

Marxistická sociologie, její aktuální předmět a možnosti v soudobé společenské praxi socialismu

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Analytická sebereflexe, s níž naše soudobá společenská věda hodnotí své vlastní sociální poslání, svůj přínos, kladný i záporný vklad do celospolečenského vývoje, nemůže pochopitelně neupřít svou pozornost k institucionálně poměrně mladému vědnímu oboru, k naší sociologii.

Východisko analýzy

Při tomto analytickém procesu, který je zákonitě uvozen sociálně politickým rozbohem a nutně akceptuje ideologická hlediska současné společenské praxe, docházíme postupně k závažné a pro vědu samotnou fundamentální otázce: co je skutečným předmětem a sociálním smyslem marxistické sociologie, opravňujícím její začlenění do kontextu socialistické vědy, jaké jsou její možnosti a výstupy do sféry společenského bytí a vědomí a kde musíme předpokládat hranice její role a společenské kompetence.

Tradičním problémem socialistické společenské vědy je klasifikační vymezení marxistického sociologického poznání vzhledem k jedné ze základních komponent marxistické filosofie, historickému materialismu. Značná frekvence diskusí na toto — ze subjektivních hledisek mnohdy ožehavé — téma utvrzuje řadu v tomto směru zainteresovaných společenských vědců v přesvědčení, že jde, s pragmatickou střídavostí vzato, dnes již o vyřešený problém. Vždyť relace mezi historickým materialismem a marxistickou sociologií je takřka očividná: zatímco historický materialismus je základním explikativním východiskem poznání světa a forem kolektivní lidské existence v jejich permanentní vývojové proměně, marxistická sociologie navazuje na kontext poznatků historického materialismu a rozvádí jej do širokého, detailního procesu poznání vývoje společnosti. Z hlediska deskriptivní klasifikace věd pak spočívají rozdíly mezi historickým materialismem a marxistickou

sociologií v rozdílu vzdálenosti empiricko-teoretického zkoumání od předmětu jejich poznání a odtud odvozené i v různé šíři samotného předmětu poznání (ať již v časové, či prostorové dimenzi). Tento přístup má přirozenou logiku, zcela odpovídající ve značné míře uznávaným diferencím filosofie a sociologie jako organických souhrnů vědních disciplín a poznatků.

Na druhé straně však ještě zdaleka ne dokončená — ať teoretická, či institucionální — konstituce marxistické sociologie v souhrnu socialistické společenské vědy dává prostor tezí o nadbytečnosti marxistického sociologického poznání v sociální praxi socialismu. Oprávněnost těchto tezí je zdůvodňována tím, že takzvaná marxistická sociologie je de facto iminentní součástí historického materialismu a jakákoli jiná role sociologii přisuzovaná je spekulací odvozenou od pozitivisticko-subjektivistických koncepcí a tendencí v minulé i přítomné západní společenské vědě.

Minimálním kompromisem mezi těmito polárními stanovisky, kompromisem, který našel reálné uplatnění v socialistické společenské praxi, je uznání nezbytnosti tzv. konkrétních sociálních výzkumů, jejichž teoretickou bázi pokrývá kontext historického materialismu; jinými slovy řečeno, filosofie nepřistupuje na partnerskou roli sociologického poznání, ale přiznává mu pouze úlohu primárního prostředku filosofické poznávací generalizace.

V této souvislosti je zajímavé si uvědomit, že zatímco se tradičně sociologické poznání vyděluje z obecnějšího kontextu filosofického výkladu světa a lidské existence, v některých případech (a to jak v socialistických, tak i kapitalistických zemích) se sociologie — a to nejen vzhledem k „obtížím“ svého vztahu k filosofii — hybridizuje s ekonomickým společenskovo vědním poznáním. Její role však v těchto situacích má odlišný charakter. Zatímco

z kontextu filosofie se „vydělují“, ekonomii „přerůstá“ a otevírá před ní širší předmět zkoumání, umožňující rozhodujícím způsobem umocnit její poznávací a praktický efekt.

Společným jmenovatelem obou těchto základních kontextů, v nichž se institucionalizuje sociologické poznání, je uznání oprávněnosti a potřeb konkrétních empirických výzkumů společenské reality. Stále ještě nezavršenou však zůstává diskuse, zdali má své objektivní opodstatnění marxistická sociologická teorie, která není totožná ani s historickým materialismem, ani s obecnou politickoekonomickou teorií socialismu. V této diskusi bylo uvedeno mnoho pozitivních argumentů, a to jak s poukazem na díla K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina, v nichž byly nalezeny předmětné důkazy pro oprávněnost marxisticko-leninské sociologické teorie, tak i argumenty související s potřebami konkrétních sociálních výzkumů a různými úrovněmi jejich interpretací v socialistické společenské praxi. Na druhé straně konkrétní naplnění těchto objektivních potřeb a možnosti (z hlediska vědeckého poznání samého, ale především s ohledem na sociální funkce vědy), které v řadě případů znamenalo implicitní či explicitní přepad do pozic subjektivistických buržoazních koncepcí, umožňuje faktické a závažné pochybnosti o oprávněnosti konstituce marxistické sociologické teorie.

Preference kteréhokoli z komplexů argumentů by však byla nebezpečná. Ignorance faktických argumentů svědčících o poplatnosti buržoazním koncepcím při rozvíjení obecných sociologických teorií naší vědou by bezesporu vedla k permanentním kolizím, převaze negativních rysů v rozvoji socialistické společenské vědy. Naopak jednoznačná rozhodnutí vycházející pouze ze stávající reálné situace v našich sociálních vědách by bezpochyby vedla k objektivním disproporcím v nedaleké perspektivě, neboť by otevřela prostor zhoubné odborné nepřipravenosti v oblasti sociální politiky a decize.

K odpovědnému řešení tohoto problému je nutný hluboký analytický přístup, na jehož základě je možno uspořádat všechny argumenty podle společenských a vědeckých kritérií.

*

V procesu analýzy vývoje sociálních věd neustále verifikujeme jako fundamentální hypotézu skutečnost, že naprostá většina kádrových nositelů anarchistického a hlasného „progresu“ po lednu 1968 byla vůdčí skupinou dogmatické simplifikace v padesátých letech, nositelkou kompromitace zásadních ideologických principů socialismu v širokém společenském povědomí. V období politického a společenského přehodnocení sociálního poznání, vrcholícího v šedesátých letech, pak u těchto představitelů kulminuje vnější kritická sebereflexe a začínají se zakládat negativistické tendence vůči teorii i praxi socialistického společenského řádu. Vznikají neosobní kritické výhrady, plné zvrtných zájmen, depersonalizace chyb a nové apriorismy.

Z hlediska vědy samotné a metodologického přístupu k poznání nedochází u těchto představitelů de facto k žádnému posunu, ale naopak: jde pouze o metafyzickou záměnu znamének meritorních teoretických koncepcí, které jsou hlášány se stejně nedokonalou metodologickou výzbrojí jako dříve. Se značnou frekvencí jsou formulovány názory o nutné nezávislosti vědeckého poznání a konkrétní společenské praxe, je kritizován vstup ideologie do společenskovědních procedur. Píklantní antinomii představuje fakt, že toto hlásání nutnosti odideologizovat vědu je vedeno zákonitě ideologickými prostředky. V oblasti sociologie se výrazným způsobem umocňují tendence k přenosu vědeckých přístupů a konstrukcí spekulativních buržoazních koncepcí, neboť dávají prostor k zjevné, či podpovrchové negaci určujících poznatků marxismu-leninismu.

V kruzích těchto sociologů bývá často ironizována snaha kritizovat jejich díla tím, že se poukazuje na používání kategoriálního systému buržoazní sociologie. Není předmětem našeho zájmu se nyní zamýšlet nad úrovní takových kritik, ale je nutno zdůraznit, že smysl objektivní a vědecky věcné kritiky není v slovech (ta jsou ostatně věci empirické konvence), ale v seriózní analýze vlastního obsahu díla, ve zhodnocení typu pojmového aparátu, metodologické úrovně a gnoseologického přístupu (s čímž se obvykle spojuje i tranzit slovníku).

A právě ti, kteří se sami ohrazují vůči kritikám zaměřeným výhradně proti pře-

nosu elementů kategoriálních soustav buržoazní sociologie, — chtějí-li vnitřně neupřímně a s pragmatickou taktikou dokazovat, že klasikové marxismu-leninismu respektovali a uznávali sociologický přístup k sociální skutečnosti jako svébytný a samostatný — sahají zpravidla po téže formální a vědecky zploštělé argumentaci: totiž, že Marx a Lenin ve svém vědeckém i politickém slovníku používali slov, která podle regulí dnešního stavu vědy náležejí sociologii. Hlubší metodologický a obsahový přínos prací Marxe a Engelse většinou opomíjejí a zacházejí nemarxisticky s marxisticko-leninským odkazem dnešní společenské realitě.

Jestliže naše sociologie chce jako jeden z dílčích argumentů pro oprávněnost svébytné marxistické sociologické teorie uvést existenci obecných buržoazních sociologických koncepcí rozdílných od západních filosofických teorií, přiznává tím implicitně stav, v němž se sociologické poznání snaží stát se nadřazeným invariantem vůči různým typům společenských řádů. K jakým evidentním důsledkům by úplná realizace této teze vedla, si lze snadno představit: stala by se přímým nástrojem konvergentních politických tendencí v regresivním směru. Je tedy zřejmé, že chceme-li dnes vědecky a společensky opodstatnit postavení marxistické sociologie, počítaje v to jak marxistickou sociologickou teorii v její široce rozvětvené odvětvové struktuře, tak i konkrétní empirickou komponentu marxistického sociologického poznání, nejde v žádném případě o triviální záležitost. Jde o problém, který má své závažné společenské i vědecké předpoklady, ale především důsledky. Navíc nelze opomenout, že důležitým faktorem, který spoluvytváří společenskou informaci o našem sociologickém poznání, je bezprostřední vazba na jeho kádrové nositele. V tomto směru jsme svědky mnoha kritických a oprávněně kritických hlasů. Především jde o kritiku těch sociologů, kteří se vědomě pokoušeli „obdarovat“ sociologický poznávací proces falešnou politickou kompetencí, dát masově konzumní charakter zdánlivě sociologickým argumentům, které měly zpětně ovlivnit sociální vědomí s cílem podkopat prestiž socialistických tendencí v naší společnosti. Tuto skutečnost musíme mít na paměti při marxistické analýze úlohy a postavení sociál-

ního poznání ve společnosti. Choeme-li totiž vymezit předmět, možnosti a meze marxistické sociologie, musíme marxisticky analyzovat širší společenské postavení a úlohu této diskutované vědní disciplíny. Nutnost konzistence poznání předmětu a poznání tohoto poznání předmětu, tj. sociologie a její sociální funkce (sociologické analýzy a syntézy samotné sociologie), je bezpodmínečná, nemá-li dojít k vnitřní či vnější stagnaci.

Tento „metasociologický přístup“ k vymezení samotného sociologického poznání je vlastní právě marxisticko-leninskému vztahu k objektivní realitě. Je hlubokým metodologickým principem, tak zřetelně vystupujícím právě v díle a v praxi V. I. Lenina. Pokusme se z hlediska tohoto určujícího principu vymezit dialektiku sociologického poznání a jeho sociální funkce v socialistické společnosti.

Sociologie a společenské potřeby socialismu

Stanoviska vyjadřující přesvědčení o nadbytečnosti sociologického poznání v socialistické společenské praxi mají své subjektivní i objektivní příčiny. Podstata subjektivních příčin spočívá v tom, že nositelé kritiky samostatného a svébytného sociologického poznání podceňují složitost řídicích a produktivních procesů v socialistickém společenském řádu. V přesvědčení, že pro společenskou decizi a produkci socialismu postačí základní filosofický a ideologický skelet marxismu-leninismu, redukuji požadavek komplexnosti poznatků nutných pro pozitivní rozvoj společenského bytí a vědomí v socialistické společenské formaci. Objektivní příčiny je nutno spatřovat v tom, že potenciální možnost rozvoje marxistické sociologie nebyla v řadě případů využita a došlo k prokazatelným přepadům na nemarxistické, spekulativní a faktografické pozice s téměř antisocialistickou interpretací parciálních sociologických dat a poznatků.

Rovněž i argumenty hlásající nutnost autonomního postavení sociologického poznání v socialistické společenské praxi mají své subjektivní i objektivní příčiny. Subjektivní příčiny lze v tomto směru spatřovat ve snaze reálných nositelů marxistického sociologického poznání získat potenciální možnost své faktické izolace od fundamentálních filosofických, společen-

ských a politických premis vzniku a rozvoje socialistického společenského řádu s latentním či zjevným cílem tyto premisy negovat. Podstata objektivních příčin spočívá v soustavě společenských potřeb socialistické praxe s cílem optimalizovat rozvoj, řízení a produkci socialistického společenského řádu. Naplnění těchto potřeb vyžaduje rozsáhlou a detailní úroveň sociálního poznání, jehož konstitutivní komponentou je právě marxistické sociologické poznání.

Nutnou podmínkou pro realizaci sociálního smyslu sociologického poznání v socialistické společenské praxi je faktická negace, likvidace objektivních příčin názorů o nadbytečnosti autonomního sociologického poznání v soustavě socialistické společenské vědy. Naše společnost v současné době plně zajišťuje likvidaci těchto objektivních, regresivních příčin, jakož i subjektivních příčin autonomie sociologického poznání v socialistické praxi.

„Spor o sociologii“ se promítá do kontraverze subjektivních příčin „proti“ a objektivních příčin „pro“ autonomii marxistického sociologického poznání. Sociální a vědecký smysl marxistické sociologie se v naší současné společenské praxi vyvíjí právě v tomto rozporu. Jeho překonání, negace sporu o sociologii, musí být výslednicí rozvíjejících se společenských potřeb v konkrétním sociologickém kontextu. Bylo by hlubokým omylem zaměňovat subjektivní a objektivní příčiny „proti“ autonomii sociologického poznání při výkladu některých politických a institucionálních rozhodnutí. Akcent na subjektivní příčiny v tomto směru je zbožným přáním těch, kteří nedokázali dát naší sociologii nefalšovanou, vědecky opravdovou marxisticko-leninskou sociální funkci a prestiž.

Ze sociologického hlediska však obě dvě polární tendence ve sporu o sociologii hrají důležitou společenskou funkci: subjektivní příčiny „proti“ hrají roli strážlivého korektora objektivních příčin „pro“ oprávněnost autonomního sociologického poznání. Svým způsobem právě subjektivní příčiny „proti“ svébytnosti marxistického sociologického poznání katalyzují objektivní nutnost jeho autonomního rozvoje. Jestliže buržoazní sociologické poznání vzniká jako staropozitivistická transformace filosofie společnosti, téměř absolutně podečnující historicko-sociální determinanty společenského vý-

voje a jeho sebereflexe, a zachovává do značné míry kontinuitu se svými výchozími teoretickými postuláty, nelze nevidět příkrý, kvalitativní rozpor mezi marxistickou a nemarxistickou sociologií.

Marxistická sociologie vzniká z reálných společenských potřeb socialistické společnosti na jistém stupni jejího rozvoje, v určité fázi procesu diferenciaci a integrace socialistické vědy. Není jinou variantou sociologického poznání v jakémsi nadčasovém, nadsociálním schématu vědy. Vzniká jako nástroj komplexní sociální analýzy společenské reality s cílem predikovat její další vývoj. Jinými slovy, jde o vědecké hodnocení sociální skutečnosti v její historické dynamice a o sociální projektování optimálního řízení a fungování socialistického společenského řádu. Nemají-li tato slova zůstat anachronickou frází — a pozitivní funkci v tomto směru hrají právě subjektivní příčiny „proti“ autonomii marxistického poznání —, je nutno vybavit nositele sociologického poznání adekvátní teoreticko-metodologickou výzbrojí specifickou právě pro marxistickou sociologii.

Důležitým faktorem pro vyřešení „sporu o sociologii“, reálně existujícím právě v socialistickém společenském řádu, je možnost řídit a naplňovat společenské potřeby vytyčované před marxistickou sociologií institucemi všech úrovní socialistické společenské decize. Na druhé straně však všechny stupně společenského řízení musí komplexně využívat výstupy marxistického sociologického poznání ve své praxi. Tento dynamický cyklus vědeckého poznání a jeho společenské aplikace je optimálním prostředím vnitřního i vnějšího rozvoje marxistické sociologie a zcela postačující podmínkou jejího oprávněného postavení.

Bylo by omylem domnívat se, že „spor o sociologii“ bude vyřešen snadno. To by bylo možné, kdybychom jej redukovali na akademickou, v podstatě metafyzickou diskusi. Vyřešení „sporu“ bude představovat složitý vývojový proces, jehož počátkem je dnes nastoupená cesta rehabilitace marxisticko-leninských principů v naší společenské vědě.

Teorie a empirie v marxistické sociologii

„Spor o sociologii“, jak jsme jej naznačili, se víceméně soustřeďuje na spor o oprávně-

něnost marxistické sociologické teorie. Je to logické, neboť řada nositelů již uvedených subjektivních argumentů „proti“ autonomní marxistické sociologii vychází z názoru, že oblast tzv. sociologické teorie je v kontextu socialistické společenské vědy zcela pokryta marxistickou filosofií, historickým materialismem. Vědecké diskuse na toto téma byly většinou vedeny z deskriptivních pozic; postrádaly analyticko-historickou dimenzi, což se projevovalo na jedné straně zabsolutněním kompetence filosofického poznání, na druhé straně faktickým odmítnutím filosofické osnovy marxismu-leninismu.

Je nesporné, že sféra „velkých, obecných“ teorií západní sociologie vzniká jako protiklad marxistické explikace zákonitostí společenské vývoje. Buržoazní sociologické teorie svým obsahem a smyslem míří proti dialektickému a historickému materialismu. S ohledem na tuto skutečnost zákonitě vstupují poznatky dialektického a historického materialismu do střetu marxistických a nemarxistických idejí na půdě „sociologického poznání“.

Bylo by absurdní, aby marxistická sociologická teorie požadovala svou absolutní separaci od historikomaterialistické osnovy marxisticko-leninského poznání. Stejně tak by bylo vývojově protismyslné omezit teoretický kontext marxistické sociologie do hranic filosofie. Byly by tím tvořeny předpoklady metodologicky příkře vztahu teoretické a empirické komponenty marxistického sociologického poznání. Nebyl by tím dán prostor k rozvoji odvětvové struktura teoretických i empirických sociologických poznatků. Konkrétní sociální výzkum by nedisponoval adekvátním metodologickým potenciálem, nezbytným jak pro oblast vlastního sběru sociálních dat, tak pro sféru interpretací, která je závažným předpokladem jak vnitřního, tj. vědeckého, tak především vnějšího, tj. praktického užití poznatků sociologického poznání.

Uznáme-li tedy objektivní úlohu konkrétních sociologických výzkumů, znamená to, že uznáváme svébytnost souhrnu teoretických poznatků, které jsou jednak východzí bází konkrétního sociologického zkoumání, jednak představují agregovaný a generalizovaný výstup z těchto empirických sociálních výzkumů. Marxistická sociologie se utváří v dialektice své teorie

a empirie, v dialektice marxistické sociologické teorie a marxistické sociologické empirie.

Chceme-li z tohoto zorného úhlu vymezit vztah marxistické sociologické teorie a historického materialismu (při plném vědomí složité dialektiky tohoto vztahu, který lze pouze velmi aproximativně postihnout), je možno říci, že marxistická sociologická teorie vzniká v prostředí historikomaterialistických idejí, které si osvojuje jako svá konstitutivní východiska, aby na jejich základě dále rozvíjela soustavu poznání sociální reality jak směrem k teoreticko-empirické strukturaci podle základních společenských komponent, tak i k potřebám metodologického rozvoje konkrétního sociálního výzkumu.

Tento vývojový proces je v neustálé proměně. Míra vývojové totožnosti marxistické sociologické teorie a historického materialismu je zároveň mírou jejich organické rozdílnosti.

Kritici autonomního postavení marxistické sociologické teorie zpravidla poukazují na spekulativní a z hlediska společenské praxe víceméně sterilní obecné sociologické teorie v západní, buržoazní vědě, počínaje velkou teorií T. Parsonse. Analogicky přisuzují stejný osud ještě zdaleka ne dopracované marxistické sociologické teorii. Tento přenos je však objektivně nejen nespravedlivý, ale vědecky nesprávný, neboť obecné sociologické teorie v západní sociální vědě postrádají jak dialektický vztah s konkrétní sociologickou empirií, tak i s vyšší, obecnější filosofickou koncepcí světa a kolektivní lidské existence. Proto jsou více či méně formálně dokonalou spekulací, subjektivním zobecněním jedné zkušenosti. Proto v soudobé západní sociální vědě zcela jednostranně převažuje separace teorie a empirie v sociologickém zkoumání. Proto se soudobá západní sociologická empirie ve značné míře účelově omezuje na pragmatické a redukované behaviorální přístupy a sociologická teorie bojuje kichotovsky za své uznání proti oprávněným soudům o její sterilitě, o vysychajícím smyslu její společenské funkce.

Každé nedialektické odtržení teorie od empirie a empirie od teorie vede k neblahým důsledkům v rozvoji těchto obou základních komponent sociologické analýzy a syntézy. V krátké historii naší sociologie jsme mohli tyto negativní tendence k se-

paraci sociologické teorie od sociologické empirie vcelku zřetelně vystopovat. Byly signálem nemarxistického přístupu k rozvíjení samotné sociologie, přestože se formálně marxistická stanoviska skloňovala ve všech pádech. Byly jedním projevem tragického dilematu těch, kteří „to“, co hlásali, vzápětí negovali tím, „jak to“ hlásali.

Organický, marxistický vztah teorie a empirie v marxistické sociologii nelze pochopitelně vyřešit ze dne na den. Můžeme říci, že zdaleka ještě není dotvořen. Jsou jasné pouze hlavní zásady. Vůbec není dopracována marxistická sociologická teorie interpretace empirických sociologických poznatků, dat apod. Není – a zákonitě nemůže být – v potřebné formě vybudován kategoriální systém marxistické sociologické teorie adekvátní potřebám sociologické empirie apod.

Je vcelku patrné, že otázka oprávněnosti a svébytnosti marxistické sociologické teorie je bytostně svázána s problémy teorie a empirie a svým způsobem představuje klíč k marxistickému řešení této základní relace moderní vědecké metodologie. Na druhé straně dosažení optimálního stavu teorie a empirie v soudobém marxistickém sociologickém poznání představuje rozhodující argument v aktuálním, neakademickém sporu o sociologii.

S otázkami vztahu teorie a empirie v sociologickém poznání pak souvisí i problematika aplikací tzv. exaktních metod v marxistickém sociologickém poznání.

Metodologická orientace marxistické sociologie

Kritika vztahu teorie a empirie v západní sociologii zpravidla ústí v odsouzení pozitivistických, behaviorálních a dalších přístupů v sociologickém poznání. Většinou však jsou tato kritická hodnocení vedena vnějšími, povrchními prostředky, které na jedné straně funkčně zasahují vnější, povrchní teoretická a empirická východiska kritizovaných přístupů, avšak pro komplexní a zasvěcený hodnotící pohled jsou neadekvátní, metodologicky zcela nepostačující. Tato charakteristika je v mnohých případech příznačná i pro různé úrovně hodnocení aplikace exaktních postupů, tj. především poznatků matematické logiky, matematické statistiky, kybernetiky a dal-

ších vědních disciplín, v kontextu marxistické sociologie.

Mnohé pokusy v tomto perspektivním směru se pohodlně a automaticky paušalizovaly jako zcela poplatné pozitivistickým tendencím, redukcujícím ontologickou komponentu marxistického poznání na pseudo-vědecký přívažek. Takto pojatá kritika zdánlivě z marxisticko-leninských světónázorových a vědeckých pozic však bývá nemarxisticky plochá a zjednodušující. Metaforicky řečeno, i v tomto směru jsme byli mnohdy svědky příznačné „contradictio in adiecto“ metodologického aparátu některých nositelů našeho sociálněvědního poznání.

I když je nutno mít k těmto kritickým postojům zcela objektivní výhrady, musíme si být vědomi faktu, že nedostatky uvedených kritik mají své gnoseologické i společenské determinanty. Z gnoseologického hlediska, z hlediska marxistické vědy samotné, lze konstatovat, že doposud postrádáme adekvátní marxistický filosofický rámec aplikací matematických, logických a kybernetických poznatků ve společenských vědách, kriticko-analytickou bázi vytyčující směry těchto aplikací konzistentní a filosofickou osnovou marxismu-leninismu a potřebami socialistické společenské praxe. Střízlivě vzato, je mnoho argumentů pro to, abychom mohli tvrdit, že aplikace poznatků exaktních vědních disciplín v tradičně chápaném společenském poznání budou výraznou složkou metodologické orientace marxistické sociologie s cílem umocnit její gnoseologický efekt, objektivitu a společenskou aplikabilitu jejich poznávacích výstupů.

V dynamickém procesu, který představuje a bude představovat „spor o sociologii“, stojí před námi vedle analytického zhodnocení sociální funkce samotné marxistické sociologie i problém řešit tyto závažné metodologické problémy.

Při práci na těchto centrálních pozitivních otázkách rozvoje marxistického sociologického poznání získáme i cenné, vědecky účinné a hodnotné prostředky věcné kritiky buržoazních společenskovědních koncepcí. V tomto směru si musíme být neustále vědomi živé metodologické direktivy Leninova učení, že při kritických analýzách nemarxistických vědeckých koncepcí je nutné hluboké a detailní poznání, neboť není nic, co by více znevážilo být

upřímně míněnou kritiku než její mělkost, povrchnost a faktické neporozumění předmětu. Smysl každé kritiky je vždy v pozitivním závěru, v dialektickém přetvoření kritizovaného ve vyšší kvalitu poznání. A tento zásadní princip musíme respektovat i při rozvoji metodologické komponenty marxistické sociologie.

Výsledek „sporu o sociologii“ závisí v rozhodující míře na řešení dílčího „sporu o metodologickou orientaci marxistické sociologie“. Zdravým jevem v tomto směru je fakt, že v naprosté většině socialistických zemí jsou vytvořeny reálné předpoklady pro rozvoj marxistického sociologického poznání v pozitivním, společensky potřebném a metodologicky plnohodnotném směru.

Československá sociologie se chce v tomto duchu aktivně zapojit do plodné vědecké spolupráce, jejímž sociálním smyslem je maximálně přispět k rozvoji socialistické společnosti.

V nedávné době vzniklo mnoho pověstí, zejména v intelektuálních vrstvách, o tom, že přichází doba stagnace sociologického poznání, že není možno pěstovat sociologii, čímž prý vznikají ohromné ztráty jak pro samotnou vědu, tak pro celou společnost.

Je třeba zcela otevřeně říci, že jde o naprosto falešné informace, jejichž naplnění by bylo přáním těch, kteří nesou odpovědnost za sterilní, deskriptivní a společensky téměř neužitečné tendence československé sociologie v nedávné době, přáním těch, kteří se podílejí na tom, že sociologické poznání ztratilo v širokých kruzích společenskou prestiž, že v důsledku vědecky neseříznosti možnosti sociologie a jejího extenzivního růstu byla hodnota sociologie v širokém společenském povědomí devalvována.

Tyto objektivní společenské souvislosti do jisté míry brzdí pozitivní a zdravé tendence vrátit našemu sociologickému poznání marxistický, vědecký charakter. zbavený spekulací a nevědecké mělkosti. Na druhé straně by však tato ztížená situace pozitivního vývoje „sporu o sociologii“ měla působit jako katalyzátor všeho zdravého, co na naší sociologické frontě v současné době objektivně existuje. V žádném případě nelze tvrdit, že by zdravých sil měla dnešní sociologie málo. Naopak: je vytvořena potenciální možnost rozvinout marxistické sociologické poznání na vědec-

kou a společensky potřebnou úroveň, které v minulosti — bohužel — nedosáhlo.

Naplnění této možnosti je dnes pouze věcí usilovné, cílevědomé práce.

Резюме

Харват Ф.: Марксистская социология, ее актуальный предмет и возможности в современной общественной практике социализма

Автор сосредоточивается прежде всего на некоторых аспектах анализа развития нашей социологии в прошлый период и пытается определить основную мериторную и общественную сущность понимания социологии в данный период. Он дает краткий комментарий реляции философского и социологического подходов в марксизме-ленинизме и с этой точки зрения он характеризует «спор о социологии» как диалектическую среду существования социологического исследования в контексте социалистической общественной науки. Он выдвигает решающее значение актуальных социальных потребностей социалистического общества для оправдания марксистского социологического исследования в его теоретическом и эмпирическом компонентах, осуществляющих диалектическую связь исторического материализма и конкретных социальных исследований. Учитывая это, автор приходит к выводу, что основная ориентация марксистского социологического методологии заключается в развитии современных техник исследования, вполне соответствующих определяющим исходным пунктам марксистско-ленинского познания социальной действительности.

Summary

Charvát F.: Marxist Sociology. Its Actual Subject and Possibilities in the Contemporary Social Practice of Socialism

The author concentrates primarily upon some aspects of the analysis of the development of our sociology in the recent past and attempts to formulate the basic meritorious and social substances of the conception of sociology in this period. He briefly comments upon the relation of philosophical approaches in Marxism-Leninism and, from this viewpoint, characterizes the “dispute about sociology” as the dialectical setting of the existence of sociological research in the context of socialist social science. He further emphasizes the decisive significance of actual social needs in the socialist society for justifying the Marxist sociological research in both its theoretical and empirical components, effecting the dialectical connection of historical materialism and concrete social research. From this viewpoint, the author arrives at the conclusion that the basic orientation of Marxist sociological methodology is represented by the development of modern research techniques, fully consistent with the determinant starting-points of the Marxist-Leninist comprehension of social reality.

Podmínkou poznání povahy kteréhokoliv jevu je prostudování jeho historie. To platí nejen o jednotlivostech, ale i o soustavách jevů, a tedy i o celých vědních oborech. Zkoumáme-li, proč se v minulých letech někteří naši — zejména mladí, začínající sociologové — nekriticky zhlédli v rozmanitých poznatcích, přístupech, metodách a směrech západní nemarxistické sociologie, narazíme často na jejich zarážející nevědomost o historii oboru anebo jeho speciálních odvětví. Pokud pak dějinná znalost byla vykazována, byla často jejím zdrojem opět nemarxistická historiografie sociologie. Nebyla to vina pouze těchto sociologů samých. Dosud postrádáme původní české marxistické dějiny sociologie; náběhy k odstranění této mezery byly poznamenány obecnými rysy doby, v které vznikaly, a samu koncepci těchto počátečních rozběrů bude nutno znovu podrobit kritickému rozboru.

Zamyšlení nad koncepcí marxistických dějin sociologie a postupné naplňování této koncepce zprvu monografickými a postupně i syntetickými díly musí být nezbytnou součástí našeho úsilí o zhodnocení vývoje české sociologie v posledních letech, zjištění jeho pozitiv a ztrát, musí být součástí nástupu k novému, důsledně marxistickému rozmachu našeho oboru.

Poněkud pozdě registrujeme, že nejrozsáhlejší učební pomůckou dějin sociologie je u nás práce Pitirima Sorokina *Contemporary Sociological Theories* z roku 1928, přeložená do češtiny v roce 1936 pod názvem *Sociologické nauky přítomnosti*. Místy je používán ještě stručný přehled dějin světové sociologie Josefa Krále *Nástin sociologie* z roku 1945, a pokud jde o českou a slovenskou sociologii, příslušné partie v díle *Česká filosofie* od téhož autora z r. 1937. Méně již je studována práce Emanuela Chalupného *Sociologie. Vývoj sociologie v 19. století (1835–1904)*, kterou vydalo roku 1948 Samcovo nakladatelství. V posledních letech byl nedostatek marxis-

tického pohledu na vývoj sociologie zčásti zmírněn vydáním slovenského překladu díla Jana Szczepańskiego *Sociológia. Vývin problematiky a metód* z roku 1967 a práce Andreje Siráckého *Sociológia* z roku 1968, v níž je však — v souladu s cílem publikace — dějinnému vývoji sociologie věnováno až příliš málo místa. Hojně je využíváno různých slovníků, ať již českého Ottova naučného slovního (heslo „Sociologie“ je zde zpracováno dvakrát — B. Foustkou a J. Králem), anebo slovníků a příruček západoněmeckých a amerických, zřídka pak jiné národní provenience.

Jedním ze základních problémů, před nimiž stojí historik sociologie, je nalezení vhodných kritérií klasifikace a třídění stovek a tisíců prací, které byly napsány jak v obecné sociologii, tak v jednotlivých speciálních sociologických disciplínách. Nejčastěji je používáno kritéria příslušnosti k sociologickým „školám“ či směrům. O jednotlivých autorech je pojednáváno v rámci škol, jako je škola mechanistická, biologická, geografická, psychologická aj. Je však používáno i kritéria národní nebo státní příslušnosti autorů. Hovoříme pak o sociologii americké, německé, francouzské, české atd. Jindy bývá vývoj sociologie ilustrován díly nejvýznamnějších představitelů oboru.

Každé z těchto kritérií je oprávněné. Použití některého z nich závisí většinou na rozsahu zpracovávané látky a na účelu díla. V čisté podobě se však používá zmíněných kritérií zřídka; autoři dějin sociologie obvykle kombinují kritérií několik. Velmi důsledné uplatnění kritéria „škol“ nalezneme ve zmíněné Sorokinově práci *Sociologické nauky přítomnosti*. Zde bylo použití tohoto kritéria usnadněno tím, že Sorokin ve své době zpracovával sociologii přítomnosti (dnes to jsou už dějiny) a že si nestanovil cíl vyložit vývoj sociologie od jejích zdrojů a zakladatelů.

V Králově práci *Nástin sociologie* je použito kombinace několika kritérií; vývoj

sociologie ličí J. Král nejprve na dílech jejích nejtýpčtějších tvůrců a představitelů, pak charakterizuje jednotlivé sociologické školy a nakonec hovoří zvlášť o ruské a české sociologii. Emanuel Chalupný používá ve svém dějinném přehledu sociologie sverázného členění podle podílu na budování sociologie jako nové vědy a neúplného členění podle škol. Pokud jde o první hledisko, hovoří o „průkopnících“ (a zde opět o pokusech „přímých“ a „nepřímých“) a dále o „budovatelích“ (ty pak dělí na „zakladatele“ a „spolupracovníky“). Kombinovaná kritéria klasifikace a třídění nalezneme i u J. Szczepańskiego.

Pokud jde o uvedená kritéria třídění a klasifikace, bude jistě i marxistická sociologická historiografie používat rozmanitých kritérií podle účelu a rozsahu díla. Přehledy vývoje světové sociologie však budou vyžadovat nepochybně použití několika kterých kritérií. Sorokinova kniha zde nemůže být vzorem, protože marxistické dějiny sociologie se musí zabývat i jednotlivými autory a díly, a to jak zakladateli sociologie, tak těmi, kteří měli na vývoj světové sociologie největší vliv, a konečně i těmi, kteří vedli výslovnou polemiku s marxismem anebo byli předmětem kritického zájmu zakladatelů marxismu-leninismu.

Další otázkou, která vstupuje do úvah o koncepci dějin marxistické sociologie, je otázka hranic sociologie jak historicky, tak věcně. Kde máme s výkladem sociologie započít? Do jaké míry se máme zabývat příbuznými vědami anebo autory, u nichž těžisko díla leží jinde, ale kteří se vyznačovali důležitými sociologickými přístupy a podněty? Řešení tohoto problému je u tvůrců dějinných přehledů sociologie rozmanité. Jan Szczepański vymezuje hranice sociologie velmi široce. Píše, že „úvahy o jednotlivých oblastech skupinového života, zevšeobecnění odvozená ze společenských faktů, jsou stejně staré jako lidstvo. Už v prvotních společenstvech nacházíme myšlenky a zevšeobecnění situací, které vznikají v kolektivním soužití. K nim je možno počítat pravidla, příkazy a zákazy magicko-náboženského charakteru, které tvořily vzory pro chování člena společnosti vůči ostatním členům, vůči vlastní

skupině jako celku i vůči jiným seskupením. Dále přísloví, ponaučení a návody mudrců, v kterých byla zevšeobecněna zkušenost dlouhého období existence společnosti.“¹ Naproti tomu např. západo-německý sociolog René König píše v „Úvodu“ příručky *Soziologie*,² že pojem sociologie chápe ve smyslu empirické samostatné vědy a že „mnohé disciplíny, myšlenkové syntézy a doktríny, které dříve příliš libovolně vstupovaly ve svazek se sociologií, jsou vyloučeny“. Specifikuje to pak tím, že „ze sociologie ve zmíněném pojetí jsou vyňata všechna filosoficky pojatá pojednání, zvláště filosofie dějin a sociální filosofie“. Zde je obsaženo krédo abstraktního empirismu „prýč od filosofie“, které je falešné a neuskutečnitelné v samé své podstatě, protože světonázorová orientace je obsažena v každém sociologickém směru a díle, ať je to třeba orientace pozitivistická a přírodovědecká. Je pochopitelné, že marxistické dějiny sociologie nemohou vyjít z takové pozice. Nemohou také ignorovat ta stadia společenskovedního myšlení, v nichž sociologie je součástí filosofie anebo v nichž jsou rozvíjeny hlavně obecné společenské teorie. Dějiny sociologie, podobně jako dějiny kterékoli nauky, mají svou prehistorii, historii a současnost. Sociologické podněty přicházející z příbuzných věd – právovědy, politické vědy apod. – rovněž není možno pominout.

Hlavní problém marxistických dějin sociologie však není ve volbě těch či oněch kritérií klasifikace a třídění z hlediska jejich formy ani ve stupni přesnosti určení dějinného původu a hranic sociologie. Základní problém je v třídění a klasifikaci variant sociologického myšlení z hlediska jejich obsahu, vztahu ke společenské a politické praxi, prověřenosti reálným společenským pohybem apod. Historie každé vědy dává odpověď na otázku jejího smyslu, určení, společenské služby. Každou vědu totiž vyvolala v život nějaká společenská potřeba. Tím spíše dějiny sociologie musí sdělit, jaké potřeby vyvolaly v život ji všeobecně a jaké potřeby její jednotlivé větve, směry a školy. Potřeby, které vyrůstají z dějinného pohybu, nejsou a ještě dlouho nebudou potřebami nediferencovaného lidstva. Jsou to vždy potřeby společ-

¹ Viz: *Sociológia. Vývin problematiky a metód*, Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1967, s. 13.

² *Soziologie*, Fischer-Bücher KG, Frankfurt n/M. 1958.

čenských tříd, event. jiných společenských skupin. Proto základním kritériem třídění a klasifikace v oblasti dějin sociologie je kritérium třídní pozice a třídního zájmu. Neexistuje sociologické dílo, které by neplnilo třídní, a tedy ideologickou funkci.

Největším nedostatkem většiny uvedených přehledů dějin sociologie, které u nás byly a jsou používány ke vzdělávání sociologů v historii jejich nauky, je ignorování tohoto základního kritéria. U Pitirima Sorokina čtenář nalezne marxisticko-leninskou sociologii zařazenou do ekonomické odrůdy sociologické školy, a to ještě s krajně neseriózní a nepřátelskou interpretací, která koneckonců u Sorokina jako ruského emigranta nepřekvapuje. Emanuel Chalupný dokonce deklaruje marxistickou sociologii tak hluboko, že Marxe a Engelse uvádí v „Průkopnících – pokusech nepřímých“ vedle Quételeta, Buckla a Lazara. Takovéto řazení novátorského, mnohostranného, vědecky impozantního díla Marxe a Engelse vedle krajně jednostranných myslitelských typů nelze vysvětlit jen v ě d e c k o u orientací autora. Pouze světlé výjimky mezi nemarxistickými sociology (například C. W. Mills) uznávají, že marxistickou sociologií není možno odložit do „šuplíku“ některé z bezvýznamných sociologických škol. Jestliže tedy západní nemarxističtí sociologové zamlčují kvalitativní odlišnost marxistické sociologie nejen od té či oné jednotlivé školy, ale od „západní“ sociologie jako celku, musíme to pokládat za základní ideologickou linii.

Marxističtí historikové sociologie tuto ideologickou linii pochopitelně neuznávají. Stojí na stanovisku, že ve vývoji sociologie došlo ve 40. letech minulého století k zásadnímu rozdělení na dvě kvalitativně odlišné větve: sociologii buržoazní – šířeji nemarxistickou – a sociologii marxistickou. Avšak líčení obsahu a povahy tohoto větvení bývá u marxistických autorů rozmanité. Setkáváme se v této otázce zhruba s těmito názory:

a) Vývoj sociologie se v obou větvích

lišil tím, že nemarxistická sociologie se vyvíjela v samostatnou vědu, zahrnující pohledy makrosociologické i mikrosociologické a opírající se o specifické výzkumné metody a techniky. Naproti tomu marxistická sociologie se pohybovala neustále jen v oblasti „velké teorie“; byla propracována především jako materialistické pojetí dějin a byla tedy totožná s historickým materialismem. Úkolem marxistické sociologie je převzít strukturu a metody nemarxistické sociologie a konstituovat se jako samostatná věda.³

b) Nemarxistická sociologie se ve svém celku vyvíjela jako soustava ideologických a politických tezí, sloužících výhradně k apologetice buržoazních společenských poměrů a v moderní době k apologetice soudobého imperialismu. Mezi nemarxistickou sociologií a marxistickou sociologií, tj. historickým materialismem, proto existuje pouze ideologické napětí. Rozpor vylučuje možnost vzájemného ovlivňování a nemarxistická sociologie proto může být ze strany marxistických sociologů jen předmětem kritiky.⁴

c) Obě větve sociologie sice odrážejí protikladnou třídní, a tedy také poznávací základnu, z níž vyrůstají, a ve svém celku plní každá z nich odlišnou společenskou funkci. To však neznamená, že by poznatková struktura nemarxistické sociologie byla ve všem falešná a že by marxistická sociologie nemohla z jejích poznatkových a metodických zdrojů vůbec čerpat. I nemarxistická sociologie využívá mnoha podnětů ze sociologie marxistické. Ztotožňování marxistické sociologie s filosofií dějin je nesprávné. Marxistická sociologie se od samého počátku vyvíjela jako teoreticko-empirická věda a z hlediska zaměření na práci s empirickým materiálem není zdaleka tak velký rozdíl mezi oběma větvemi sociologie, jak se běžně soudí.

V proudu rozvoje marxistické sociologie, pro jejíž vztah k druhé vývojové větvi sociologie je nepochybně správné vymezení poslední, se objevil i revizionistický proud.

³ S podobným názorem vystoupil J. Macků na sympoziu věnovaném koncepci dějin čs. sociologie (19.–20. VI. 1967 v Brně): „... vyvstává zde předně problém, zda je možno pokládat marxismus za sociologický „směr“. Podle našeho názoru to možné není. ... Z tradičních součástí marxismu má k sociologii nejbližší materialistické pojetí dějin (historický materialismus) a zvláště teorie socialismu (vědecký socialismus).“

⁴ Toto stanovisko zastával například Arnošt Kolman v „Předmluvě“ k práci G. Alexandrova *O teoretické společenské vývoje*, vydané ve Svo-

bodě roku 1947: „Dnes, kdy se západní civilizovaná měšťácká společnost, ačkoliv se ještě nevzpamatovala z druhé světové války, znovu zmítá v ideové krizi, hraje buržoazní sociologie obzvláště důležitou úlohu, neboť má znova – pokolikáté již! – dokázat pevnost kapitalistického řádu a spravedlivost agrese. Právě proto je nutné, aby se každý, kdo je důsledným nepřítelem světa útlaaku a vykořisťování a budovatelem a bojovníkem za socialismus, seznámil s buržoazní vědou o společnosti a jejím vývoji...“

Zastánci této pozice vycházejí z předpokladu splývání nemarxistické a marxistické sociologie. Sociologie je prý pouze jedna. Marxistická sociologie se stává vědou, jakmile je obohacována empirickými postupy, metodami a technikami západní sociologie. Tento projev obecné konvergentní teorie v sociologii, šířený u nás spíše vyvoláváním obecné nálady než publikacemi, nalezl svůj výraz v nekritickém obdivu k vůdčím postavám západní sociologie. Největším sociologem z hlediska této orientace byl Talcott Parsons, zatímco Karel Marx svým „ideologizováním“ spíše sociologii škodil. Oč výše než tito sociologové stojí C. W. Mills, který o „velké teorii“ Parsonsové říká: „Strukturální antagonismy, velká opoziční hnutí a revoluce — to vše zde nelze vůbec předpokládat. Ve skutečnosti se zde vychází z toho, že je-li „systém“ jednou zaveden, není jen stabilní, ale i vnitřně harmonický.“ A dále: „Lze, myslím, bez přehánění říci, že pokud „velcí teoretikové“ přistupují k problémům realisticky, činí tak v pojmech, které nemají nic společného s „velkou teorií“, naopak, jsou s ní často v rozporu. Jak poznamenává Gouldner, „rozsah, v němž se Parsons při teoretickém i empirickém zkoumání změny náhle začal uchylovat k četným marxistickým pojmům a východiskům, je skutečně zářezující... Je to, jako kdyby vedl dvojí knihy: jedny pro analýzu rovnováhy, druhé pro zkoumání změny.“⁵

S revizionistickou koncepcí je možno s úspěchem polemizovat v logické rovině. Avšak nezbytné jsou i důkazy historické. Tato koncepce bude zcela překonána tehdy, podaří-li se nám prokázat, že ji vyvracejí samy dějiny sociologie. Takové dějiny nemohou být suchopárem jmen, dat a bezzubých a často nikoli zcela přesných charakteristik, s nimiž se setkáváme v mnoha populárních příručkách dějin sociologie. Marxistická historie sociologie musí být programově hodnotící věda, dešifrující vývoj sociologického myšlení z principiální pozice marxistické teorie a metodologie. Ukáže se pak, že dějiny sociologie mohou být neobyčejně zajímavé a že i ony mohou sloužit jako „magistra vitae“.

Vývoj marxistické sociologie nebyl přímočarý. Nikoli ve všech obdobích byla věnována náležitá pozornost všem důležitým stránkám společenského života. Nikoli

ve všech obdobích v ní byly dostatečně respektovány požadavky speciální sociologické metodologie. V zásadě to vyplývá z toho, že marxistická sociologie se nevyvíjela samoučelně, ale vždy v ní byly pracovány především ty stránky, které byly významné z hlediska potřeb politického, organizačního a ideologického boje dělnické třídy; zčásti pak i z toho, že v marxistickém myšlení docházelo vlivem mnoha příčin, spočívajících uvnitř i vně hnutí, k různým deformacím a nedorozuměním. Nepochopení významu racionálního obsahu mnoha věd, které zrodila kapitalistická společnost, jako kybernetiky, vědy o řízení, genetiky a jiných, se ve společenskovědní oblasti dotklo především sociologie. Přesto však zásadním rysem marxistické sociologie zůstala ucelenost, monolitnost teorie a metody, orientace na hlavní stránky společenské struktury i společenského pohybu. Tento rys ji příznivě odlišuje od roztržitosti, různorodosti a mnohdy i chaotičnosti vývoje nemarxistické a buržoazní sociologie.

Různorodost, ba roztržitost buržoazní sociologie vyvolává optický klam její bohatosti, stále větší vědecké adekvátnosti a myšlenkové průbojnosti. Jedině tímto optickým klamem lze vysvětlit, že se přehlíží, jak tato sociologie dodnes zůstala sterilní v oblasti nejzávažnějších otázek soudobé společnosti. Avšak současně je tento vývojový znak nemarxistické sociologie příčinou obtížnosti historického zhodnocení této sociologie v konfrontaci se sociologií marxistickou. Toto zhodnocení vyžaduje, abychom dokázali při rozboru myšlenkových obsahů rozmanitých směrů a škol nemarxistické sociologie oddělit nepodstatné od podstatného a abychom uměli převést na společného jmenovatele především otázky geneze a společenské funkce těchto škol a směrů. Taková analýza současně ukáže, že nemarxistická sociologie rodí také kritické a realistické proudy, které se v mnohém přibližují vědeckým postupům marxistické sociologie a jsou na vědeckém poli jejími spojenci. I tento pohled vyvrací revizionistickou představu o jakési „vědecké jednotě“ současné západní sociologie, s níž vzhledem k internacionálnímu charakteru vědy musí vytvořit jednotu i sociologie marxistická.

⁵ C. Wright Mills, *Sociologická imaginace*, Mladá fronta, Praha 1968, s. 39 a 40.

Základní skutečností světa, v němž vzniká sociologie jako samostatná věda, a to od dob jejího založení až po dnešek, je třídní rozdělení tohoto světa. Formy, rozsah, konkrétní projevy tohoto rozdělení se mění, avšak podstata zůstává a rozhodujícím způsobem ovlivňuje obsah a ideologické vyznění společenských věd vůbec a sociologie zejména. Ať se mnozí soudobí západní sociologové jakkoli odřikají Comta, Spencera a dalších zakladatelů buržoazní sociologie, ať je jakkoli objektivně překonávají v preciznosti konkrétních metod a v přiměřenosti pohledu na jednotlivé stránky společenské skutečnosti, kterou zkoumají, ve svém obecně metodologickém, filosofickém a politickém stanovisku se s nimi principiálně shodují. Proto všechna poučení, která můžeme čerpat z období rozdělení sociologického myšlení na dva kvalitativně rozdílné proudy, jsou nejen použitelná, ale i nezbytná pro marxistickou analýzu soudobé světové sociologie. Není nijak nahodilé, že revizionismus v sociologii pomíjí tato poučení a že historický vývoj sociologie v zásadě interpretuje podle buržoazní historiografie.

Historický a teoretický zdroj obou rozdílných sociologických proudů je obdobný. Jak August Comte, tak Karel Marx navazují na utopistický socialismus; A. Comte v první řadě na dílo Saint-Simona, který byl Comtovým zaměstnavatelem a učitelem. Mezi comtovskou a marxistickou sociologií je však ještě mnoho dalších shod, a to jak ve východisku, tak ve způsobu kladení otázek. Avšak v tom, jak a proč se otázky zodpovídají, je již podstatný rozdíl. Pokud jde o východisko teoretického bádání o lidské společnosti, je shoda v tom, že dílo Comtovo i dílo zakladatelů marxismu vyrůstají ze společenské krize první poloviny 19. století a že mají být příspěvkem k porozumění této společenské krizi, k porozumění společnosti vůbec a k nalezení východiska z krize. V úvodu k dílu *Cours de Philosophie positive* Comte říká, že pozitivní filosofie může být považována za jedinou solidní bázi sociální reorganizace, která zakončí kritický stav, v němž se již dlouho národové nejvzdělanější nalézají. Pokud jde o marxismus, je běžně známo, že je odpovědí na vyostřené třídní antagonismy té doby. Je příznačné, že B. Engels nazval jednu ze svých raných prací „*Vnitřní krize*“.

Obdoba obou přístupů k lidské společnosti je i v tom, že odhalují existenci třídních rozporů v tehdejší společnosti. I A. Comte připouští, že „nastala velká protiva mezi zájmy dělníků a podnikatelů, kteří byli vedeni pouze sobeckými zájmy“. Jak A. Comte, tak i K. Marx jsou dále přesvědčeni, že ke společenské reorganizaci je nutná společenská věda, společenská teorie. Má to být skutečná věda, oproštěná od teologických a metafyzických předsudků. Je sympatické, že A. Comte vyhláší za základní znak své filosofie pozitivní přístup k jevům, které jsou podrobeny zákonům přirozeným, nezměnitelným.

Způsob řešení všech těchto (a řady dalších) důležitých sociologických problémů je však u A. Comta a K. Marxe diametrálně rozdílný. V buržoazních dějinách sociologie se často zamlčuje, že už u samého zrodu sociologie existovala kvalitativně odlišná řešení zásadních společenských problémů. Pokud jde o způsob překonání společenské krize, A. Comte vytýká některým dřívějším politickým naukám, že se zaměřovaly na rozbití celého dosavadního řádu. Je toho názoru, že pokrok je třeba zajistit v rámci dosavadního pořádku. Karel Marx naproti tomu přichází k přesvědčení, že celý dosavadní společenský řád je přechodný a že radikální překonání společenské krize kapitalismu nastane vystřídáním kapitalismu vyšším společenským řádem. Tato změna řádů není výsledkem puče, voluntaristického aktu „rozbití“, ale výsledkem evolučně revolučního pohybu s jeho objektivním i subjektivním aspektem.

S koncepcí reformy řádu je u A. Comta ve shodě i koncepce třídních vztahů. Podřízenost dělníků kapitálu pokládá za věčnou kategorii. Mezi oběma skupinami chce zavést „harmonické soužití“. Naproti tomu K. Marx, jak známo, pokládá vyřešení protikladu dělníků a podnikatelů za nemožné v rámci kapitalismu. Rovněž pokud jde o povahu vědy, která má zabezpečit přechod společnosti z krizového stavu, je mezi oběma zakladatelskými díly zásadní protiklad. August Comte rozpracovává svoji pozitivistickou metodu, jejímž jádrem je požadavek řídit se jen zkušeností, jen bezprostředními empirickými daty, a odmítnutí možnosti poznat podstatu věcí a jevů. Pokud mluví o objevování zákonů, má na mysli zákony myšlení (či pravidla myšlení), a nikoli zákony objektivní sku-

tečnosti. Vývoj společnosti je pro něho vývojem ducha. Reorganizace společnosti podle nové společenské nauky — sociální fyziky nebo sociologie — přísluší společenské elitě, vzdělavcům. „výkvětu lidstva“, jak říká Comte. Karel Marx však jde na věc úplně jinak. Je rovněž přesvědčen, že vědecké poznání společnosti je nezbytné k jejímu řízení, jejímu ovládnutí — „proletariát nachází ve filosofii svou duchovní zbraň“. Vědecké poznání společnosti však musí postupovat od zkušenosti, od empirie, k teoretickému zobecnování, k vyhledávání vývojových tendencí a vývojových zákonitostí objektivně existující (tj. materiální) skutečnosti. Přeměna společnosti nemůže být pouze dílem elity, ale revolučních mas vedených dělnickou třídou.

Proč tato obšírnější konfrontace Comtova a Marxova díla? Uvedené skutečnosti bylo nutno připomenout proto, že vznikem comtovské a marxistické větve sociologie se vytvořil rámec, v němž se pohybuje celý následující vývoj sociologie až do dnešní doby. Již tehdy byly vysloveny zásadní otázky — jakou povahu má lidská společnost, jaká je struktura kapitalistického systému a jaký charakter mají vztahy jejich základních částí, jak musí být konstituována věda o lidské společnosti aj. —, které jsou v pozadí každé sociologické nauky a školy, ať tyto otázky výslovně formuluje, či nikoli. Nejobecnějším společným jmenovatelem kvalitativních odlišností obou větví je jejich třídnost a stranickost. Jedna slouží kapitalismu, druhá osvobození dělnické třídy.

Je pochopitelné, že buržoazní sociologie nemohla zůstat a nezůstala na úrovni A. Comta. To by odporovalo všem zákonům lidského myšlení. Zdokonalovala své metody, přinášela četné pozoruhodné poznatky. Avšak jen proto, aby přesvědčivěji a moderněji prokázala přednosti jednoho jediného — kapitalistického — společenského systému. A ještě častěji proto, aby našla prostředky reformy tohoto systému. Nikoli ojedinělé pokusy zbavit sociologii její společenské a politické angažovanosti, vyvarovat se hodnocení a filosofování, nemohly vyústit v třídně rozděleném světě, kde v jednotě protikladů náleží progresivní funkce jen jednomu pólu tohoto protikladu, jinam než k tiché službě těm, kteří se obávají pravdivého poznání skutečnosti světa a probuzení lidových mas.

Vycházíme-li z faktu rozpornosti buržoazní a vůbec nemarxistické sociologie, projevující se v tom, že poznávací a vědecký přínos je vždy ve větší či menší míře znehodnocen ideologickou a politickou služebností kapitalismu, pokládáme za závažnější jev tohoto rozporu právě retardující funkci této sociologie, bránící společenskému pokroku. To platí jak o různých přírodovědeckých, psychologických, geografických a demografických orientovaných školách, tak o hlavních „sociologických“ koncipovaných sociologických teoriích. Pokud jde o školy, které používají k výkladu společenských jevů poznatků a zákonů přírodních věd, znamenají nesporný pokrok oproti teistickým a jiným idealistickým představám o společnosti v tom, že uznávají kontinuitu vývoje hmotného světa a oponují názorům o vládě naprosté nahodilosti ve společnosti. Avšak redukcionismus těchto škol, i když často zmírňují tím, že jejich představitelé hledají specifický výraz přírodních zákonů v lidské společnosti, neumožňuje chápat reálné vztahy a reálné síly společenského vývoje.

Totéž platí o psychologických školách, které zajisté v mnoha směrech obohatily náš pohled na faktory ovlivňující společenský život, skupinové soužití lidí i společenský vývoj. Mnohé poznatky L. F. Warda o tužbách a potřebách. A. Smalla o zájmech. R. Parka a E. Burgesse o přáních blíže objasnily psychické mechanismy jednání a pomohly formulovat problémy závažné oblasti motivů a motivací. Je dobře známo, jak umožnily zkonkretizovat naše poznatky o podmínkách společenského soužití díla různých představitelů geografické školy — H. T. Buckla, E. Demolinse, E. Huntingtona a dalších —, díla populacionistů — M. Kovalevského, A. Costa atd. Avšak jako filosofické anebo teoretickosociologické koncepce sehrály roli reakční.

Budeme-li takto vážit dílo kteréhokoli, i sebevětšího buržoazního sociologa 19. a 20. století, vždy se setkáme se zmíněnou rozporností, a tedy s jednoznačnou třídní pozicí. Není třeba uvádět, co znamenaly pro sociologii jako celek Durkheimovy podněty z oblasti metody a četné jeho myšlenky a poznatky o společenské funkci dělby práce, o společenských podmínkách a souvislostech sebevražednosti, náboženství apod. Nelze však zapomenout ani na jeho důrazný odpor proti socialismu a socialistic-

kému hnutí. Výslovně „hájí“ sociologii proti třídním pohledům H. Spencer. aby vzápětí vyjádřil vášnivou obhajobu předmonopolistického, liberálního kapitalismu. Únik před společenskými realitami představuje formální škola v sociologii, vyhlašující v díle Leopolda von Wieseho výslovně nesouhlas s ideou společenského progresu. Velikán nemarxistické sociologie Max Weber, k jehož teorii společenského jednání, podnětům z oblasti politické sociologie, obrovské mase konkrétních poznatků historických, ekonomických, právních, psychofyzilogických a jiných se budeme vždy vracet, formuloval takovou teorii vývojových faktorů kapitalistického systému, že je právem prohlašován za Marxův protějšek a protiklad.

Soudobá sociologie ve všem tom nečiní výjimku. O přínosech a na druhé straně o ideologické a politické funkci empirické sociologie v USA a dalších kapitalistických zemích Západu toho bylo již řečeno dost. Připomeňme však přece jen, že pokud jde například o Eltona Maya a jeho spolupracovníky (Roethlisberger, Whitehead), vyzdvihuje se často jednostranně jeho racionální přínos, týkající se objevu funkce, vnitřních pravidel a řízení malých skupin, a veškerý pozitivní obsah teorie a praxe „human relations“, avšak jeho filosofickým a přímo ideologickým názorům nebývá taková pozornost věnována. A přece již názvy jeho hlavních děl, *The Human Problems of an Industrial Civilization*, *The Social Problems of an Industrial Civilization* a *The Political Problems of an Industrial Civilization*, naznačují jeho filosofické a politické aspirace. Pokud průmyslový vůdce obratně manipuluje s životem malých skupin v závodech, může dát dělníkovi pocit jistoty ve všeobecné nejistotě kapitalistického řádu, pokud sám vyrovnává vztahy mezi podnikateli a dělníky, bere výtř z plachet odborům, které jsou pak nejen zbytečné, ale také škodlivé. Tak tedy požadavek Mayovy školy po humanizaci postavení člověka v procesu průmyslové práce zakrývá faktický pseudo-humanismus, požadavek demokratizace průmyslových vztahů zakrývá faktický antidemokratismus.

Politická a ideologická vyústění empirických výzkumů a tím spíše „velké teorie“ současné západní sociologie mají zcela

jednoznačnou třídní funkci. I západoněmecký sociolog Ralf Dahrendorf hovoří o konzervativních základech americké sociologie, spočívajících v romantickém obhajování jistoty a integrace.⁶ Pokud Dahrendorf vidí v tomto převládajícím proudu výjimky, jako je například Thorstein Veblen, který je jedním ze zakladatelů technokratismu, vyslovuje názor velmi sporný. Výjimky jistě jsou, ale je třeba je hledat především ve společenskovědních dílech amerických marxistů, v díle C. W. Millse a některých přívrženců jeho školy *The New Sociology*. Všeobecně — pokud jde o americkou sociologii — je nesporný její biologizující, psychologizující a etnologizující ráz. Vlivy biologicky orientované sociologie s jejím ústředním požadavkem sociologické analýzy „modo biológico“ jsou patrné na všech amerických sociologických koncepcích pokládajících tendence ke kooperaci, harmonii a rovnováze za rozhodující tendence společenských systémů. Funkce společenských systémů podle vzoru systémů organických vylučuje převládnutí disfunkčních tendencí. Právem se poukazuje na to, že na biologizující tradice v americké sociologii navazuje i Talcott Parsons. V těchto koncepcích je ideologická funkce jejich ústřední součástí, ba přímo vlastností.

Platí-li vše, co zde bylo řečeno, o nemarxistické světové sociologii, nemůže činit výjimku ani česká sociologie. Tento problém dobře vystihl Karel Galla, který ve svém projevu *Vývojové tendence české sociologie*, předneseném na brněnském sympoziu o dějinách čs. sociologie v roce 1967, řekl: „... Je pochopitelné, že pro marxistickou sociologii, jejímž filosofickým základem je dialektický a historický materialismus, nemohou být relevantní idealistické koncepce filosofické, o které se s výjimkou prací hloučku marxistických sociologů česká sociologie opírala.“ To byla slova řečená v pravý čas na adresu těch, kteří byli náchylní idealizovat vývoj české sociologie v období kapitalismu a kteří zdůrazňovali spíše pozitivní význam tradice této sociologie než její ideologickou a koneckonců i vědeckou ohraničenost.

Idealizace české sociologie se týkala především T. G. Masaryka, zakladatelské postavy české buržoazní reformní sociologie, a českých průkopníků strukturálně funkcionální školy. Přes veškerou složitost osob-

⁶ Ralf Dahrendorf, *Die angewandte Aufklärung*, vyd. R. Piper & Co. Mnichov 1961.

nosti T. G. Masaryka, kterou se pokusil vystihnout ve svém monumentálním biografickém dile Zdeněk Nejedlý, platí o Masarykovi-sociologovi jednoznačně to, co o zmíněných velkých postavách světové buržoazní sociologie: fundovaným a poučným způsobem usiloval toliko o reformu buržoazního společenského systému. Východiskem jeho sociologické koncepce bylo individuum a konečné determinanty společenského jednání byly determinanty psychologické. Společenský vývoj pojímal jako záležitost duchovní a konečkonců mravní. Jeho ideologické a politické krédo je historicky neodvolatelně obsaženo v jeho *Otázce sociální*.

Všichni významní čeští sociologové z období před druhou světovou válkou jsou více či méně poznamenáni dílem T. G. Masaryka, především jeho etizující koncepcí dějinného vývoje. Kritickorealistické či – podle označení I. A. Bláhy – sociálně realistické pojetí těchto sociologů spočívalo ve snaze vyhnout se různým jednostrannostem – přírodovědeckému redukcionismu i psychologizování. Snažili se vystihnout složitosti sociální struktury a dynamiky. I. A. Bláha psal: „Podstatu jevu sociálního nespaturujeme... v nějaké identitě psychické, nýbrž v tvořivých činnostech, odpovídajících kolektivním potřebám... a regulovaných tlakem těchto potřeb. Sociální život pak je složitý systém tvořivých činností, regulovaných tlakem kolektivních potřeb.“⁷ Uznávali společenskou změnu, podmíněnou řadou vnitřních i vnějších činitelů. Současně obvykle popírali možnost poznání podstaty společenských jevů. Jev nevypovídá nic o podstatě, soudil I. A. Bláha. Diferenciaci potřeb a společenských činností podle priority neuznávali. Naopak, všichni více či méně výrazně odsuzovali pojetí, podle něhož vztahy výrobní jsou základem všech ostatních společenských vztahů. I. A. Bláha věnoval značnou teoretickou a praktickou pozornost úpravě průmyslových vztahů, tj. vztahů mezi kapitálem a prací, s reformním „záměrem dosáhnout hlubším poznáním sociologických souvislostí postavení a práce průmyslového dělníka dokonalejšího uspořádání prvků v tehdejší československé společnosti“.⁸

I z předchozího povšechného a nutně kusého pohledu na dějinný vývoj sociologie je zřejmé, že tu není zaznamenána práždná konvergence různých sociologických škol a směrů v jedinou světovou sociologickou vědu. Naopak, dějiny sociologie potvrzují platnost principu třídosti sociologie. Je tedy pravdivé alespoň další tvrzení revizionistů, že marxismus byl pouze filosofickou a sociálně politickou doktrínou a že sociologie se v socialistických zemích stává vědou až aplikací tematických okruhů, poznatků a zejména metod tzv. západní sociologie?

Pro marxistickou sociologii až do současnosti je charakteristické, že je věnována:

1. formulaci a propracovávání obecné společenské teorie, a především jejího jádra: hledání a formulování obecných společenských zákonitostí;

2. konfrontaci této obecné teorie společnosti s jinými – idealistickými, mechanistickými, naturalistickými a dalšími – společenskými teoriemi;

3. hledání spojitosti mezi společenskou teorií a společenskou praxí a rozvíjení teorie na základě měnících se společenských poměrů;

4. zkoumání těch konkrétních jevů a vztahů ve společenské struktuře, které nejlépe vystihují podstatu daného společenského systému a které jsou relevantní z hlediska poznávání obecných trendů společenského pohybu a z hlediska stanovení cílů i taktiky revolučního boje proletariátu.

Tím je dáno, že marxistická sociologie rozpracovává v tomto období hlavně principy a obecnou metodologii, že se rozvíjí spolu s filosofií, ekonomikou a vědeckým socialismem a že nezkoumá celou paletu společenských jevů a vztahů podle nějakého pouze z vědeckých, tj. poznávacích hledisek vytčeného výzkumného plánu. Tato okolnost je na jedné straně zdrojem životnosti a pravdivosti tehdejší marxistické sociologie, protože styk se společenskou a politickou praxí vlastně vede k neustálému prověřování, korigování a rozšiřování jejích výsledků, na straně druhé je i příčinou omezování sociologického zájmu jen na některé, zejména makrospolečenské jevy a vztahy.

⁷ I. A. Bláha, *Sociologie*, Academia, Praha 1968, s. 14.

⁸ Vladimír Čech, *Některé problémy při zpracování dějin čsl. průmyslové sociologie*, sborník O kon-

cepce dějin československé sociologie, vyd. ÚV Soc. akademie v Praze a MV Soc. akademie v Brně r. 1968.

Z toho však nijak nplyne, jak se někdy věci tradují v příručkách dějin sociologie, že marxistická sociologie v té době byla spekulativní a že pomíjela konkrétní společenský výzkum. Naopak, pro marxistické sociologické postupy a poznatky, jak je nalézáme v dílech zakladatelů marxismu-leninismu, je příznačné spojení empirie a teorie. V pracích Marxových, Engelsových a Leninových nalezneme vždy takové množství reprezentativního faktického materiálu, jaké je nezbytné k vyvození obecných závěrů.

Jako příklad klasické marxistické práce opírající se o konkrétní výzkum můžeme uvést Engelsovu práci *Postavení dělnické třídy v Anglii* z roku 1845. (Srov.: Le Playovy empirické sociologické studie o francouzském a evropském dělnictvu vycházejí o 10 let později!) Již v podtitulu této knihy čteme, že byla napsána „podle vlastního pozorování a autentických pramenů“. Bohatství shromážděných údajů a mistrné, vlastním prožitkem a zkušeností proniknuté zpracování činí z tohoto díla jedinečný sociologický dokument o údělu anglické dělnické třídy té doby. *Postavení dělnické třídy v Anglii* je jak svou osnovou, tak způsobem sběru materiálu a metodou jeho zpracování neocenitelným přínosem k problematice konkrétních výzkumů. Vedle Marxova *Kapitálu* a některých prací Leninových (*Vývoj kapitalismu v Rusku*, *Velká iniciativa*, *Statistika a sociologie* ap.) by mělo být především toto dílo důkladně rozebíráno v dějinách marxistické sociologie jako příklad — i když dobově podmíněný — marxistické sociologické výzkumné činnosti.

Osnova práce je sestavena tak, aby výsledkem výzkumu byl co nejúplnější obraz o postavení proletariátu v kapitalistické společnosti. Engels zkoumá bytové poměry dělníků, jejich oblečení, stravu, mzdy, zdravotní stav, vzdělání, způsob života (rodina, alkoholismus), prostředí v kapitalistické továrně, problém dětské práce, noční práce, délky pracovní doby atd. Studuje přitom životní podmínky různých vrstev anglického proletariátu. Správně vidí, že proletariát — stejně jako žádná jiná společenská třída a vrstva — není homogenním celkem, ale že v něm existují složky a straty, lišící se způsobem života, charakteristikami společenského vědomí, stupněm společenské aktivity apod. V průběhu svého

zkoumání Engels přihlédl i ke zvláštnostem postavení dělníků v jednotlivých městech a oblastech.

Pokud jde o způsob sběru faktů, je nápadná především jeho komplexnost. Engels se neomezoval jen na rozhovory či jinou dílčí techniku sběru materiálu. Prováděl výzkum jednak sám — bezprostředním pozorováním, jednak se opíral o výzkumy jiných autorů, ať to byla šetření továrních inspektorů, úředních komisí, inspektorů robotáren, komise pro vyšetřování práce dětí, sociálních lékařů aj. Opíral se o statistiku, zprávy z odborných časopisů (*Journal of the Statistical Society*), novin, dopisy dělníků, údaje různých odborníků, jako ranhojičů, zabývající se úrazovostí, ale i o policejní zprávy a mnoho historických pramenů.

To je jeden příklad za mnohé. Marxistická sociologie tedy nijak nespekulovala, ale zobecňovala empirický materiál a pracovala s empirickým materiálem podle zásad vědecké teorie a metodologie. Je pochopitelné, že právě základním principům a obecným metodologickým otázkám byla věnována největší pozornost, protože právě ony stály v ohnisku třídního ideologického boje. Nejen V. I. Lenin v knize *Kdo jsou přátelé lidu...* definuje základní znaky vědecké sociologie v polemice s ruskými sociology Michajlovským, Krivenkem a dalšími, ale činí tak i G. Plechanov, například v knize *O vývoji monistického názoru na dějiny*, polemizující s A. Comtem. Vytýká mu de facto dualistický názor na společnost, protože prý na jedné straně požaduje, aby společenské jevy jako jevy lidské byly zařazeny mezi jevy fyziologické (a to je materialistické, byť mechanistickomaterialistické pojetí), a na druhé straně zakládá svoji koncepci dějinného vývoje na idealistické představě o intelektu jako určujícím faktoru.

Právě vývoj marxistické sociologie a v prvé řadě důkladné zhodnocení sociologického přínosu a sociologických pohledů a přístupů klasiků marxismu-leninismu je velkým dluhem marxistických dějin sociologie. Marxistická sociologie měla i své specialisty, ať již se zabývali obecnými sociologickými otázkami a metodami, či sociologií umění, kultury, politiky apod. To platí o sovětské i české sociologii a v rozmanité míře i o sociologii ostatních socialistických zemí a marxistické sociologii zá-

padní. O sociologii sovětské 20. a 30. let je u nás velmi málo známo, sociologický přínos S. G. Strumilina nebyl zvlášť zhodnocen a jméno S. M. Vasilevského se vyskytuje jen jako pojem. Čeští marxističtí sociologové bývají charakterizováni jako „skupinka“, ale monografické dílo o nich nemáme. Jedině B. Václavek a zčásti Z. Nejedlý byli předmětem bedlivého studia i jako sociologové. Avšak dílo L. Svobody, K. Konrada, E. Urxe a jiných ještě nebylo ze sociologického hlediska důkladně analyzováno. Někdy naopak bývají bez výhrad a kritiky přifazováni k marxistické sociologii J. Čecháček a F. Modráček, vyznačující se reformistickými přístupy. Tím spíše pak chybí zamyšlení nad tím, jaký význam pro analýzu společenských struktur a hybných sil společenského pohybu má poznávací činnost komunistických stran Východu i Západu.

Jak již bylo řečeno, vývoj marxistické sociologie nebyl harmonický. Bylo by nošením dříví do lesa, kdybychom připomínali důsledky tzv. kultu osobnosti pro sociologické bádání. Ukazuje se však, že vývoj sociologie se ani v SSSR, ani v ostatních socialistických zemích (a tím méně v Československu s jeho sociologickými, ať již jakkoli rozpornými tradicemi) nikdy zcela nezastavil. O nějakém „sociologickém temnu“ nelze hovořit. Když C. W. Mills uvažoval nad hlavním společenským úkolem sociologů, přišel k názoru, že sociologové musí rozvinout „sociologickou imaginaci“. Rozuměl tím schopnost získat celkový obraz o světě. Jeden z principů této imaginace zní, že jednotlivec může pochopit své vlastní zkušenosti a ovlivňovat svůj osud pouze tehdy, zjistí-li své místo v daném období, a že může poznat své životní možnosti, jen když si uvědomí možnosti všech individuí ve stejných okolnostech. C. W. Mills zde tedy vyslovil požadavek, aby sociologie vypracovala celkový pohled na společnost, na její pohyb, na místo člověka v této společnosti. Tento požadavek však plní marxistická teorie společnosti již od samého svého vzniku. Zde, v této sféře vyjasňování obecných zákonů společenského vývoje, ve sféře řešení vztahu přírody a společnosti, člověka a společnosti, člověka a velkých společenských skupin – tříd a sociálních vrstev – i ve sféře ideologické konfrontace s nemarxistickou sociologií,

se marxisticko-leninská věda nezastavila v žádném období.

Kult osobnosti potlačil některé aspekty sociologické práce, nepřipustil rozvinutí sociologie ve všech jejích dimenzích, ale vědecké základy sociologie nepotlačil. Jen tím je vysvětlitelné, že socialistické země mohly postupně po XX. sjezdu KSSS sociologii bouřlivě rozvíjet a rehabilitovat ji (i když někdy v rozporném procesu) v její mnohostrannosti obsahové a metodické. Výrazem toho bylo působení sovětské a dalších delegací socialistických zemí na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně.

Současná perspektiva marxistické sociologie vyplývá jak z jejích funkcí poznávacích, tak i výchovných a do určité míry i sociotechnických. Spojitost marxistické sociologie s řídicí prací vedoucích orgánů socialistické společnosti je dalším problémem, který dějiny sociologie, ale v tomto případě i obecná sociologie a odvětvové sociologie, musí analyzovat. Přitom musí přicházet s poznatky sloužícími ke zdokonalení tohoto mechanismu. Vyžaduje to zájem jak sociologické vědy, tak socialistické společnosti jako celku.

Резюме

Чех В.: Проблемы марксистской истории социологии

Недостаточная разработка марксистской истории социологии имеет в странах социализма негативные последствия в области воспитания социологов, в области развития научной работы в социологии, а также неблагоприятные общественные последствия. В нашей стране применяются в большинстве случаев устаревшие пособия по истории социологии наших и иностранных авторов. Пробелы в данной области только частично устранены переводом исторической работы И. Щепанского на словацкий язык и некоторыми частями сочинения А. Сирацкого «Социология».

Важной проблемой, которую марксистская историография социологии должна решать, является вопрос классификации и распределения материалов. На первом плане стоят неформальные аспекты этой проблемы, а аспекты идеологические. Речь идет в первой очереди об оценке взаимных отношений, линий развития и общественной функции буржуазной, и в более широком смысле немарксистской социологии с одной стороны, и с другой стороны социологии марксистской. Марксистская социология — это не только одна из «школ» мировой социологии, но это качественно специфическое и самостоятельное течение социологии. Этот факт не исключает взаимодействия обоих на-

правлений. Основным критерием для их различия остается однако их разная классовая функция. Тезис ревизионистов о конвергенции немарксистской и марксистской социологии и о создании единой мировой социологической науки в мире, разделенном в классы, не имеет основания, и его опровергает историческое развитие социологии. Несмотря на дифференциацию и познавательное и методическое развитие буржуазной социологии, осуществившиеся со времени ее основоположников (Конта, Спенсера и др.), и современная западная социология выполняет апологетические функции. Эти функции представляют собою с одной стороны сам характер некоторых социологических теорий (теория равновесия, гармонии, солидарности частей в общественных системах), с другой стороны это внешние функции, которые выполняют напр. реформаторские, социотехнические выводы эмпирических исследований.

Марксистская социология не развивалась как спекулятивная философская доктрина, а как эмпирическо-теоретическая наука. Доказательством этого являются многочисленные социологические анализы, наблюдения и приемы в трудах основоположников марксизма-ленинизма (Положение рабочего класса в Англии Энгельса. Капитал Маркса. Развитие капитализма в России Ленина и др.). Однако она не развивалась гармонично, так как ее развитие подчинялось задачам революционной практики, и отчасти также из-за некоторой деформации марксистской мысли в период т. н. культа личности. Но даже и в период т. н. культа личности развивались теоретические и методологические основы общей общественной теории, и осуществлялись идеологические конфронтации марксистской и немарксистской социологии. В результате этого были созданы благоприятные предпосылки для «старта» марксистской социологии во всех основных областях общественной макроструктуры и микроструктуры и для ее органического включения в руководящую практику социалистического общества.

Summary

Čech V.: Problems of Marxist History of Sociology

In the socialist countries, an insufficient elaboration of the Marxist history of sociology leads to negative consequences in the areas of the education of sociologists and the development of scientific work in sociology, as well as to unfavourable social consequences. In this country, old handbooks on the history of sociology written by foreign and our authors (P. Sorokin, J. Král, E. Chalupný, etc.) are predominantly used. Gaps in this area have been bridged only in part by the Slovak translation of J. Szczepański's historical work and by some parts of Sirácky's "Sociológia".

A relevant problem to be solved by the Marxist historiography of sociology is the question of classifying and assorting materials. It is not the formal aspects of this problem but the ideological ones that are essential in this respect. First of all, it is the matter of evaluating the mutual relation, the developmental trends and the social functions of the bourgeois and, in a broader sense, of the non-Marxist sociology on the one hand, and the Marxist sociology on the other. Marxist sociology does not represent merely one of the "schools" of world sociology but is a qualitatively specific and independent trend of the latter. This fact does not exclude the mutual influence of both these branches. It is, however, their different class function that continues to be the basic criterion of their differentiation. In a world divided into classes, the revisionists' thesis concerning the convergence of non-Marxist and Marxist sociology and the creation of only one world-sociological science is not well-founded, being simultaneously disproved by the historical development of sociology. In spite of all the differentiation as well as of the cognitive and methodical development of the bourgeois sociology since the time of its founders (A. Comte, H. Spencer, etc.), even the present western sociology has preserved its dependency upon apologetical functions. These functions represent, on the one hand, the quality itself of some sociological theories (e. g. the theory of balance, of harmony, of the solidarity of parts in social systems), and, on the other hand, the external functions fulfilling e. g. the reformative sociotechnical conclusions of empirical research.

Marxist sociology has not developed as a speculative philosophical doctrine but as an empirical theoretical science. This is illustrated by numerous sociological analyses, observations and approaches contained in books by the founders of Marxism-Leninism (Engels' Situation of the working Class in England Marx' Capital, Lenin's Development of Capitalism in Russia, etc.). Its development, however, has been far from harmonious partly because of its subordination to the tasks set by revolutionary practice, partly also owing to some deformations of Marxist thinking in the era of the so-called personality cult. But also in the era of the so-called personality cult, the theoretical and methodological bases of the general social theory were being developed and ideological confrontations of the Marxist and the non Marxist sociology were taking place. Thus, favourable pre-condition both for the penetration of the Marxist sociology into all essential areas of the social macro- and microstructure and for its organic interconnection with the managerial practice of the socialist society were created.

„Talcott Parsons je pravděpodobně nejvýznamnější žijící teoretik v oblasti sociologie.“¹ „Současná sociologie má mnoho obtíží, jednou z nejdůležitějších je stálá a poněkud zahanbující otázka: stojí teoretické exkursy Talcotta Parsonse za to, abychom je brali vážně?“² „Je kuriózní vidět kontrast mezi Parsonsovými články a jeho teoretickými pracemi, ukazuje se, že jeho teoretické práce zůstávají úplně nezávislé na konkrétním výzkumu a tvoří soběstačný uzavřený systém.“³

Mohli bychom ještě dále rozmnožovat různé a většinou kritické výroky významných zahraničních sociologů, kteří se zabývali Parsonsovým pojetím sociologie, obecné teorie jednáni či jeho koncepce sociálního systému a strukturně funkcionální analýzou. U nás jsou dost známé velmi kritické a odmítavé soudy C. W. Millse nebo kritické analýzy Parsonsova strukturalismu, které pocházejí z pera R. Dahrendorfa. Jaký však byl postoj a vztah československé sociologie a československých sociologů k T. Parsonsovi?

Jedním z nejzávažnějších nedostatků vývoje československé sociologie v posledním desetiletí byl podle mého soudu nekritický nebo málo kritický, nedůsledný a tolerantní přístup k nemaristické sociologii a k jejím nejvýznamnějším představitelům v předních kapitalistických zemích, v nichž sociologie zaujímá významné postavení. Nekritický, shovívavý, a dokonce v některých případech částečně obdivný postoj zaujali někteří naši sociologové i vůči T. Parsonsovi. Nekritické přejímání jeho koncepce se projevovalo v několika směrech. Byla bez kritiky a reflexe přijímána terminologie a způsob kladení či vyjadřování problémů. Často se bez uvedení zdrojů a původu operovalo běžnými kategoriemi Parsonsova strukturalismu. Silný důraz na problémy struktury a problémy,

jež vytyčuje americký strukturalismus, a zvláště pak T. Parsons, lze najít ve sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*. Silné vlivy strukturalistických koncepcí, a dokonce místy i plně přijetí strukturalistické terminologie lze také vystopovat v publikaci *Československá společnost a některých dílech statických*, jež byly publikovány v Sociologickém časopise.

I v některých specializovaných sociologických disciplínách, jako například v sociologii politiky, sociologii rodiny či sociologii podniku (i když sem pronikala také prostřednictvím organizační teorie) se můžeme setkat s typickou strukturalistickou terminologií a s nereflektovaným, jakoby samozřejmým přijetím a používáním takových pojmů, jako je sociální systém, struktura, funkce, sociální pozice, role, status apod. I některé specifické termíny jako reziduální kategorie nebo expresivní či symbolická orientace, jež zcela určitě pocházejí od Parsonse, můžeme najít v některých studiích a statických československých sociologů.

Možná, že bude užitečné hned na začátku uvést několik vysvětlujících poznámek nebo uvést určité předpoklady, se kterými je nutno počítat. Nechci a nebudu ve své stati odmítat či zatracovat strukturalismus jako problém nebo koncepci. Bylo by to stejně jednostranné a neužitečné jako jeho jednostranně kladné přijetí a vychvalování, jako obdiv ke strukturalistické koncepci a zvláště pak T. Parsonsovi. Nepovažuji zájem o problémy strukturalismu za chybu nebo nedostatek, ani předem nepopírám možnost využití nebo aplikace strukturalistických kategorií a koncepcí. Strukturalismus je významnou tendencí veškerých soudobých věd, jak přírodních, tak i společenských, a zahrnuje řadu významných otázek a podnětů, jež jsou řešeny takovými vědami, jako je chemie.

¹ D. Rüschmeyer, Úvod k T. Parsons, *Soziologische Theorie*, s. 9, Neuwied, Berlin 1968.

² Ph. Selznick, *The Social Theorie of T. Parsons*, ASR, vol. 26/61, s. 932.

³ A. Rocheblave-Spenlé, *La notion de rôle en psychologie sociale*, s. 76, Paris 1962.

biologie, kybernetika nebo lingvistika, etnografie či literární věda a estetika nebo i filosofie. Jako vědecký a soudobý problém zasluhuje pozornosti, pečlivého studia a kvalifikované analýzy. Nedá se říci, že by u nás nebyly vysloveny kritické výhrady nebo poznámky i vůči T. Parsonsovi. Byly však jen okrajové, nešly do hloubky a ignorovaly základní nesoulad nejdůležitějších Parsonsových východisek a koncepcí s marxismem. Nebylo řečeno jasně a přesně, jaká je sociální funkce a ideologický objektivní smysl Parsonsova strukturalismu, nebylo poukázáno na jeho časté, povrchní a mnohdy velmi nekvalifikované kritické analýzy marxismu, a zvláště pak Marxe. Soudím, že proti jednostranným, extrémním stanoviskům jednoznačného, nekritického či povrchního a nereflekovaného přijetí nebo paušálního ultrakritického odmítání stojí další možnost. Možnost hluboké, zasvěcené kritické a kvalifikované analýzy, která poukáže na možné přednosti (jsou-li jaké — a tato otázka již byla i zahraničními sociology ve vztahu k Parsonsovi položena) i nedostatky určitého směru či koncepce, ukáže jejich možný racionální smysl, který je nutno mnohdy za balastem vnější hantýrky dešifrovat, i společenskou funkci a možné ideologické poslání včetně souvislostí teoretické a zdánlivě abstraktní koncepce s určitým společenským zřízením a určitými sociálními skupinami a vrstvami. I ke strukturalismu v sociologii a k jeho nejznámějšímu představiteli T. Parsonsovi je nutno přistupovat z pozic důsledného kritického marxismu, který nepěstuje holou, nihilistickou negaci, nýbrž je s to překonat jednostrannost nebo zásadní nedostatky kritizované koncepce synteticky vyšším a hlubším pojetím, jak to také odpovídá povaze autentického marxismu, který reprezentují a rozvíjejí Marx, Engels, Lenin, Gramsci a jiní představitelé tvůrčího marxismu.

Při nekritickém, povrchním a nereflektovaném přejímání problémů a kategorií amerického sociologického strukturalismu, a zvláště pak jeho parsonsovské odrůdy, působilo u nás mnoho příčin a mnoho různých vlivů a okolností. Jistě působila malá informovanost o T. Parsonsovi a malá znalost jeho díla. Často tu byla povrchní a fragmentární znalost zprostředkována z druhé či třetí ruky. Pro některé naše sociology byl Parsons spíše určitým jmé-

nem, s nímž spojovali určitou hantýrku či žargon, který měl navenek nesporný punc vědeckosti a odbornosti. Povrchní znalost byla často způsobena nechutí a pohodlností číst v originálu velmi náročné, složité a mnohdy nesrozumitelné texty základních Parsonsových děl, které jsou navíc podle jeho oblíbeného zvyku ohromně rozsáhlé. Parsonsova díla nejsou právě výrazně zábavnou a atraktivní četbou, i když vlastní terminologie zní vědecky (mnohdy je převzata z přírodních, údajně nesporně exaktních věd) a může dodávat ambiciózním představitelům oboru zdání vysoké vědecké erudice a pocit zvládnutí náročné a vědecky znějící terminologie. Pro srovnání a kritiku také chyběla znalost i druhých představitelů amerického sociologického strukturalismu. Vždyť se u nás stalo v informativní literatuře zvykem, že se obvykle uváděli tři představitelé amerického strukturalismu — T. Parsons, R. Merton a M. Levy. Nejvíce pozornosti se věnovalo a nejvíce se také podléhalo vlivu a dílu T. Parsonse. Z Mertona si naše sociologie osvojila a pochytila některé velmi podnětné kategorie latentních a manifestních funkcí nebo jeho pojetí anomie a deviantního chování. Ovšem již zásadní rozdíl mezi Parsonsem a Mertonem, Mertona velmi cenná kritika jednostrannosti funkcionalismu či ostrá obžaloba základních rozporů a nectností americké společnosti zůstala většinou našich sociologů nepřístupná, nebo dokonce tyto zajímavé podněty R. Mertona nechali bez povšimnutí. A z M. Levyho byl převzat jen jeden termín, který se asi líbil, termín eufunkce. Jinak nikoho nelákalo studovat a analyzovat základní Levyho práce, které jednak vycházejí z T. Parsonse, jednak se jeho pracím svou složitostí, konstruovaností a abstraktností často podobají. Někdy ještě mimochodem a bez věcné znalosti byla uvedena další dvě či tři jména příslušníků funkcionalistické koncepce sociální stratifikace, která byla vyslovena většinou v souvislosti se známou diskusí o funkcionálním pojetí sociální stratifikace. Byli to zejména W. E. Moore a Kingsley Davis. Nevádělo se nebo o tom ani někteří sociologové nevěděli, že Davis podrobil ostré kritice snahu vydávat funkcionální přístup za zvláštní a samostatnou metodu, stejně jako se mylně mezi představitele strukturně funkcionální školy zařazoval i G. Homans.

Malý nebo nepatrný ohlas v naší sociologii vyvolal strukturalismus francouzský, ačkoli lze bez přehánění říci, že právě Francie je zaslíbenou zemí strukturalismu, který zasáhl všechny společenské vědy a také vyvolal i mezi francouzskými marxisty snahy zhodnotit a zařadit strukturalismus z hlediska marxismu. Snad jen dílčí ohlasy nebo okrajové zmínky o G. Gurvitchovi by bylo možno v naší sociologii zaznamenat. O práce významného francouzského etnologa, antropologa, sociologa atd. Cl. Levi-Strausse projevovali u nás spíše zájem někteří etnografové a antropologové, nebo dokonce literární teoretici. Vlastní tradice lingvistického a estetického strukturalismu i první marxistické pokusy o jeho tvůrčí a kritické přehodnocení a převzetí cenných podnětů, jak je představoval například K. Konrád, zůstaly naší sociologii cizí. Jen částečně a velmi okrajově byly vyřčeny zmínky o prvcích strukturalismu u A. I. Bláhy, nebo byla zase jen dobově, konjunkturálně a nepřilíš zásadově připomenuta skladebná filosofie J. L. Fischera.

Ale nakonec i nesporně vlivný a některými našimi sociology vysoce ceněný T. Parsons nikdy nebyl hlubším způsobem analyzován a kriticky zhodnocen. Ani v této stati nelze jednorázově tento nedostatek úplně odstranit či napravit, protože Parsonsova koncepce je vyložena v rozsáhlých dílech a velice rozvětvena a neustále formálně obohacována. Kromě toho Parsons svou koncepci rozvíjí již velmi dlouho, takže je nutno také sledovat úmyslné či neúmyslné, vědomé či nevědomé modifikace, které jsou jednak způsobeny vnitřním vývojem autora samého, jednak vyvolány kritickým tlakem nemilosrdných odpůrců a kritiků, kteří zaznamenali velmi brzy mnohé nedůslednosti, jednostrannosti a skryté apologetické funkce základních východisek Parsonsova strukturně funkcionálního přístupu. Daná stať je určitým pokusem (který by mohl mít pokračování v kritické analýze Parsonsovy koncepce sociální stratifikace, která patří podle mého soudu k nejslabším a nejkonzervativnějším částem jeho díla) o dílčí analýzu nejdříve samotného pojmu struktury vůbec. Pak bych chtěl poukázat na možné významové odstíny a rozdíly v pojetí pojmu struktury

a poté se obrátit k vlastním pojetí tohoto základního pojmu u T. Parsonse. Na závěr se pokusím o předběžné shrnutí určitých základních odlišných rysů marxistického pojetí pojmu struktury a jeho místa v rámci samotného marxismu, protože jak pojem struktury, tak strukturální analýza není cizí autentickému marxismu.

1. Pojem struktury a jeho významové odstíny

Pojem struktury by bylo možné začít vysvětlovat již etymologicky z latinského *struere* a pozdějšího francouzského použití.⁴ Je však faktem, že pojem struktury je používán v soudobých přírodních a společenských vědách stejně tak běžně jako nejednotně a mnohovýznamově. Ale přece jenom se odlišné významové odstíny pohybují v určitém okruhu významů, které jsou si blízké nebo obdobné. V souvislosti s pojmem struktury se používá různých opisů, analogií a metafor, které mají pojem přiblížit, znázornit či vysvětlit. Používá se termínů skládba, stavba, složení, kostra, skelet, kokila. ve francouzské literatuře se setkáváme s výrazy *armature*, *ossature*. V některých použitích se ztotožňuje pojem systému s pojmem struktury, analogicky bývá pojem struktury či strukturní analýzy srovnáván s morfologií nebo anatomií. Struktura tedy nejčastěji vyjadřuje nebo chce vyjádřit představu něčeho skladebného, něčeho co drží něco jiného (prvky, části celku) pohromadě v určitém celku či systému. Někdy se pojem struktury blíží pojmu základ nebo základna či organizace. Není bez zajímavosti, že v anglickém překladu jsou Marxovy termíny základna a nadstavba překládány jako *structure* a *superstructure*.

Různé významové a terminologické odstíny a akcenty pojmu struktura najdeme již v matematice a společenských vědách 40. a 50. let minulého století. Není nahořklé, že pojem struktury je i u Marxe výslovně obsažen v *Německé ideologii*, kde je podán první systematický výklad základních kategorií materialistického pojetí dějin. Nejčastěji se však pojem struktury vyskytuje u sociologů a směrů, které mají blízko k organicistickému pojetí a přejí-

⁴ Velmi poučný rozbor pojmu struktura a jeho možných významů i různých způsobů použití podávají francouzští autoři: J. M. Auzias, *Clefs pour*

le structuralisme, Paris 1967 a R. Boudon, *A quoi sert la notion de „structure“?*, Paris 1968.

mají strukturalistické pojetí organismu nebo celku z biologie či jiných exaktních věd (ve 20. století se pojem systému a jeho struktury velmi úzce přimyká ke koncepcím kybernetiky). Proto pojem struktury najdeme již u Spencera a dalších organicistů 19. století, proto se s ním obvykle setkáváme v souvislosti s pojmem sociální statiky nebo rovnováhy či ekvilibria a pojmy pořádku, řádu, vytváření souhlasu či konsensu; v souvislosti s pojmy, jako instituce, normy, hodnoty, organizace.

Ve společenských vědách, a zvláště v sociologii 20. století, se pojem struktury stal téměř módou ve třicátých letech. Zde se již také setkáváme se jménem T. Parsonse, který svou první velkou práci z roku 1937 nazval *The Structure of Social Action*. V této práci analyzuje především strukturu sociálního jednání. Sám Parsons v pozdější předmluvě ke své první velké práci říká, že akcentovala zejména problematiku struktury sociálního jednání, kdežto jeho pozdější práce přešly ke strukturně funkcionální analýze, kdy struktura sociálního jednání je v novější verzi interpretována ne již v kategoriích jednání, nýbrž především v souvislosti s problematikou institucionalizovaných vzorů. Ať je tomu jakkoli, zůstává nesporným faktem, že to byl především T. Parsons, který zanesl pojem struktury do sociologie a nejvíce ve svých pracích zdůvodnil strukturně funkcionální analýzu jako „nejnovější“ stupeň v rozvoji vědecké sociologie, která podle samotného Parsonse překonává základní nedostatky předcházejících koncepcí, včetně marxistické.

Pojem struktury není však u Parsonse používán jednotně a jednoznačně. Souvisí to jednak s vývojem názorů T. Parsonse (každý autor má právo své názory revidovat a měnit v souladu s osobním vývojem disciplíny, v níž je činný), jednak také ale s jeho určitou nedůsledností a vnitřní rozporností jeho koncepce. Pojem struktury můžeme totiž přibližně rozdělit podle významu či pojetí asi do tří skupin:

1. První pojetí pojmu struktury je spojeno s použitím, které předpokládá, že skutečnost, věci, jevy mají svou vnitřní strukturu, jsou strukturovány. V tomto významu je struktura obvykle spojována s určitými rysy pravidelnosti, opakovatelnosti, pořádku či stejnorodosti jevů. Je tedy jas-

ně pojmem, který je spojován s koncepcí sociální statiky, sociální stability či rovnováhy a pojem struktury je především takto orientován. Toto pojetí struktury najdeme často u T. Parsonse, když zdůrazňuje, že struktura jsou ty rysy nebo jevy systému, které se vyznačují pravidelností, relativní stálostí či opakovatelností. V tomto pojetí je možno interpretovat strukturu ontologicky jako kvalitu, jako vlastnost, jako něco objektivního v jevech či v sociálním systému nebo celku. Současně se v tomto pojetí struktura chápe převážně jako danost, jako něco hotového, nezkoumá se obvykle geneze, utváření struktur, jejich historický, vývojový aspekt.

2. Druhé pojetí a použití pojmu struktura je spjato s jeho modelovým pojetím. Struktura tedy není chápána jako vlastnost či kvalita věci, ale jako teoreticky konstruovaný model, který umožňuje explancí nebo popis systému či skutečnosti. Toto pojetí výrazně formuluje významný francouzský strukturalista, již uváděný Cl. Levi-Strauss.⁵ Ale ani Parsonsovi není cizí toto pojetí, když v souvislosti s rozlišováním teoretického a empirického systému určuje pojem struktury jako část teoretického systému kategorií, jež slouží k popisu empirického systému jako statický aspekt popisu souvislosti v systému. Parsons velmi často a zdá se i nereflektovaně a nevědomky přechází od pojetí struktury jako nástroje analýzy a popisu empirického systému k pojetí struktury jako vlastnosti konkrétního sociálního systému, a zvláště pak společnosti jako sociálního systému nejvyššího rozsahu. Souvisí to patrně s dalšími Parsonsovými nedůslednostmi, protože nerozlišuje přesně mezi podmínkami vytváření teorie a teorií samou a pak také nevede přesné hranice mezi konstrukcí nebo modelem empirického systému a skutečným konkrétním sociálním systémem, jímž je například soudobá americká společnost, které Parsons nejčastěji používá jako ilustrace pro doložení svých dedukcí o vlastnostech empirického systému. Nevědomky a nereflektovaně se mu ideální konstruované vlastnosti stabilního a rovnovážného empirického systému mění ve vlastnosti stabilní, rovnovážné a integrované americké „dobré“ společnosti.

⁵ C. Levi-Strauss, *Structural Anthropology*, New York, London 1963.

Modelové pojetí struktury je často spojeno s tendencemi či přesvědčením, že zavedení formalizovaného pojmu struktury umožňuje vyšší stupeň exaktnosti, tj. kvantifikaci sociálních vztahů (Murdock, Forles aj.). Parson a stejně tak i Cl. Levi-Strauss však nespojují pojem struktury s možností kvantifikace a Cl. Levi-Strauss toto spojení dokonce výslovně odmítá.⁶

3. Vyskytuje se ještě třetí pojetí struktury, které je vlastně již pojetím Marxovým. U Marxe je pojem struktury jasně spjat s jeho základní celkovou koncepcí společnosti jako systému nebo souhrnu společenských vztahů individuí („Společnost nesestává z izolovaných individuí, nýbrž vyjadřuje souhrn vztahů, poměrů, v nichž stojí individua vůči sobě.“⁷ Strukturu společnosti, její základnu, anatomii či stavbu tvoří systém ekonomických vztahů, ekonomická struktura. Tato ekonomická struktura není soběstačnou poslední entitou, je výsledkem činnosti, je produktem činnosti, je vázána na historickou, společenskou aktivitu lidí. Vytváření určitého typu společenské struktury je živelným neuvědomělým procesem, lidé si neuvědomují, že svou každodenní výrobní, všední a úzce prakticky zaměřenou činností vytvářejí určitý systém vztahů. Struktura je tedy v marxistickém pojetí historicky utvářena, historicky udržována a historicky také modifikována; v poslední instanci je i lidskou činností likvidována a nahrazena kvalitativně novou. U Marxe je tedy v pojetí struktury jasně uplatněn historický a historizující genetický přístup. Současně toto pojetí struktury jako systému vztahů lidí ve společnosti a produktu jejich činnosti působí proti všem tendencím chápat strukturu jako samostatnou entitu, oddělenou od činnosti lidí a nezávislou na jejich aktivitě. Přitom marxismus první důsledně vyjasnil a vysvětlil, proč v rámci určitých třídních společností lidé chápou své produkty jako odcizené jevy, které stojí vůči lidem jako zvláštní, cizí, neproniknutelná, nekontrolovatelná a nezládnutá síla. Marxismus nechápe činnost lidí jako izolovaný jev, mimo rámec společenské struktury, která jako historický produkt strukturuje chování a jednání lidí, jejich motivy, potřeby a zájmy. Navíc u Marxe je struktura základnou dalších

vrstev společnosti, nese tyto vrstvy, je základnou nadstavbových jevů, jež jsou zase strukturovány a netvoří libovolné nebo nezávislé nakupení kulturních a jiných politických, ideových a ideologických jevů. Struktura společnosti, která je nese, umožňuje jejich uspořádání, jejich vnitřní souvislosti a spojení.

U Parsonse najdeme tedy střídavě pojetí struktury jako nástroje popisu statických souvislostí systému i pojetí struktury jako vlastnosti konkrétního sociálního systému, který vykazuje určité prvky stability, opakovatelnosti nebo homogenity. Parsons však své pojetí struktury ještě v řadě svých početných spisů konkretizuje a také modifikuje. Při bližším zkoumání zjistíme další nejednoznačnosti nebo kolísání v pojetí struktury a také i rozlišování určitých rysů struktury, které pak Parsons chápe jako hlavní, podstatné nebo klíčové a jiné zase jako okrajové či vedlejší. Je zapotřebí skutečně velmi pozorně sledovat vývoj pojetí tohoto základního pojmu, protože přes všechny modifikace a odstíny vždy u Parsonse podle jeho vlastní formulace převládá analýza struktury nad dynamickou či funkční. Všimneme si proto doslovných určení pojmu struktura, jak je v různých svých spisech podává sám Parsons. Dříve je však třeba poukázat na zvláštnosti vlastní koncepce Parsonsovy, která má specifické vnitřní členění. Parsons je považován za sociologa, je řádným profesorem sociologie a jeho dílo je analyzováno, kritizováno či chváleno především v rámci sociologie. Parsons sám však má větší ambice. Své celkové pojetí dělí na tři určité vrstvy nebo úrovně, z nichž jenom jedna vrstva náleží k vlastní sociologii v běžném pojetí. Parsons chápe svou celkovou koncepci jako obecnou teorii jednání, která má poskytnout jakýsi pojmový, konceptuální rámec pro všechny společenské vědy. V rámci obecné teorie jednání (theory of social action) rozpracovává a rozvíjí teorii sociálních systémů, které jsou pak zase diferencovány ve tři navzájem související, ale neredukovatelné systémy. Jde o kulturní systém, sociální systém a systém osobnosti. To je v podstatě sféra sociologie v širším slova smyslu. Podle Parsonse si však nelze představit a nelze mluvit o struktuře sociálního systému bez ana-

⁶ Cl. Levi-Strauss, *Structural Anthropology*, s. 283.

⁷ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, s. 176, Berlin 1953.

lýzy problému institucionalizace kulturních vzorů, a zvláště ovšem hodnotových orientací. Proto také v užším pojetí sociologie je a má být zaměřena především na problémy týkající se jevů institucionalizace. „Sociologická teorie je pak pro nás ten aspekt teorie sociálních systémů, který se zabývá jevy institucionalizace vzorů hodnotové orientace v sociálním systému, podmínkami této institucionalizace, změnami vzorů, podmínkami konformity a deviacemi od souhrnu takových vzorů a motivačními procesy, pokud jsou tyto procesy zahrnuty v těchto všech jevech.“⁸

Východiskem je tedy u Parsonse obecná teorie sociálního jednání jako obecný konceptuální referenční rámec, dále pak obecná teorie sociálního systému, která je pak zaměřena především a hlavně na problematiku institucionalizace hodnotových vzorů a orientace. Pro pochopení strukturalistického akcentu při analýze institucionalizace hodnotových vzorů a orientace je třeba znát i základní obecné pojetí systému u Parsonse.

II. Sociální systém a strukturní kategorie

1. Pojetí sociálního systému u Parsonse patří mezi nejobecnější třídu konceptuálního schématu viděného z hlediska referenčního rámce jednání. Nejobecnější a nejzákladnější vlastnosti systému vůbec je vzájemná závislost (interdependence) částí nebo proměnných. Toto pojetí vychází z určitých ve vědách existujících koncepcí celku a pojetí systému jako celku složeného z částí, které jsou navzájem závislé; (je tu jistá souvislost s kybernetickou nebo biologickou koncepcí systému, v určité jiné souvislosti Parsons dokonce mluví o teoretickém holismu svého přístupu). Vzájemná závislost spočívá v existenci určitých vztahů mezi částmi nebo proměnnými v kontrastu s nepravidelností či neuspořádaností (randomness). Pojetí vzájemné závislosti částí či prvků systému má u Parsonse velký význam. Je zaměřeno proti empirismu, který předpokládá, že zná skutečnost, když o ní nashromáždí určitá fakta, i proti behaviorismu, který zkoumá izolované chování jednotlivců a nebere v úvahu strukturu jejich motivů a potřeb. Představa vzájemně závislých částí či proměnných celku je však také namí-

řena proti teorii převládajícího či jediného rozhodujícího faktoru, kam Parsons automaticky a bez důkazů řadí i marxismus. Parsonsovo pojetí celku jako vzájemné závislosti proměnných a jejich možných funkcí je tedy v jeho představě překonáním jednostrannosti ekonomického determinismu marxismu, který marxismu podkládá.

2. Další klíčovou vlastností systému je řád. Prvky, části nebo proměnné jsou uspořádány. Jejich uspořádanost se projevuje především v tendenci systému k sebezachování, k sebeudržování. Tato tendence je podle Parsonse nejlépe vyjádřena v pojmu rovnováhy či ekvilibria (někdy Parsons v návaznosti na Cannona používá termín homeostase). Pojem ekvilibria má v Parsonsově koncepci zásadní význam a nejdříve mu sloužil k charakteristice systému jako sebeurčujícího, sebezachovávajícího soběstačného systému, teprve později v souvislosti s pojmem „pohyblivého ekvilibria“ se Parsons pod tlakem kritiky snaží vnést do své statické a rovnovážné koncepce společenské rovnováhy prvky změny.

3. Systém má současně vždy hranice vůči okolnímu světu a jiným relativně samostatným systémům. Z biologie přejímá Parsons pojem otevřeného systému, tj. systému, který je v procesu vzájemné výměny s prostředím a s okolními systémy. Tato vzájemná výměna však implikuje hranice systému a jejich udržování. Neexistuje-li podle Parsonse hranice mezi teoreticky a empiricky významnými rozdíly struktur a procesů v systému na rozdíl od procesů a struktur mimo systém, nelze mluvit ani o systému v přesném slova smyslu. Překročení hranic systému nebo jejich oslabení vede k dezorganizaci systému (je totožné s biologickým pojetím zániku či smrti systému) nebo k vytvoření patologické struktury systému. Pojem hranice totiž upozorňuje na důležitý rys každého systému – slučitelnost změn, událostí nebo přeměn ve vzájemném poměru částí či proměnných celku není neomezena. Překročení této hranice slučitelnosti vede k porušení rovnováhy a tím i stability a vnitřní integrace systému a ohrožuje samotný systém, ohrožuje jeho sebezáchovné a sebeudržující mechanismy.

4. Systém je strukturován. Má své strukturní rysy, své strukturní kategorie, svou

⁸ T. Parsons, *Social System*, s. 552, London 1967.

strukturu. Není jednoduché a snadné zjistit, co všechno vlastně patří do struktury systému, co tvoří jeho strukturní prvky či kategorie a co tvoří jádro struktury systému, podstatné strukturní vlastnosti. Parsons uvádí prvky stability, opakovatelnosti, homogenity či uniformity jako prvky struktury systému. V dalších modifikacích a určeních pojmu struktury však uvádí: 1. Základní strukturní předpoklady každé společnosti, to, co nazývá „minimum society“, jsou 4 základní seskupení: příbuzenství, komunita, etnické skupiny a třídní seskupení (pojem třída je ovšem u Parsonse speciálně chápán v kontextu jeho evaluativní koncepce sociální stratifikace). Tyto čtyři skupiny tvoří část struktury každé společnosti. V *Sociálním systému* dále Parsons ještě za tyto čtyři skupiny zařazuje do struktury společnosti politiku a ekonomii jako subsystémy sociálního systému velkého rozsahu, jímž je společnost. 2. V jiné souvislosti mluví Parsons o čtyřech strukturních kategoriích. Jsou to: a) kolektivy, b) institucionalizované normy, c) role, d) hodnoty. Zde se již dostáváme k vlastnímu jádru Parsonsovy koncepce sociální struktury. Jádrem, podstatou sociální struktury systému jsou: *institucionalizované hodnoty, hodnotový vzor*. Hodnotové vzory, hodnotové orientace, jsou nejstabilnější, nejstálější a nejtrvalejší prvky sociální struktury. Jedině v této souvislosti můžeme pochopit různé modifikované definice struktury v různých dobách a v různých Parsonsových spisech. Pojem hodnotových vzorů či hodnotových orientací jako jádro sociální struktury vysvětluje také ostatní zbývající strukturální kategorie jako normy, kolektivy a zvláště role. Podobně i pojmy kulturní systém, systém osobnosti i individuální aktér jsou pochopitelné jedině v kontextu institucionalizovaných hodnotových vzorů. Jedině v této souvislosti můžeme pochopit četné formálně odlišné a rozporné výměry pojmu struktura, jak je podává Parsons. V *Sociálním systému* je definována struktura systému jako „sítě vztahů mezi aktéry zahrnutých do interakčních procesů“. Poněvadž rozhodující při analýze sociálního systému je problém řádu a povahy integrace stabilních systémů sociální interakce, je sociální struktura definována jako problém řádu a stability sociálních systémů. Analýza sociální struktury se tak

zaměřuje na integraci motivace aktérů s normativními kulturními standardy, tj. s hodnotovými orientacemi. Poněvadž v Parsonsově pojetí je pojem role jako strukturní kategorie chápán jako sektor či výsek celkové orientace jednotlivých aktérů v interakci, která je integrována s jednotlivými souhrny hodnotových standardů, je dokonce možné chápat institucionalizovanou síť rolí jako strukturu. Také v *Sociálním systému* Parsons mluví o systému diferencovaných rolí jako o „struktuře v užším smyslu“. Dostáváme tak nejčastější dvě definice role u Parsonse. Buď je sociální struktura definována z hlediska hodnotových vzorů a orientací jako „institucionalizované vzory normativní kultury“, nebo z hlediska institucionalizované sítě rolí—očekávání jako „systém vztahů mezi aktéry v jejich vlastnostech nositelů rolí“, nebo na jiném místě „jako relativně stabilní modus organizace lidského jednání“. Tyto dva pojmy struktury jsou komplementární, každý z nich zdůrazňuje jeden aspekt jednoho a téhož ústředního Parsonsova problému, který je východiskem i základem jeho strukturní analýzy sociálního systému a jednání — jde mu o to, jak sloučit požadavky fungování systému s dispozičními potřebami jeho jednajících jednotek, tj. aktérů sociálního systému hrajících podle požadavku systému role, které jsou nutné pro zachování integrace, stability a pro účelné fungování společnosti. Pro Parsonse je aktér, tj. individuum jako jednotka systému interakce, nástrojem mechanismu společnosti pro dosažení jejích imperativů a cílů. Ohniskem či jádrem strukturní analýzy v Parsonsově pojetí je otázka funkcionální integrace a stability systému a podřízení aktérů, tj. jednotek sociálního systému, požadavkům institucionalizované normativní hodnotové orientace společnosti. V takto vytyčeném a řešeném problému se pak klade velký důraz na konformitu jako na žádoucí postoj individuálního aktéra vůči společnosti. Pokud jde o další negativní jevy, jako deviace, je kladen důraz na mechanismy sociální kontroly a socializace jako dva nástroje dosažení konformity a vyloučení deviace, která ohrožuje stabilitu a integraci společenského systému v rámci jeho vládnoucí normativní kultury. To vede nutně k objektivně konzervativnímu a apologetické-

mu vyústění základní Parsonsovy koncepce v její aplikaci především na konkrétní sociální systém, tj. na současnou americkou společnost vysoce rozvinutého kapitalismu. Parsons totiž v podstatě nereflktovaně a nevědomky ztotožňuje při tomto přechodu od analýzy empirického systému ke konkrétní americké soudobé společnosti ideální obraz integrované, stabilní a dobře fungující společnosti se stavem soudobé americké společnosti. Parsons sice podotýká, že žádný konkrétní sociální systém nemůže být plně integrován a že žádný nedosahuje ideálního a plného podřízení a sloučení požadavků systému se zájmy a potřebami jednotlivce. Tato výhrada mu však nikterak při konkrétních analýzách americké společnosti nebrání v předpokladu, že základní rysy a stránky americké společnosti fungují v podstatě jako v ideálním modelu jeho integrovaného a stabilního empirického systému. To se projevuje zvláště při analýze konkrétního sociálního rozvrstvení americké společnosti a při hodnocení mocenských poměrů v USA (tyto problémy budou zevrubně analyzovány v další stati).

U většiny kritiků Parsonsova strukturalismu byl vždy kritizován jen jeho výchozí strukturalistický a funkcionální přístup a poukazovalo se na objektivně konzervativní a apologetické důsledky jeho koncepce, zvláště ve vztahu k problémům sociální změny a sociálního konfliktu. Nedotčen zůstal druhý základní předpoklad Parsonsovy koncepce, který úzce podmiňuje jeho pojetí sociální struktury především jako institucionalizované normativní kultury a hodnotových vzorů. Dosud nebyl kritizován Parsonsův *kulturní determinismus*, který je základem slabin jeho strukturalismu a v němž se Parsons výslovně utkává s marxismem, který chybně interpretuje jako ekonomický determinismus či jako koncepci o rozhodující roli ekonomického faktoru.

III. Parsonsův kulturní determinismus a jeho postoj k marxismu

Parsons svou základní sociologickou koncepcí sám nazval strukturně funkcionální. Vědomě ji zaměřil proti empirismu, proti behavioristickým směrům, kterým vytyká nepochopení strukturovanosti motivů a zá-

jmů jednajících individuí a nedocenění normativní kultury společnosti. Současně svůj strukturně funkcionální přístup zaměřil i proti jednostrannostem teorie jednoho hlavního či převládajícího faktoru, které považuje za jednoznačně překonané svým pojetím systému jako souhrnu prvků či proměnných, které mohou vysvětlit různé společenské jevy nikoli tím, že se jednomu připíše rozhodující význam, nýbrž tím, že se zdůrazní hierarchie proměnných a nutnost setkání či koincidence proměnných vyššího řádu s podmínkami nebo faktory nižšího řádu, aby je vyšší proměnné mohly kontrolovat. Nižší faktory současně samy vystupují v určitých kombinacích, které jsou nutné jako podmínka pro vznik nového, ovšem nové vzniká na základě vlivu proměnných vyššího řádu.⁹

Zdá se tedy, že přes všechno ujišťování o tom, že faktory nemohou být preferovány, nakonec pojetí hierarchie proměnných vede i u Parsonse k tomu, že preferuje určité prvky a vrstvy v sociálním systému. Viděli jsme již dříve, že nakonec hlavní místo v systému strukturních kategorií mají hodnotové vzory, institucionalizovaná normativní kultura jako určující ohnisko orientace a strukturace jednání individuálních aktérů. Parsons přes všechny výhrady nakonec ve své pozdní práci, kde se pokouší o periodizaci vývoje a stanovení pružných kritérií kulturní evoluce, přiznává, a dokonce se přímo hlásí k tomu, že je kulturní determinista, jak to odpovídá základním východiskům a předpokladům jeho celkové koncepce, když primát v rámci prvků či faktorů nebo proměnných v systému dává normativní kultuře společnosti jako vyšší a nakonec hlavní a rozhodující sféře, která podmiňuje jakýkoli významný historický vývoj. A v této souvislosti se rovněž Parsons v roce 1966 distancuje od marxismu a poukazuje na jeho údajné problémy a neschopnost řešit otázky, které právě Parsons svou koncepcí kulturního determinismu a hierarchie kybernetické kontroly prý vyřešil.

Je nutno vyslovit podiv, že různé informativní nebo nekritické stati a články o T. Parsonsovi u nás nikdy nezaznamenaly Parsonsův kritický a zaujatý postoj vůči marxismu a Marxovi, i když tato část jeho díla je ideologicky významná a pro

⁹ T. Parsons, *Societies*, s. 114, New Jersey, 1966.

marxisty by jistě neměla být zanedbatelná. Parsons tedy nejen důsledně a zásadově kritizován, ale bez odpovědi zůstala i jeho zaujatá a neprůkazná kritika Marxe a marxismu. Přehlédnut byl také v rámci strukturně funkcionální terminologie Parsonsův základní kulturně deterministický přístup k vysvětlování společenského vývoje, jeho vysvětlování vývoje společenské základny nadstavbovými jevy. Parsons to ostatně vyjadřuje velmi jednoznačně, když říká: „V této studii se při vysvětlování hlavních vzorů a procesů změny klade hlavní důraz na nejvyšší kybernetickou úroveň. Tato úroveň je spíše kulturní než sociální a v rámci kulturních kategorií spíše náboženská než světská. V rámci sociálních kategorií jsou to hodnoty a normy, zvláště právní normy, které stojí výše než politické a ekonomické zájmy“¹⁰ a dále v téže práci ještě: „Ve smyslu a jenom v tomto smyslu zdůraznění důležitosti kyberneticky vyšších prvků při vytváření vzorů v systémech jednání jsem spíše kulturní determinista než sociální determinista. Podobně tvrdím, že v sociálním systému jsou normativní prvky důležitější pro sociální změny než „materiální zájmy“ konstitutivních jednotek.“¹¹ Nebyl také zaznamenán další závažný nedostatek celé jeho koncepce: u Parsonse nacházíme, podobně jako u Durkheima, zásadní odekonomizování sociologie přes všechny prvky analýzy ekonomických jevů, které však jsou odtrženy od jevů sociálně kulturních.

Parsons nepatří k těm nekalifikovaným sociologům, kteří si ve své bohorovnosti nevšímají marxismu a myslí si, že ho vyvrátí nebo umlčí vlastní ignorancí. Parsons se zajímal o marxismus a dokonce věnoval řadu svých článků Marxovi a marxismu. Kromě toho téměř ve všech jeho spisech najdeme různé poznámky, kritiky a výhrady vůči Marxovi nebo marxismu v různých souvislostech. Parsonsova znalost marxismu je ovšem jednostranná a omezená. Dá se vysledovat určitý pozitivní i negativní vliv jeho studijního pobytu v Německu ve dvacátých letech. Tento pobyt jistě přispěl k tomu, že se Parsons seznámil s marxismem, ovšem přes určité zprostředkující články. Mnohdy vzniká dojem, že jeho pojetí marxismu je v podstatě dáno pojetím M. Webera, který opo-

noval i podléhal marxismu v jeho zkreslené podobě, v interpretaci teoretiků německé sociální demokracie a II. Internacionály. M. Weber polemizoval často s revizionistickými žáky Marxe z německé sociální demokracie a podléhal snad lehce představě, že jejich marxismus je totožný s Marxovým a že marxismus je především učení o rozhodující roli ekonomického faktoru v dějinách, že nutně musí ignorovat nebo podceňovat roli idejí a vůbec takzvaných nadstavbových jevů. T. Parsons v podstatě sdílí tyto Weberovy představy, snad je jeho znalost a výklad i kritika marxismu ještě inspirována dalším významným původně evropským autorem, který se rovněž vyjadřoval o marxismu a kritizoval neorganické spojení Marxe vědce a Marxe proroka a revolucionáře. Byl to J. Schumpeter, který také ovlivnil Parsonsovy představy o marxismu.

Parsons se speciálně zaměřil na hodnocení a kritiku Marxe a marxismu zvláště ve dvou statích, které jsou od sebe dosti časově vzdáleny. Jde především o stať *Social Classes and Class Conflict in the Light of Recent Sociological Theory*, která vznikla v souvislosti se stým výročím Komunistického manifestu. Parsons ji přednesl koncem roku 1948 na sjezdu Americké ekonomické společnosti a pak vyšla tiskem v roce 1949. Později byla zahrnuta do souboru studií *Essays in Sociological Theory*, 1949. Druhá stať, která je výslovně zaměřena na hodnocení a kritiku K. Marxe, pochází až z roku 1965. Hlavní myšlenky této statí přednesl Parsons původně jako referát na plenárním zasedání Americké sociologické společnosti v srpnu 1965. Šlo o pravidelný roční sjezd a jedno plenární zasedání bylo přímo věnováno Karlu Marxovi jako sociologovi. Stať byla pak zahrnuta opět do sborníku, který vyšel pod názvem *Sociological Theory and Modern Society*, The Free Press, New York 1967. Kromě toho jsou různé příležitostné poznámky a kritiky Marxe a marxismu roztroušeny téměř ve všech Parsonsových pracích.

Parsons je ochoten uznat přínos Marxe i Engelse k dějinám sociologie a sociálního myšlení. V Marxově koncepci společnosti vidí pozitivní zprostředkující článek mezi jednostrannými i utilitaristickými koncepcemi, které převládaly v anglické ekonomii

¹⁰ T. Parsons, *Societies*, s. 113–114.

¹¹ Tamtéž, s. 113.

a sociální teorii, a německou idealistickou školou filosofickou a historickou. Marx viděl prý správně, že zájmy jsou strukturovány a nemohou být interpretovány jako nahodilé. Také struktura výrobních sil v kapitalismu, jak ji Marx nastínil, má prý své oprávnění. S uznáním těchto dvou předností Marxova díla však končí Parsonsova objektivita a dále pak převážně následující kritické výtky za jednostrannosti, nedůslednosti, nebo dokonce za to, co Marx neviděl nebo ignoroval či podcenil. Marx v Parsonsově kritickém podání především viděl příliš jednoduše kapitalismus jako nerozčleněnou entitu. Příliš se soustředil na klasický soukromovlastnický typ kapitalistické firmy a na její vnitřní rozpory mezi soukromým vlastníkem-kapitalistou a proletářem. Další vývoj kapitalismu v 19. i 20. století silně znehodnotil Marxovy koncepcce, protože téměř v ničem prý vývoj neprobíhal tak, jak Marx předpokládal. Proletáři zorganizovali své odborové organizace a ty významně ovlivnily jejich postavení i vliv a sílu soukromého kapitalisty. Dále se postupně vytvořil stát „blahobytu“ (welfare state), který zasahuje do výroby i do vývoje kapitalismu a silně ho tedy proti Marxovým očekáváním modifikuje. V rodinném kapitalistickém podniku se objevil třetí člen – skupina manažerů a odborníků, kteří již nesledují výrazně sobecký soukromý zájem nejvyššího zisku. Ve struktuře moderní průmyslové firmy již není jasná báze pro dichotomii zájmů. Jsou zde skupiny, které mají co ztratit, a dokonce ani dělníci již nejsou skupinou, která nemá co ztratit než své okovy. Marxova teorie tříd byla také znehodnocena dalším vývojem kapitalismu. Marx podcenil roli evropské aristokratické třídy, podcenil zásadně vliv a význam národnostní otázky. Nedošlo k předpokládané dichotimizaci celé kapitalistické společnosti podle vnitřního členění kapitalistické firmy na dvě výrazně protikladné třídy. Marxův dichotomický třídní model se neprokázal jako vhodný nástroj analýzy vývoje kapitalismu, který dnes již vůbec nemůže být označován jako prostá „třídní společnost“ podle Marxovy charakteristiky. Došlo k rozvoji jevu, který Parsons nazval pluralizací kapitalistické společnosti. V oblasti politické a při závěrech, které se dotýkají praxe politického boje, Marx odmítal roz-

lišení mezi soudy, které mají vědeckou platnost a mezi hodnotícími soudy, které jsou politicky a stranicky zaujaté. Marxova teorie zůstala ve svém celku psychologicky naivní, Marxovi se nepodařilo podat a rozvinout teorii osobnosti.

Parsons při svých úvahách o periodizaci dějinného procesu a kritériích periodizace považuje marxismus za primitivní koncepci přímočarého a jednosměrného evolucionismu. Marxismus je typicky naivní příklad sociologické analýzy, která není s to vysvětlit vliv a trvání kulturních hodnot, které vznikly třeba ve starém Řecku nebo Izraeli, na pozdější vývoj následujících společností. Parsons, jak je vidět, nebere v úvahu proslulou Marxovu otázku, proč a z jakých důvodů na nás působí řecké umění a řecký epos, proč dávají umělecký požitek a působí jako nepřekonatelný vzor a norma i pro vyspělejší společnosti. Není proto Parsonsovi nijak ztěžko prohlásit, že „posuzováno z hlediska nejlepší soudobé společenské teorie, je Marxova teorie zastaralá. Přechod k obecnějšímu a analytickému typu teorie uskutecnila pomarxovská generace sociálních teoretiků.“¹² K nim Parsons řadí především Durkheima, M. Webera a V. Pareta. V současné době však považuje především svou koncepci kulturního determinismu za překonání jednostranného vysvětlování dějin ekonomickými a politickými zájmy. Svě pojetí o rozhodujícím vlivu a významu kultury a kulturních hodnotových vzorů, tj. v podstatě pojetí o rozhodujícím vlivu nadstavbových jevů v dějinách, považuje za vyšší, modernější typ vysvětlení dějinného procesu než materialistické pojetí dějin. Toto základní pojetí kulturního determinismu a strukturalistické analýzy, která má a musí mít přednost před analýzou dynamickou (tj. takovou, která vychází ze sociálních a třídních konfliktů), opakuje a doporučuje i přes všechny nepodstatné a dílčí modifikace ještě ve svých posledních pracích z konce 60. let. Jeho základní metodologická východiska jsou zaměřena vědomě a výslovně proti marxismu a jsou s marxismem neslučitelná. O tom svědčí i závěr Parsonsovy stati, která hodnotí místo Marxe v sociologii a ve společenských vědách: „Karel Marx byl pravděpodobně největší sociální teoretik, jehož dílo zcela spadá do rámce 19. století. Jeho

¹² T. Parsons, *Sociological Theory and Modern Society*, s. 132.

místo v dějinách myšlení je jisté. Avšak jako teoretik ve specificky vědeckém smyslu patří k té fázi vývoje, která byla překonána. Být v dnešní sociologii v přísném smyslu marxistou, který odmítá jakýkoli podstatný teoretický pokrok od dob Marxe, je neudržitelná pozice.¹³

Parsons tedy odmítá marxismus, protože deklaruje jeho zastaralost a odkazuje ho do 19. století. Současně ještě vnučuje své pojetí toho, co znamená být marxistou v sociologii — totiž odmítat jakýkoli podstatný vědecký přínos od dob Marxových. Takový marxismus skutečně existoval nanejvýš v extrémních výstřelcích nadvlády dogmatismu v marxismu padesátých let. Těžko by se dnes našel marxista, který by odmítal významný teoretický pokrok ve společenských vědách od dob Marxových. Vždyť to byli sami marxisté, kteří vedle Marxe a po něm obohatili a rozvíjeli společenskou vědu, včetně sociologie.

V dané souvislosti vzniká otázka, zda snad marxismus může, a dokonce musí čerpat z Parsonsovy koncepce, kterou on sám považuje za pokračování a rozvinutí nejlepších vědeckých přínosů, které prý překonávají marxismus. Může marxismus čerpat podněty a poučení od autora, který prohlašuje marxismus za zastaralý a v podstatě proti němu opakuje obecně známé a rozšířené argumenty, které nemají žádnou zvláštní průkaznou hodnotu, poněvadž jen údajné nedostatky marxismu konstatují a deklarují?

Pro ocenění hodnoty a významu skutečných či domnělých předností Parsonsovy koncepce provedeme ještě závěrečné shrnutí toho, co již bylo na předcházejících stránkách rozvedeno.

U Parsonse nacházíme střídavé pojetí struktury jako nástroje popisu statických souvislostí systému i pojetí struktury jako vlastnosti konkrétního sociálního systému, zvláště pak americké společnosti. Parsons své pojetí struktury ještě v řadě svých spisů konkretizuje a modifikuje. Při bližším zkoumání zjistíme, že rysy opakovatelnosti, stability, stejnorodosti mají především určité specifické společenské jevy. Jádrem strukturní analýzy je u Parsonse analýza hodnot, hodnotových vzorů z hlediska společnosti jako celku. Jednotlivec je pak také analyzován v rámci strukturního přístupu jako jednotka sociální

činnosti, jako aktér, který přejímá, hraje a plní institucionalizované role, jež jsou součástí sociální struktury. Ekonomika není u Parsonse hlavním a rozhodujícím systémem strukturních vztahů mezi jednotlivci. Strukturní analýza si všímá především kultury a jejích součástí, tj. systému hodnot, norem a kulturních vzorů a institucionalizovaných rolí. Tento přístup se přes všechny obměny v jednotlivých dílech u Parsonse neustále opakuje. Parsons je nesporně nejen sociologický realista, který zdůrazňuje objektivní a nadindividuální existenci sociálních struktur, ale je současně jako strukturalista silně ovlivněn pojetím kultury jako nejdůležitější části společnosti. Pro Parsonse jako strukturalistu není důležitá analýza ekonomických vztahů, a zvláště pak vztahů vlastnických, nýbrž podle jeho tvrzení je pro analýzu každého sociálního systému a jeho struktury nejdůležitější hodnotový vzor. Hodnotové vzory definují základní orientaci systému na situaci, v níž působí, řídí a usměrňují aktivitu individuálních aktérů jako jednotek sociálního jednání. Parsons je, jak sám říká v jedné ze svých posledních prací *Societies* z roku 1966, na jejíž myšlenky se odvolával i ve svém vystoupení ve Varně, kulturní determinista. Proti ekonomické nebo sociálně ekonomické determinaci kultury zdůrazňuje rozhodující roli, jak on říká, kyberneticky vyšších prvků při vytváření vzorů sociální činnosti. Jak pro udržování, tak i pro změnu sociálního systému jsou důležitější normativní elementy než „materiální zájmy“. Není proto divu, že Parsons ve svém pojetí struktury sociálního systému klade důraz na integrující, funkční, konsensuální prvky, že chápe kulturní a hodnotové vzory jako obecně platné a závazné, vnitřně v podstatě bezrozporné vzory chování a orientace chování sociálních jednotek systému. Proto také neklade velký důraz na rozpornost, konfliktnost sociálních struktur, proto je také jeho pojetí sociální stratifikace daleko nejslabší částí jeho celkové koncepce, protože stratifikaci vidí převážně jako integrující, společnost udržující sílu. Proto nechápe sociální nerovnost jako něco, co je hodné zásadní kritiky, proto klade tak velký důraz na teorii výkonu proti vlastnictví, které prý ztrácí ve společnosti výkonu svůj význam. Podrob-

¹³ T. Parsons, *Sociological Theory and Modern Society*, s. 135.

nější analýza strukturně evaluativního pojetí sociálních tříd, kdy základem stratifikace jsou zase obecné morální hodnotící vzory, ukáže naprostý a jednoznačně konzervativní, apologetický ráz základní Parsonsovy koncepce společenské struktury a jejího bezesporného kulturně deterministického pojetí. V Parsonsově pojetí je to kultura, která je hybnou silou společenského vývoje a pokroku. hodnotové a normativní vzory, včetně institucionálních vzorů, jsou její hlavní části či hlavním obsahem. Proto také chápe kulturu či jak říká kulturní systém jako danost, jako něco hotového. Chybí jakýkoli pokus o historickou analýzu vzniku sociální struktury, tj. kulturního systému společnosti s jeho hodnotovými a normativními vzory. Mezi hodnotové vzory velkého významu patří i náboženství. Ve své práci, v níž se Parsons pokouší o periodizaci dějin, zdůrazňuje nadřazenost kultury nad sociálním a ekonomickým životem. Systém hodnot a norem, zvláště pak morálních hodnocení výkonů a lidí v kategoriích nadřazenosti a podřízenosti, je náhražkou za analýzu skutečných třídních vztahů a hluboké sociální nerovnosti, která spočívá především na ekonomické struktuře jako systému výrobních, a zvláště pak vlastnických vztahů. Vlastní pojetí struktury je nejednotné, mnohovýznamové, struktura je chápána nehistoricky, téměř bezrozporně. Není vždy jasně odlišen modelový a analytický pojem struktury od pojmu struktury, který je objektivně připisován konkrétním sociálním systémům, tj. konkrétním historickým společnostem. Jeho strukturalismus je nehistorický, statický, zastírá objektivně třídní sociální nerovnost svým evaluativním a z kulturních hodnot vyvozovaným funkcionálně nutným pojetím sociální stratifikace. Nutné zavádění pojmu funkce, který má umožnit analýzu i možnost sociální změny, není nikterak vnitřně spojen s pojmem struktury, poněvadž funkční je jediné to, co neodporuje normativní a hodnotové struktuře sociálního systému či společnosti. Kritika Parsonsových potíží při objasňování sociální změny a jejich příčin, při posuzování deviantního chování je více známa. V literatuře je zvláště patrna u stoupenců teorie sociálního konfliktu.

Vzniká jistě otázka, proč a čím může tedy Parsons imponovat, když řada jeho základních pojmů, a zvláště klíčový pojem

struktury, je sporný, napadnutelný a vede ke konzervativním důsledkům a objektivně k apologetice americké společnosti v její současné podobě a k postulování kulturně deterministického pojetí lidské historie proti Marxovu materialistickému pojetí dějin.

Sympatické je asi u Parsonse jeho oceňování významu a nezbytnosti obecné teorie, podřízení jejího významu pro stupeň zralosti sociologie jako vědy. Parsons ovšem chápe teorii jako teoretický systém, a ne v jiném možném smyslu jako výsledek zobecnění konkrétních sociologických výzkumů. Druhou zásluhou Parsonsovou je zavedení pojmu struktury a uplatnění strukturalismu v sociologii. Ovšem konkrétní pojetí struktury a její aplikace nejsou pro marxismus v této podobě přijatelné.

Marxistické pojetí struktury je podstatně odlišné od pojetí T. Parsonse a je skutečně velmi málo toho, co bychom mohli převzít od tohoto ambiciózního sociologického Hegela, který Hegela připomíná svým systémtvorným úsilím a mnohdy i šroubovaností a nesrozumitelností svého teoretického systému, ne však jeho hloubkou a geniálními záblesky myšlení, z něhož čerpal při svém zrodu i marxismus.

1. Marxistické a zvláště pak Marxovo pojetí struktury je dáno jeho základními východisky, jeho pojetím dějin jako procesu lidské praktické činnosti. Struktury jsou chápány jako historický produkt, ne jako danost, ne jako něco nehistorického a předsudem existujícího. Lidé se rodí do historických struktur, které existují nezávisle na jejich vědomí, vždy jsou však struktury lidským historickým produktem. Nelze je osamostatňovat, hypostazovat a chápat odcizeně mimo lidi a jejich aktivitu a nelze také aktivitu a chování lidí, jejich motivy a zájmy a potřeby chápat jako chaotické, nestrukturované a nahodilé.

2. Marxismus chápe strukturu především jako systém společenských výrobních vztahů. Základnou společností je ekonomická struktura jako lidský produkt a současně určující — pokud existuje — lidskou činnost a lidské chování. Zde je snad styčný bod mezi marxismem a Parsonsem. Struktura je historický produkt, pokud však trvá a není nahrazena novou, má svou relativní stabilitu, reprezentuje určitou

homogenitu, opakování, uniformitu sociálních jevů a procesů.

3. Struktura je však chápána vždy v souvislosti s existencí tříd, pokud se pohybujeme a žijeme v třídní společnosti nebo v třídně rozděleném světě. Ani oblast ekonomických vztahů, ani oblast kultury, která je u Parsonse maximálně integrovaná a jednotná, není v marxismu chápána takto bezprostředně a bez přihlédnutí k historickým formám třídního antagonismu. Svět ekonomiky je světem třídně rozpolceným, třídy produkují různé protikladné formy vědomí a nadstaveb. Parsonsova koncepce znamená objektivně snahu vydávat vládnoucí systém norem a hodnot za celospolečenský, snahu vydávat zájem vládnoucí třídy o konsensus za zájem celé společnosti. Existence třídních rozporů a konfliktů v rámci ekonomické struktury je v marxismu základem vysvětlení historického pohybu a změny, základem vysvětlení společenských změn z vnitřních hybných a protikladných sil vývoje. U marxismu odpadá složitý a v rámci Parsonsova modelu sociální statiky (struktura) a dynamiky (funkce) neřešitelný dualismus společenského řádu a společenské změny.

Kromě zdůraznění významu obecného systému teoretických kategorií pro stupeň zralosti sociologie jako vědy a kromě pochopení významu relativní strukturní stability, opakovatelnosti a stejnorodosti společenských jevů a společenského jednání, nemá podle mého soudu marxismus žádné závažné důvody pro nekritické přejímání a opakování základních myšlenek Parsonsovy strukturně funkcionální koncepce. Snad je možné se poučit na jednotlivých dílčích studiích, které se zabývají problematikou rodiny, socializačního procesu či otázkami vztahu mezi osobností a sociální strukturou. Tyto dílčí studie však ukazují jeden nápadný Parsonsův nedostatek — neuvěřitelnou diskontinuitu mezi ambiciózní velkou teorií a dílčími analýzami, které se většinou obejdou bez složitého, vykonstruovaného pojmového aparátu.

Tento příspěvek mohl jen v hrubých obrysech naznačit nutnost náročné, kritického přístupu marxistické sociologie k sociologické koncepci T. Parsonse. Je to však podle mého názoru tento přístup, který odpovídá duchu i podstatě marxismu a je také nezbytnou podmínkou samostatného, tvůrčího rozvoje marxistické sociolo-

gie, která je ve svých základních teoretických, metodologických a světonázorových předpokladech soběstačná a nepotřebuje přebírat základní koncepce od autorů nebo směrů, kteří ani zdaleka nedosahují úrovně marxismu.

*

Nejdůležitější Parsonsovy spisy a práce, které byly použity jako podklad pro analýzu a kritiku:

The Structure of Social Action, The Free Press New York. 1966 (pův. 1937)

Essays in Sociological Theory (rev. ed.), The Free Press, New York 1966 (pův. 1949)

The Social System, London 1967 (pův. 1951)

Toward a General Theory of Social Action, Harvard University Press, 1959 (pův. 1951)

Structure and Process in Modern Societies, The Free Press, New York 1960

Theories of Society, (Co-ed.), The Free Press, New York 1961

Social Structure and Personality, The Free Press, 1964

Societies, Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall Jul., 1966

American Sociology (ed.)
Jul. Publishers, New York, London, 1968

Резюме

Урбанек Э.: Марксистская социология и структурализм Т. Парсонса

Одним из важнейших недостатков развития чехословацкой социологии в истекшем десятилетии является некритическое и толерантное, непослдовательное отношение к представителям немарксистской социологии в капиталистических странах. Это прежде всего отношение к американскому структурализму и его выдающемуся представителю Т. Парсонсу. Своей структурно-функциональной концепцией Т. Парсонс влиял на определенную часть чехословацких социологов; его концепция-приемы и терминология принимались некритически. И если и были высказаны критические замечания на счет Парсонса, то они не касались сущности его концепции, и без внимания оставалось его критическое и отрицательное отношение к марксизму и Марксу.

Структурализм представляет собою значительное и важное направление в современных науках; со знанием дела следует выдвигать его недостатки и возможные преимущества, насколько его представители способны ясно и точно обосновать свои структуралистские концепции и доказать его полезность и плодотворность для развития социологического исследования путем применения структуралистских приемов при решении конкретных вопросов. Понятие структуры интерпретируется однако неоднозначно и многозначительно. Можно отметить три основные возможные интерпрета-

ции понятия структуры. Структура может пониматься как свойство явлений или процессов, или как модель, служащая орудием для описания или анализа конкретных явлений. Марксизм понимает структуру как продукт исторической деятельности людей, исследуются ее возникновение, создание, изменение и прекращение. Структура сама приносит другие явления и делает возможным их упорядочение и связность. В основе марксистского понимания общественной структуры находится понятие производственных отношений, система отношений между людьми в процессе производства, экономическая структура.

Понятие структуры у Парсонса неустойчиво. Иногда он понимает структуру как статический аспект описания системы, иногда как определенные элементы релятивной повторяемости, стабильности и унификации в социальной системе. При более подробном исследовании структура определяется посредством основных структурных категорий, которыми являются коллективы, нормы, роли и ценности. Значит, в основе парсонской концепции социальной структуры находится формула ценностей или ценностных ориентаций. С точки зрения мотивации действий отдельных единиц социальной системы социальная структура понимается как сеть отношений между деятелями, являющимися носителями социальных ролей. В парсонском понимании подчеркивается главным образом интеграция, стабильность и целостное функционирование социальной системы, соединения индивидуальных диспозиционных потребностей с потребностями системы. Поэтому важным является анализ всех механизмов, содействующих интеграции системы и приспособляемости деятелей, которые должны действовать в соответствии с правящей нормативной культурой и ее формулами. В число основных механизмов, содействующих интеграции и устойчивости системы, входят процессы социализации и «социального контроля», которые должны помешать девиации и в результате этого и нарушению интеграции системы или ее возможному расстройству или созданию патологической структуры.

В своем основном понимании Парсонс является не только представителем структурно-функционального анализа, но одновременно и представителем культурного детерминизма. Он решительно подчеркивает высший кибернетический уровень в системе, он выдвигает решающую роль культуры и нормативных образцов ценностных ориентаций по сравнению с материальными и политическими интересами. Его культурный детерминизм направлен против марксизма, который он считает концепцией о решающей роли экономического фактора в истории, не способной объяснить сложность общественного развития и специфическую роль и особенности культурных явлений. Поэтому он считает марксизм устаревшей, психологически наивной теорией, которую настоящее развитие капитализма обесценило, так как все основные предсказания марксизма оказались нереальными. Основная концепция культурного детерминизма Парсонса, объясняющего развитие материального базиса, исходя из

превосходства явлений надстройкой, является одновременно дезэкономизацией социологии. В своей сущности она несовместима с марксизмом.

Парсонс смешивает свою понятийную конструкцию эмпирической системы с конкретным, хорошо действующим американским обществом, которое он считает лучшей иллюстрацией интегрированной, стабильной системы, дающей возможность изменениям и одновременно не выходящей за пределы своих основных структурных ценностных образцов. Объективно это обозначает апологетику американского капитализма, и в следствие этого концепция Парсонса играет объективно идеологически консерваторскую роль. Структурный функционализм Парсонса и марксизм нельзя объединить, даже нельзя перенять ничего существенного из концепции Парсонса. Можно оценить выдвижение значения общей теории для степени развития социологии как науки и как руководства для исследования; марксизм в своей основной концепции признает структурную релятивную устойчивость или повторение, однако он понимает структуры динамически, исторически, являющиеся внутренне конфликтными, и развитие общества он объясняет на основе анализа диалектики производственных сил и производственных отношений и на основе динамики классовых конфликтов. Возможно положительно оценить отдельные работы Парсонса, но нельзя обойти громадную discrepanцию между сложной, конструированной общей теорией и между отдельными работами, совсем не опирающимися на вычурный понятийный аппарат дедуктивных теоретических, референционных рамок. Марксизм относится критически и отрицательно к основным методологическим, теоретическим и идеологическим предпосылкам концепции Парсонса. Марксизм может включить в свои основные рамки только отдельные замечания, представляющие вклад, но что касается основных теоретических, методологических и мировоззренческих исходных пунктов, он вполне самостоятелен и в этом отношении нечего ему заимствовать у структурализма Парсонса.

Summary

Urbánek E.: Marxist Sociology and T. Parsons' Structuralism

In considering the most relevant deficiencies in the development of Czechoslovak sociology during the last decade, we come across an uncritical, tolerant and inconsequent attitude towards the representatives of non-Marxist sociology in capitalist countries. This, in the first place, also concerns American structuralism and its prominent representative, T. Parsons. By his structurally functional conception, T. Parsons influenced a certain part of Czechoslovak sociologists: his conception, approach and terminology were uncritically and unreflectingly accepted. If critical reserves concerning Parsons were voiced at all, they did not refer to the substance of his

conception. His critical and negative attitude to Marxism and Marx passed unnoticed.

Structuralism is a significant and momentous trend in the contemporary sciences and it is necessary to evaluate both its drawbacks and possible merits with due insight, provided that its representatives are able to substantiate their structuralistic conceptions clearly and accurately and, by the application of their structuralistic approach in solving concrete problems, to prove its usefulness and fertility in the development of sociological research. The concept of structure, however, is interpreted most ambiguously and multi-significantly. Three possible fundamental interpretations of the concept "structure" may be noted. Structure may be conceived as a quality of phenomena or processes, or as a model serving as an instrument for describing or analysing concrete phenomena. In the Marxist conception, structure is conceived as a product of people's historical activity: its origin, formation, changes and extinction are investigated. The structure itself brings forth further phenomena and facilitates their organization and interconnections. The concept of production relations, the system of interhuman relations in the process of production, the *economic structure* represents the core of the Marxist conception of social structure.

With Parsons, the conception of structure is subject to variation. At times, structure is conceived as a static aspect of the description of the system, at other times as particular elements of a relative capability of repetition, stability and uniformity within the social system. Closer investigation reveals that structure is determined by basic structural categories, i. e. by collectives, norms, roles and values. Thus the core of Parsons' conception of social structure is the value pattern or the value orientation. From the viewpoint of the organization of motives underlying the behaviour of individual units of the social system, social structure is conceived as a frame of reference of the actors as bearers of social roles. In Parsons' conception the main emphasis is laid on the integration, stability and purposeful functioning of the social system, on the compatibility of individual disposition needs and needs of the system.

For this reason it is important to analyse all the mechanisms contributing to the integration of the system and to the conformity of the actors who necessarily have to act in harmony with the prevailing normative culture and its patterns. The basic mechanism operating in favour of the integration and stability of the system include also processes of socialization and social control which ought to prevent deviations and thus also the impairment of the system's integration, or its contingent destruction and the formation of a pathological structure.

In his basic conception, Parsons is not only a representative of the structurally functional

analysis, but simultaneously a representative of cultural determinism. He lays decisive emphasis upon a higher cybernetical level in the system and stresses the decisive superiority of culture and normative value orientation patterns to material and political interests. His cultural determinism is orientated against Marxism; he considers Marxism to be a conception of the decisive role played by the economic factor in history, a conception incapable of explaining the complexity of social development and the specific role and particularities of cultural phenomena. This is why he declares Marxism to be an obsolete, psychologically naïve theory, impaired by the actual development of capitalism, since all basic predictions of Marxism proved to be unrealistic. Parsons' basic conception of cultural determinism, explaining the development of the material basic in terms of the predominance of superstructural phenomena, simultaneously represents a de-economization of sociology. In substance, it is incompatible with Marxism.

Parsons unreflectingly confuses his conceptual construction of the empirical system with the concrete, well-functioning American society which he considers to be the best illustration of an integrated, stable system facilitating changes and simultaneously not overpassing the boundaries of its basic structural value patterns. Objectively, this means an apology of American capitalism; Parsons' conception thus objectively performs an ideologically conservative role. Parsons' structural functionalism cannot be linked up with Marxism, nor is it possible to take over anything substantial from Parsons' conception. It is possible highly to estimate the emphasis laid on the importance of general theory for the degree of maturity of sociology as a science as well as a guidance in research. In its basic conception, Marxism recognizes the relative structural stability or repetition; however, it conceives structure dynamically, historically, as internally conflicting, and explains the development of society by analysing the dialectics of production forces and production relations, and by the dynamics of class conflicts. It is perhaps possible positively to evaluate Parsons' separate partial studies but it is impossible to neglect the enormous discrepancy between the complexly constructed general theory and the partial studies which are not in the least based on the high-flown conceptual apparatus of the deductive theoretical frame of reference. The attitude of Marxism to the basic theoretical and ideological premises of Parsons' conception is critical and negative. It may include its separate contributory observations in its fundamental framework, but otherwise, in its basic, theoretical and methodological starting-points as well as in those based on the view of the world, it is self-sufficient and does not need to take over anything substantial from T. Parsons' structuralism in this respect.

Ve dvacátém století nabývá společenská existence člověka institucionálních forem. Jímí je otevřena i ohraničena, zajištěna i podmíněna mnohostrannost její determinace. Život člověka v moderní civilizaci je tak hluboce poznamenán institucemi. Společenský pohyb vede nejen k zmnožení jejich počtu, ale i k neustálému zvětšování jejich rozměrů.

Zneklidněný intelektuál naší doby vykresluje problematiku postavení individua v institucionálním světě zpravidla s apokalyptickou vizí. Jak říká J. Szczepański, „projevují se obavy, aby jedinec nebyl přetvořen v povolného manekýna zbaveného individuality. Tak by nejen ztratil schopnosti osobních reakcí a pocitů, ale současně by byl odsouzen ke stále většímu konformismu, splývání se skupinou a k podřizování svých individuálních snah snahám akceptovaným všemocným prostředím.“[1]

Má-li však člověk tohoto století uspokojovat potřeby svého hmotného i duchovního blahobytu, musí za to zaplatit. Platí institucionalizací a racionalizací života.

Jak vysoká je tato cena? Čeho se člověk musel vzdát, aby získal? Jakou moc vlastně mají instituce nad člověkem? Jsme vůbec s to rozeznat sféry, v nichž bychom měli prosadit svou individualitu proti instituci, nebo naše životní iniciativa je odsuzována stále k většímu konformnímu splývání a podřizování se?

Ve světě sociálních vztahů nás instituce provází na každém kroku. doslova a do písmene od kolébky až do poslední chvíle člověka.

Člověk, determinovaný dominantní vazbou k jedné nebo několika institucím (závodu, podniku, ústavu, škole, rodině apod.), chce-li uspokojit své potřeby a zájmy, musí se v té či oné míře podílet i na činnosti institucí dalších. Jejich seznam je téměř nevyčerpatelný: orgány místa, kraje, státu, divadla, stranické organizace, sportovní organizace, parta nimrodů, se kterou odchází v neděli ráno „do terénu“ apod.

Tak namísto předpokládané větší nezávislosti a svobody člověka přináší civilizace problémy, které sociologie charakterizuje jako problémy manipulovaného, organizovaného člověka.

Institucionální svět je totiž tak mocný, že člověk se přestává cítit v roli autora a stvořitele. V gigantickém tlaku „institucionálních mašinérií“, které sám vyvolal k životu, si může připadat příliš malým a bezmocným, spíše statistou než autorem, který napsal scénář hry, v níž má hrát hlavní roli, spíše „jedním z komparsu“, než režisérem svého vlastního dramatu.

Člověk v hranicích „institucionálních mašinérií“ se stává objektem i subjektem, ředitelem i řízeným, učitelem i žákem, rybářem i rybou pohybující sítí společenských vztahů, a to nejen z hlediska společenského globálu (společnosti jako celku), ale i z hlediska určitého relativně samostatného společenského subsystému.

Společenský život člověka má k dispozici bohatou paletu institucí, jejichž působnost se vzájemně násobí i tříští, ohraničuje i kříží, oslabuje i zesiluje, spojuje i konkuruje. Tak v poměru člověka k institucím vzniká určité napětí. V něm dnes těžko hledáme nejsjízdnější cesty, jak se orientovat v tom, co slouží či neslouží, co pomáhá nebo naopak škodí zájmům a potřebám individua, společenských skupin a společnosti jako celku.

To je jedno z málo prozkoumaných témat, na němž dnes parazitují falešné přístupy k problematice vztahu člověka a jeho institucionálního prostředí. V nich je institucionální svět posuzován „vůbec“ a všudypřítomnost jeho nebezpečí je zpravidla absolutizována. Přehlíží se to nejdůležitější – jaké společenské síly mají v rukou tyto institucionální nástroje a k jakým společenským cílům je používají.

Vzato čistě metodologicky, je tento typ polemiky se socialismem založen na „... odmítání zprostředkujících článků a upírání práva použít nezbytných prostřed-

ků v procesu realizace dlouhodobějších programových cílů s poukazem na jejich tendenci k osamostatnění a převrácení vztahu mezi objektem a subjektem.“*)

Nezbytnou potřebu analyzovat nebezpečí spojené s narůstáním a rozšiřováním institucionálního světa nelze zaměnit za odmítání adekvátních prostředků, jimiž společnost realizuje své cíle. Proces přeměn poznatků v dějinné činy má svou dialektiku. „Uskutečnění jakéhokoli projektu společenské změny není myslitelné bez příslušných institucí jakožto specifických nástrojů lidské činnosti.“**

Realizace společenského zápasu, který vedeme, revolučních přeměn o které usilujeme, se bez institucionálních prostředků neobejde. Jejich odmítání a zpochybňování patří do programu šlágrů o krásných cílech a špinavých prostředcích našeho hnutí.

Sociologie v přístupu k individu

Život lidí i existenci věcí lze pochopit jen tehdy, jestliže je posuzujeme v okolnostech určujících jejich kvalitu, ve vztazích k celku a ve funkcích, které v určitém celku plní.

Co se stane, zbavíme-li se těchto okolností, vztahů a funkcí? Budeme zkoumat abstraktum bez těla, bez myšlenek a citů, jež lidé v určité situaci projevují, a nebudeme schopni postihnout a měnit životní situace a zájmy, jež jsou s tím spojeny.

Marx tuto skutečnost pregnančně vyjádřil v jedné ze svých tezí o Feuerbachovi: „... lidská podstata není nějaké abstraktum vlastní individu. Ve skutečnosti je to souhrn společenských vztahů.“[2] Při jedné příležitosti Marx napsal: „... zrušte tyto vztahy a zrušíte celou společnost. Váš Prometheus se stane už jen fantomem bez rukou a bez nohou...“[3]

V marxismu dochází k analýze „vztahového pole“, v němž se utváří lidská substance. A. Gramsci má tedy pravdu, když uvádí, že „... každý mění a přeměňuje sám sebe tou měrou, v níž mění a přetváří všechny vztahy, jejichž je sám průsečíkem“. Ano, člověk není nějaké abstraktum a je-li souhrnem vztahů, pak to znamená: a) že v tomto „souhrnu vztahů“ přesahuje své individuální formy existence, b) že v „souhrnu vztahů“ byla zvýrazněna jeho společ-

čenská, že c) v „souhrnu vztahů“ byl abstrahován od antropologických kvalit, tedy od některých kvalit specificky lidských.

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že člověk má jak svou individuálnost, tak i svou společenskost. Žije střídavě ve své individuální i ve své společenské formě existence.

V sociologii, podobně jako v některých jiných společenských vědách, studujeme a analyzujeme systémy společenských vztahů tak, že abstrahujeme od individuálních zvláštností.

Leningradský sociolog I. S. Kon vysvětluje, v čem se v přístupu k individuu odlišuje sociologie od jiných vědních disciplín. [4]

Jeho terminologie je výstižná. Uvádí dva přístupy:

a) *Intraindividuální přístup* – v centru pozornosti je individuum a jeho zvláštnosti. Individuum je konkrétní osobou, mající svou tvář, fyziognomii, individuální vlastnosti, charakter apod.

Sociologie se však nezabývá individuem jako takovým, nýbrž zabývá se příslušníkem určité sociální skupiny, třídy společnosti, zabývá se individuem, jež v sobě ztělesňuje některé typické sociální rysy: S. Kohn tento přístup charakterizuje jako b) *interindividuální*. Individuum nás tu zajímá jako představitel určité skupiny. Je nositelem určitých sociálních vlastností, sociálně podmíněných rysů a přijímá jisté místo v systému společenských vztahů. To znamená, že jeho specifické zvláštnosti a činnosti reálného života (biologické, fyziologické, intelektuální apod.) nevcházejí do tohoto pojmu.

Pomíjejíc individuální zvláštnosti osob, sociologie je studuje a analyzuje jako sociální typy, jako společenská (zespolečenštěná), nikoli tedy jako zvláštní, odlišná individua.

Ve starověku, stejně jako ve věku „industriální civilizace“, nebo za dalších tisíc let života lidstva (pokud nebudeme smeteni v tlakových vlnách atomových mraků), budou lidé nositeli různých etických norem, budou přijímat rozmanité estetické názory, vynikat rozdílnými biologickými a fyziologickými vlastnostmi, atd. Při tolika rozdílnostech bylo však ve starověku, je

*) Filipec J., Richta R., *Kritika některých buržoazních interpretací vědeckotechnické revoluce*. Sborník Úloha leninismu v sou-

časné epoše a kritika antikomunismu, Praha 1970, s. 102

**) Tamtéž, s. 101

v dnešní společnosti a bude za dalších tisíc let lidem jedno společné: skutečnost, že individuum ve své životní každodennosti funguje podle určitých společenských norem — když vykonává pracovní úkony, v každodenním styku s druhými lidmi, když se uchází o přízeň druhého či druhé, ale i když si kupuje jízdenku v přeplněné ranní tramvaji, když se odivá, stravuje, atd. A tak téměř všechna naše jednání a chování jsou realizována podle určité normy, řádu, pravidla, zákonu. Je velmi málo činností, které nejsou usměrňovány určitou sociální normou.

Zatímco v jednání zvířete převládá pud a instinkt, člověk projevuje schopnost socializace. Naučil se žít, pracovat, ovládat své pudy a city, dovede určit své místo ve společnosti. Na rozdíl od jiných živých bytostí si lidé svět, ve kterém se pohybují a kterému se i podřizují, vytvořili sami.

V tomto směru je zajímavý přístup A. I. Bláhy. Ten ve všech činnostech člověka objevuje vliv základního společenského procesu, kterým je socializace. „... moje přijmení není už jen mým pojmenováním ryze osobním, nýbrž je to pojmenování sociální. Ukazuje na příslušnost k určité skupině, rodině, rodu, z něhož jsem vyšel. Mám též určité povolání. A tato moje profesorskost, to je pojmenování sociální. Říká, že jsem členem určité pracovní skupiny, jak jich ve společnosti lidské vzniklo mnoho na základě principu dělby práce. A podobně jako moje příslušnost k určité rodině, moje rodinnost nevyčerpává se jen mým přijmením, nýbrž znamená též určité společenství myšlenek, citů a zájmů i určitý způsob vnějšího chování, čímž vším se jedna rodina liší od druhé, tak i moje příslušnost k určitému povolání formuluje mou fyziognomii i mou duši určitým způsobem a vtiskuje i mému vnějšímu chování nezrušitelnou a pro bystrého pozorovatele rozpoznatelnou pečť. Možno již podle pohybů poznat, běží-li v určitém konkrétním případě o krejčího, holiče, tanečnického mistra, jeptišku, kněze, vojáka, profesora...“ [5]

Bláhovi tedy už pouhé pojmenování jedince

- a) naznačuje sociální zařazení
- b) naznačuje určité vztahy.

Sociologický pohled umožňuje uvědomit si tyto vztahy individua a postihnout,

jak jedinec funguje ve svém sociálním zařazení.

„Člověk není jen »biologický druh«, psychická bytost bez hranic ve fantazii a imaginaci, není jen jedinec, individuum, izolovaný sociální »element«, ale je *především příslušník určité sociální skupiny, třídy, etnika, produkt kultury, výchovy, společnosti...*“ [6]

Tak místo jedním z článků mechanického souhrnu individuí v jejich „vedle sebe bytí“ se člověk v sociologické analýze stává sociálním typem, nositelem určitých typických sociálních činností, znaků a vlastností „vzájemného bytí“.

Má-li sociolog postihnout „vztahy individua“ a ukázat, jak jedinec funguje sociálně, jak je zařazen v systému společenských vztahů uvnitř instituce, stává se pro něho základní problematikou sociální role. Pokusme se to naznačit na příkladu.

Jak budeme postupovat, máme-li charakterizovat Josefa Nováka vzhledem k jeho sociálním vlastnostem jako nositele určitých rysů, kterými projevuje svou příslušnost k některým sociálním skupinám.

Sociologická šetření ve svých operacionalistických postupech vypočítávají rozmanité role, které Josef Novák plní — je synem, otcem, komunistou, členem klubu, zaměstnancem, vychovatelem, členem pracovního kolektivu...

Výrazným znakem společenských činností je jejich institucionalizace. Všimněme si — většinu, ne-li všechny své role plníme v rámci určitých institucí. Moudře o tom píše C. W. Mills, když upozorňuje, že život individua nelze pochopit bez jeho vztahu k institucím, v nichž žije. „Abychom porozuměli těmto rolím, musíme pochopit instituce, jejichž jsou částí...“ [7]

V sociální roli jsou tedy individuální činnosti člověka v podstatě institucionalizovány. Institucionalizace je nejvýraznější podobou společenské objektivizace těchto činností.

Na základě toho, co bylo řečeno, se může zdát, že Josef Novák je vlastně jen určitým souhrnem rolí, které musí plnit, trpným elementem sociálních tlaků, kterému byly odňaty možnosti vzepřít se. Mají pravdu ti autoři, kteří tvrdí, že člověk za své přijetí do světa lidí (pod tlakem společenských norem, sociálních kontrol a přijímání hodnotových systémů) musí platit

tím, že se stává poslušným hráčem mnoha mu uložených rolí?

Není skutečně jiné cesty než té, na které člověk „podléhá socializaci“?

„Pak by to ale skutečně znamenalo, že svět člověka je jen divadlem a že člověk je skutečně jen herec, že tedy dějiny chování člověka jsou nejhorší divadelní hrou, jakou kdo napsal, protože na rozdíl od skutečných divadelních her, které jsou vymyšleny a jsou sférou nereálného života a vědomé hry, jsou dějiny člověka a jeho svět natolik reálné, že přestávají být hrou.“[8]

E. Urbánek v zajímavé studii o pojmu sociální role oprávněně upozorňuje na dvě vážné skutečnosti:

Koncepce člověka jako nositele rolí je plodná a reálná pro oblast empirického zkoumání otázek sociálního zařazení, socializace, „vztáznosti“ individua.

Umožňuje poznat, jak jednotlivec funguje ve svém sociálním zařazení. A to není málo.

Je však tato koncepce, kterou označuje E. Dahrendorf jako „Homo sociologicus“, vyčerpávající? Může být analýzou všech podstatných vlastností člověka určitého historického období života společnosti? Zachycuje všechny podstatné vztahy vznikající mezi člověkem a společností? Nepřehlízíme někdy skutečnost, že repertoár rolí, které člověk přijímá, je vlastně historicky podmíněn?

Na štěstí pro život na této zemi nemůže být problematika světa a života nikdy vyčerpána jen touto koncepcí. Člověk je nejen nositelem sociálně podmíněných rysů, ale i jedinečným „exemplářem“, jednotlivcem.

Lidská bytost je neredukovatelnou složitostí, autentičností a individuální nezastupitelností. Proto život bude vždy přinášet problémy, vlastní jen lidem, ale i možnosti a příležitosti jejich řešení, vlastní toliko lidskému rodu.

Kdyby nebylo tohoto neobvyklého, neopakovatelného a jedinečného, nebylo by Romea a Julie. Byli by jenom Montekové a Kapuleti – nudné sociální typy šlechticů veronských. Nebylo by Shakespeara, Shawa, Gorkého ani Čapka, Čechova, Brechta, Dürnmatta, Aragona, Amada či Moravii.

Jestliže sociolog odosobňuje jednotlivce a v politických, ekonomických a jiných souvislostech sleduje sociální typ, pak umě-

lec líčí to, co je více než realita sama.[9]

Umění je průzkum člověka. Umělec je specializovaný společenský myslitel, který „nám podává explicitní nebo implicitní obraz existence člověka vůči společnosti selektivním výběrem problémů a osobností. Zobrazuje chování zvláštních charakterů v konkrétních situacích.“[10]. Sociologie je optimalizace průzkumu společenské pospolitosti.

Střetávání a sumarizace jedinečného, které předvádí umění, může být počátkem návazných skutečností, jež mohou být později statisticky verifikovány.

Vraťme se však jednou poznámkou do hlediště sociální podmíněnosti života našeho občana.

Konkrétní individuum je jednotou zastupitelnosti a nezastupitelnosti. Z hlediska stanovených rolí se instituce zajímají především o to, zda jejich příslušník má kvality odpovídající jeho institucionální funkci. Z tohoto hlediska je tedy jedinec zastupitelný. Tato zastupitelnost zabezpečuje integritu a plnění funkčních povinností jednotlivých článků organismu i tehdy, když dochází ke značným kádrovým změnám.

Naš občan má však i takové vlastnosti, ve kterých se projevuje jeho individuální nezastupitelnost. Formovalo ho zcela konkrétní rodinné prostředí, vyrůstal v určitém a jen sobě vlastním školním a později pracovním kolektivu, v atmosféře určitého města, kraje, kde prožíval svá prvá citová vzplanutí, atd. To vše velmi konkrétně ovlivnilo racionální i emociální aspekty jeho života, jeho postoje, tužby, žádosti, přání, systém přijímaných a vyznávaných hodnot, atd. Představuje tedy individuum, které má nejen vlastní tvář, ale i svůj vlastní, nikým nezastupitelný život.

Sebevíce zformalizovaná instituce nezabývá člověka této vlastní životní konkrétností a autonomní nezastupitelností.

Ta období života společnosti, kdy budoucnost mění horizonty, nesou s sebou nejednu krajnost skepsí či optimismů. Soudím, že krajní optimismus, který nevidí nebo nechce vidět meze sociologie jako nástroje poznání a zvědečnění společenské projekce, je nepřiměřený možností této disciplíny. Je lépe méně očekávat a více získat, než naopak.

Není slabinou, ale naopak předností, když známe a upozorňujeme na hranice a

meze možností sociologického přístupu. Sociologická analýza je jedním z možných přístupů ke společenské skutečnosti. Jeden a týž jev je však možno analyzovat, objasnit a vyložit na úrovni různých společenských disciplín. O způsobech sledování společenských jevů by pak měly rozhodovat především cíle toho kterého šetření.

Mystifikace vedou k „abstraktnímu humanismu“

Zjištění, že koncepce sociálních rolí (jejich integrace je závislá na celém komplexu okolností) nikdy nevyčerpá problematiku světa, člověka a institucí, nás dovádí až k ožehavým otázkám svobody a nesvobody individua.

Rídící orgány institucí musí hledat a určovat místo každého jednotlivce, přičemž základním kritériem tu jsou hlediska a potřeby funkčního určení.

Postavení jednotlivých článků institucionální hierarchie je spojeno s určitou mocí a právem manipulovat s čímsi, manipulovat s někým. Pojem „manipulovat s někým“ vybavuje nepříjemnou představu vztahů, ve kterých je člověk posuzován jako nuceně pasivní, poslušná figurka, o které je rozhodováno.

Anonymní autorita instituce na různých místech svého ústrojí vřazuje jedince do institucionálního systému, manipuluje s člověkem, který se musí podřítit, musí zapadnout do jejího mechanismu, musí se stát její součástí. Je však nějaké jiné cesty, jak sjednocovat možnosti tisíců mozků a rukou, aby instituce mohly plnit své funkce?

Čím se tedy stává člověk ve světě institucí? Je cílem dějinného vývoje anebo prostředkem, kterému nezbyvá nic jiného, než aby posloužil společnosti jako její nástroj?

Myslím, že otázka vedle sebe položila falešné alternativy. Lidé ani v nejprísnejší formalizovaných institucích nemohou být pouhým nástrojem k plnění určitých úloh. Člověk sice přijímá úlohu nástroje, prostředku, ale v socialistické společnosti současně zůstává smyslem i cílem, jemuž celá institucionální struktura slouží.

To neznamená, že instituce socialistické společnosti by nebyly imunní vůči různým „infekcím“ deformace, že tu nejsou problémy, slabiny. Institucionální strukturu socialistické společnosti nelze však interpretovat jako nějaký vnější, člověka ome-

zující, nebo dokonce vůči člověku nepřátelský faktor.

Institucionální svět je součástí vnějšího vlivu, který nemusí být člověku vždy příjemný, je to však prostředí jeho zakotvenosti, realizace a rozvoje. Brání, zabezpečuje to, co bylo ve společenských zápasech dosaženo, co má v socialismu spojení s revoluční tradicí a co dovádí člověka k přijetí určitých norem a hodnot. Některé instituce této společnosti se stávají nástrojem zprostředkování mezi daným stavem a komunistickými cíli naší společnosti, nástrojem, který vládne intencí projektu budoucnosti.

To jsou skutečnosti, které snadno přehlédneme tehdy, jestliže nebereme v úvahu třídní protikladnosti dnešního světa. Ztráta třídních přístupů vyúsťuje v bezzubou antropologii „humánního socialismu“. Ten „... je povýšen nad třídní rozpory, nad boj, který socialismus vede nikoli obecně za „člověka“, ale v historicko-konkrétní situaci, v níž největší hrozbou pro masy a národy znamená imperialismus.“[11]

V těchto přístupech jsou „sentimentální fráze“ povýšeny nad realitu skutečného světa. Potom nijak nepřekvapí ambiciózní meditace nad tím, že člověk ztrácí v institucionálním světě svobodu, že je deformován tím, co musí atd.

Reálné osvobození člověka je v těchto přístupech zaměňováno snahou o vyproštění se ze skutečného světa, o jakousi svobodu vůbec. Postup je jednoduchý. Opomenou se historicko-sociální souvislosti a problematika člověka se přenesse do abstraktních sfér mimo dané ekonomicko-sociální vztahy.

Budeme vědomě klamat lidi, pokud budeme mluvit a psát o svobodě vůbec, o svobodě pro všechny apod. Všechny úvahy o svobodě vůbec, stejně jako o postavení člověka „ve světě institucí vůbec“, jsou oproštěním se od skutečného světa, vedou k úvahám o imaginární svobodě ducha a nejsou ničím originálním. Začínají a končí tam, kde začínali a skončili všichni filosofové idealisté.

K mystifikacím revizionismu patří přístup, který zastírá třídní pozice posuzuje oblast této problematiky z výšin „abstraktního humanismu“, jehož póze chybí reálné zakotvení v institucionální, politické a sociální skutečnosti. Hovoří o svědomí doby, ale nepočítá s realitou společnosti.

Člověka považuje za bezmocnou figurku na rozehrané šachovnici, určenou k tomu, aby posloužila jako nástroj neznámých cílů, ale přehlíží střízlivé a reálné možnosti individua.[12]. Apriorně vyzývá k odporu proti světu institucí a nezamýšlí se nad potřebou racionalizace lidských sil.

Co nám radí a jaké řešení nabízí tento přístup. Jestliže „úpíš pod tlakem institucí“ a nemůžeš-li změnit poměry, v nichž žiješ, potom se můžeš povznést ve svém vlastním duchovním světě nad „malichernosti“ tohoto světa pozemského a uzavřít se slupkou pohrdání a apatie. Jindy si můžeš posloužit švejkovinou jako náhradou za čin, pro který nemáš odvahy.

Tak se ti z výšin „abstraktního humanismu“ v podstatě nabízí, abys spáchal sebevraždu. Tu, jak známo, je možno spáchat dvojím způsobem. Buď fyzickým sebezničením, nebo také psychologickou rezignací – absolutním přizpůsobením, apatií a lhostejností.

Charakterizovat každé podřízení se člověka vnějšímu tlaku jako ztrátu individuality, osobní svobody apod., je naivní, stejně jako popírat reálnou závislost lidí na institucích.

Rozpornosti dnešního světa nelze ovládnout bez racionalizace lidských sil, kterou je schopna vyvinout jen institucionální moc člověka. Věřím, že člověk je sám sebou také proto, že si uvědomuje, co všechno mu umožňují právě tato „pouta“ institucionální racionalizace. Jak jinak by mohl spojit své životní osudy s určitým celkem, se soudruhy, s kolegy svého pracoviště, s rodinou, obcí a s bydlíštěm, s národem, s třídou, s progresivním pohybem socialistického společenství?

Tyto otázky představují klubko problémů, které bylo ztraceno kdesi v lese dogmatismu a nešetrně zauzleno těmi, kteří halasně pozvedli prapor „tvůrčího myšlení“, aby současně opouštěli základní postuláty revoluční teorie dělnické třídy. Musí být postupně rozmotáno, nemáme-li dále bloudit.

Odpovědnost za podmínky, v nichž individuum žije, hledá marxismus ve společenských poměrech. Pochopit možnosti svobody a iniciativy člověka znamená pochopit, že každá lidská činnost je determinována. Marxův determinismus odmítá falešnou antinomií mezi svobodou a nutností

stejně jako apriorně protipólový vztah mezi člověkem a institucemi.

Jestliže budeme akceptovat názor, že individuum může být jen a jen protipólem „nelitostných“, nebo dokonce „člověku nepřátelských institucí“, uvízneme ve slepé uličce.

Aniž bych chtěl zavírat oči před konkrétními pocity, bezprostředními zájmy a potřebami člověka, nelze jeho „podřízení se“ moci institucí pojímat izolovaně od společenských aspektů, např. od dichotomie života a smrti dnešního třídně rozděleného světa, od aspektů společenské dělby práce, norem a tradic vytvořených ve společenském pohybu atd.

Poslední poznámka k tomuto tématu nechce víc než naznačit, jak postupovat, abychom nepřetrhli nit, kterou z klubka problémů začínáme znovu odvíjet.

Odmítli jsme mystifikace, podle kterých stojí svět institucí proti individuu jako nástroj násilí, jako magická moc a síla, vůči níž jedinec nemá jinou možnost než se přizpůsobit. To však neznamená, že odmítnuté a svým způsobem krajní názory jsou absolutním nesmyslem, nebo že míza jejich aktuálnosti se už dávno stáhla do větví obecnějších, a proto také méně diskusních poloh. Zdaleka ne.

Institute, podobně jako politika, věda, technika a každé jiné lidské dílo, se v určitém momentu oddělují od svého autora a začínají žít, působit, „fungovat“ „mimo“ a „nezávisle“ na něm. Je to pouze určitý, někdy ne příliš výrazný, ale imanentní moment každého lidského díla.

Tak za určitých společenských a přírodních podmínek se může z televize stát medium a z auta fetiš nesmírné síly, mající tu moc, že z člověka doslova činí nevolníka. Směr vztahu „institute pro člověka“ se mění a nabývá formy „člověk pro instituci“.

Socialismus vytvořil základní podmínky pro likvidaci toho, co filosofové označují pojmem odcizení. Socialismus však nemůže zrušit společenské zákonitosti, které vedou k oddělení výsledků činnosti člověka, oddělení prostředků a nástrojů od jejich tvůrců. Zde je potenciální zdroj určitých nebezpečí, zde je „permanentní riziko“, že nástroje a prostředky, které si vytvořil člověk „pro sebe“, budou použity „proti němu“.

Jsme proto povinni hledat, nacházet a realizovat optimální polohy pro činnost in-

stitucí, připomínat nebezpečí „permanentního rizika“ a ukazovat, že síla instituce je v tom, že nesmí všechno, co může.

Instituce byly vytvořeny člověkem a ten je také může měnit, rušit. I tady platí, že žádná realita není tak dobrá, aby mohla být přijímána jako neměnná. Člověk je člověkem právě proto, že se na rozdíl od jiných živočichů nejen přizpůsobuje, ale prací svých rukou, vůlí a rozmachem svého poznání a rozumu realitu mění.

Institucionální svět v rozpornosti zájmů

Mezi elementární pravdy naší politické skutečnosti patří fakt, že podstatné společenské zájmy a potřeby individua, skupin a společnosti jako celku jsou totožné a že se shodují. V tom je obrovský potenciální zdroj, objektivní, kvalitativní převaha, perspektivní možnost a síla společnosti, jež díky své sociálně třídní struktuře nespotřebuje obrovskou lidskou energii v rozporech třídní dichotomie. (Zde je základ kvalitativní převahy socialismu nad kapitalismem.)

Neantagonistická jednota je rozhodující i pro druhou nejvlastnější přednost socialismu. Tou je potenciální schopnost dávat společenskému vývoji potřebné humanistické formy a překonat tak „vnitřní meze možností kapitalismu“. Dnešní kapitalistický svět zatím marně hledá léčiva proti „nemocem industriální civilizace“. „Trpí“ dehumanizací života ve volném čase, neví co s problémy, které přináší tzv. spotřebitelský, konzumní vztah k životu, politická konformita... Nad rakvemi sebevrahů z blahobytu by mohl Shakespeare citovat svého Hamleta: „Vymknuta z kloubů naše doba šílí...“ Diagnóza nemocných ukazuje neschopnost systému propojit zdánlivě chladnou a racionální techniku se zdánlivou iracionalitou potřeb člověka.

Nemoci století „industriální civilizace“ mohou být společností socialistického typu více než minimalizovány.

Ani v socialismu lidé v každodenním životě nevystupují a nejednají „v nejobecnější rovině“, v rovině „podstatných společenských zájmů“, nýbrž posuzují mnohé základní problémy disharmonie světového antagonismu v kontextu možností realizovat své osobní potřeby v rovině „nevýznamné“, avšak neodbytné každodennosti.

Projevují se v celistvosti svých potřeb a zájmů a pouze ideální představa je někdy nechává působit jen jako souhrn určitých, nejčastěji společensky prospěšných a předpokládaných institucionálních rolí.

Institucionální svět je výrazem rozpornosti těchto zájmů. Institucionální struktura je projevem objektivního rozporu mnoha zájmů, jejichž nositelem je člověk.

Chci se pokusit naznačit některé otázky této problematiky.

*

Karel Marx, v době, kdy formuluje svá filosofická hlediska a analyzuje povahu základního sociálního konfliktu kapitalistické společnosti, ukazuje, že rozpor mezi základními společenskými makroskupinami je především rozporem zájmů. Pojem zájem spojuje s životem velkých sociálních skupin.

V makrorovině se určujícím, dějinným zájmem proletariátu stává svržení kapitalistické společnosti a vybudování společnosti socialistické, bez ohledu na to, co kdy bylo jako zájem dělnické třídy subjektivně proklamováno, jaké byly vnější, často i značně iluzorní projevy tohoto zájmu.

Třídní zájem je základní, nejdůležitější historickou formou skupinového zájmu společností, které jsou třídně diferencovány.

Konflikt zájmů je tedy základem třídního boje. „Marxisté... jsou povinni pátrat po kořenech společenských jevů ve výrobních poměrech, ve kterých musí vidět zájmy určitých tříd...“, píše Lenin.[13]

Není bez zajímavosti, že základním Leninovým požadavkem, nezbytnou podmínkou spolupráce se všemi tzv. spojenci sociální demokracie bylo mít „neomezenou možnost odhalovat dělnické třídy nesmiřitelný protiklad mezi jejich zájmy a zájmy buržoazie.“[14]

Skutečnost, že třídní zájem je základním a historicky nejdůležitějším faktorem stmelujícím jednotlivé společenské skupiny, neznamená, že vedle třídního konfliktu zájmů neexistují i konflikty jiné, např. konflikty zájmů uvnitř třídy, vrstvy, profese, oboru apod., nebo že je možno redukovat všechny činy lidí na činy třídní.

Leninovo upozornění na nezbytnost hledat za teoretickými, politickými a jinými projevy třídní zájem zůstává stále aktuální.

„Lidé byli a budou prostoduchými obětmi klamu a sebeklamu v politice, pokud se ne naučí hledat za jakýmkoli mravními, náboženskými, politickými a sociálními frázemi, prohlášeními a slovy *zájmy* těch či oněch tříd.“ [15]

Skutečnost, že kategorie zájem implikuje třídní antagonismy, dobře postřehli i naši protivníci. Např. v americké sociologii lze zaznamenat zajímavou skutečnost. Stále více se „ztrácí“ kategorie zájem, zatímco jiné kategorie, např. kategorie status, zaznamenávají nebývalou frekvenci. To není náhoda. Status implikuje dohodu, postihuje závislost místa člověka ve společnosti na postojích, jednání, mínění druhých apod.

Leonard Riesman ukazuje, že pro dnešní americkou sociologii je tato kategorie přijatelná především ideologicky. Status se dá v řeči symbolů přeložit jako výsledek individuálního úsilí, postojů, mínění apod. a přitom nevzbuzuje asociace s třídním bojem, kterým je zatížen termín zájem nebo třída. [16]

Riesman správně postřehl, že na rozdíl od statusu kategorie zájem implikuje společenské rozdíly, jež existují nezávisle na lidské vůli, přání, úsilí, postojích či mínění individua.

Americká sociologie, respektive její oficiální, „vládnoucí“, převažující a určující reprezentanti, se pokoušejí obejít skutečnost, že za protikladnými zájmy stojí třídy jako nejdůležitější společenské skupiny a vztahy tříd mají své pozadí ve výrobních vztazích.

Kategorii zájem, stejně jako celou rozsáhlou problematiku života institucí, nelze tedy odloučit od velkých sociálních skupin.

Nepatřím mezi příznivce terminologických disputací. Počet termínů a používaných kategorií je někdy samoučelně rozmnožován a v labyrintu verbálních vazeb se ztrácí nejen míra účelnosti, ale i sémantická jednoznačnost. Terminologický žargon v sociologii je charakterizován nekritickým přejímáním kategoriálního aparátu, jenž byl původně součástí výzbroje velice rozmanitých teoretických koncepcí. Po jeho „přeložení“ zpravidla zbývá velmi málo toho, co lze označit za významné a společensky relevantní poznatky.

Přesto však chci na tomto místě věnovat několik řádků pojmu, který v různých společenských disciplínách přijímá různý obsah.

Pojem zájem bývá odlišně interpretován v ekonomii, sociologii, psychologii, právu, estetice a jinde. Také metodologická dělení bývají velice rozmanitá. Např. J. Pecka v práci, která je sociologickou analýzou pojmu zájem, ukazuje, že v dostupné literatuře lze vysledovat tři možná pojetí problematiky zájmů.

Objektivní pojetí vymezuje zájem jako objektivní jev, který se nevztahuje k vědomí a k vůli lidí. Kategorie zájem tu odlišuje objektivní společenské vztahy od vyjádření zájmů ve vědomí subjektu.

Subjektivní pojetí vymezuje zájem převážně jako psychický rys, „jako soustředěné zaměření lidí, spojené s citovým prožitkem, na uspokojení objektivně vyvolaných potřeb, přičemž zájmy v prvním pojetí chápe jako jejich společenskou podstatu.“ [17] Marxistická kategorie třídní zájem, společenský zájem je v tomto přístupu zaměněna za kategorii psychickou. [18]

Vztahové pojetí vymezuje zájem jako „jednotu objektivního a subjektivního, jako objekt-subjektový vztah. Objektivním momentem zájmu je situace (postavení) subjektu, spočívající v jeho všestranné (časové a prostorové) reálné determinaci a ontologickém materiálním zakotvení. Subjektivním momentem jsou ideální podněcující (hybné) síly, tj. přání, snahy, tužby, ideály – motivy činnosti, spojené s tvořivou subjektivitou jejich sociálních nositelů...“ [19]

I toto pojetí má např. v naší a sovětské literatuře několik představitelů.

Při posuzování „vztahového pojetí“ objektivního a subjektivního bychom neměli přehlédnout, že na straně individuální a skupinové subjektivity budou vždy určité slabiny. Objektivní zájem sociální skupiny se nemusí krýt s tím, co je subjektivně jako zájem proklamováno. Projevované zájmy mohou být ve vztahu k objektivnímu zájmu individua, skupiny či celé společnosti velice iluzorní. Konečně je známo, že lidé v soustředění se na uspokojování svých bezprostředních potřeb a zájmů často ztrácejí schopnost rozpoznat, co je a co není jejich potřebou, co je skutečným a co zastíraným, mystifikovaným zájmem, co je skutečným a co iluzorním zájmem.

Nicméně vztahové pojetí má své nemalé přednosti:

1. Zahrnuje celou oblast sociální skutečnosti – objektivní aspekty, jež jsou vyme-

zeny výrobními poměry, a ty aspekty, jež jsou spojeny s problematikou individuální a skupinové subjektivity. Přitom „důsledně vychází z dialektickomaterialistické jednoty objektivní podmíněnosti zájmů reálnou skutečností a psychického vztahu lidí k ní.“ [20]

2. Toto pojetí je výhodné z hlediska možnosti empirických sociologických šetření. Umožňuje analyzovat individuální, skupinovou a celospolečenskou strukturu potřeb a zájmů s jejich dynamikou a korelujícími závislostmi.

Sociologické výzkumy ověřují, jaká je intenzita sledovaných potřeb a zájmů, které byly realizovány a které z různých zpravidla zjistitelných příčin realizovány nebyly. Zajímá nás např., které zájmy ta která sociální skupina považuje za dominantní. Ty svou intenzitou převažují zájmy ostatní a značně ovlivňují celkové zaměření osobnosti či skupiny.

Na tomto místě se nebudeme pouštět do metodologického dělení kategorie zájem. Všimněme si jen jednoho z mnoha možných klasifikačních znaků — tím budou nositelé zájmů.

Z tohoto hlediska můžeme zájmy dělit na:

1. Individuální (jejich nositelem je individuum, které si k realizaci vytváří potřebné instituce);
2. Skupinové ((jejich nositelem je sociální skupina, která jim dává rovněž určité institucionální podoby);
3. Celospolečenské (jejich nositelem je Komunistická strana Československa, hlavní orgány státní správy, apod.).

S existencí celospolečenských zájmů operujeme velmi často. Nejen verbálně. Při těchto „operacích“ máme k dispozici celou soustavu regulativů, s jejichž pomocí preferujeme to, čemu se říká celospolečenský zájem. Zpravidla zdůrazňujeme, že to jsou takové zájmy, ve kterých se shodují zájem individua, společenské skupiny a společnosti jako celku.

Formy, v jakých bývá realizován soulad individuálních, skupinových a celospolečenských potřeb a zájmů, jsou velmi různé. Najdeme tu přesvědčení rozumu i citu, ale i lhostejnost, pasivitu, švejkovinu, apriorní averzi i nepříznaný odpor.

Život potvrzuje, že ani v socialistické společnosti nebývá vždy jednoduché a

snadné realizovat to, co má celospolečenský význam a platnost, a současně institucionálně neznásilnit, ale naopak pochopit, respektovat a ve směru celospolečenských potřeb a zájmů využívat individuálních a skupinových potřeb a zájmů lidí

„...individuální potřeby mají většinou společenskou podstatu. Společenský — jedině možný — způsob uspokojení této individuální potřeby objektivně nutí jednotlivce, aby za socialismu *alternoval celospolečenský zájem* (a v buržoazní společnosti třídní zájem buržoazie) jako podstatu svého individuálního zájmu.“ [21]

Tento přístup však nemůže být chápán tak, že otázky realizace celospolečenských zájmů přeneseme jen do abstraktních poloh, tzn. že je budeme posuzovat bez přihlídnutí ke konkrétní situaci země, bez vztahu k hodnotovému kódu jednotlivých sociálních skupin této společnosti apod.

V těch případech, kdy se nepodaří alternovat celospolečenský zájem přes stimul zájmu individuálního, nezbyvá než orientovat se na preferenci realizace programu socialistického humanismu a tedy logicky i na preferenci těch institucionálních nástrojů, které tuto realizaci umožňují.

Problematiku vztahu individuálních a společenských zájmů nelze interpretovat tak, že socialistické společnosti bude upíráno právo, aby při realizaci dlouhodobých programových cílů používala nezbytné prostředky institucionální aparatury.

Rozpor mezi možností realizace a mezi přáním, zájmem a potřebou realizovat, a to nejen mimo, ale případně i proti instituci, je věčný jako společenský pohyb sám. Dává vzniknout neformálním organizacím v rámci (uvnitř) formálních organizací, nebo mimo ně. Socialistická společnost musí s touto diferencovaností potřeb a zájmů lidí počítat.

V praktické politice to znamená stimulat společenský vývoj tak, aby celospolečenský zájem, který vyjadřuje perspektivní zájem celé společnosti, byl nejen objektivně, ale i subjektivně nadřazen dočasným, dílčím, skupinovým a individuálním zájmům. Přitom je nesmírně důležité, aby v maximálně možné míře byly respektovány dílčí i dočasné zájmy jednotlivých sociálních skupin a vhodně využívány k realizaci zájmů celospolečenských.

Institucionální svět bude vždycky symbiózou těchto zajímavých konfliktů. V je-

jich posuzování nelze však nikdy přehlédnout skutečnost, že existují instituce, které vystupují jako výrazní nositelé těch zájmů, které pronikají veškerý život a základní činnost lidí.

Jenom v avantýrách třídního nihilismu bylo možno „nevidět“, že výstavba socialismu, zabránění světovému nukleárnímu konfliktu a vytvoření beztržní společnosti je určujícím předpokladem toho, aby sociální skupina a jednotlivci příslušníci této společnosti mohli realizovat své individuální, zprostředkované i bezprostřední, krátkodobé i dlouhodobé potřeby a zájmy.

S. K. Neumann ve svém dialogu s mladým přítelem říká, že „... člověk si své štěstí musí těžce vybojovat v zápasu s přírodou i lidmi o štěstí obecné.“ [22]

Sebedokonalejší krasořečnická cvičení, sebevětší oceán skepsí, letargii a maloměstských iluzí, nemohou oddělit člověka od toho, co Neumann nazývá štěstím obecným.

- [1] Szczepański J., *Spektrum společnosti – otázky soudobé sociologie*, Praha, Mladá fronta 1968, s. 33.
- [2] Marx K., *Teze o Feuerbachovi*. K. Marx – B. Engels, *Německá ideologie*, Bratislava 1961, s. 13.
- [3] Marx K., *Bieda filozofie*, Bratislava 1955, s. 96.
- [4] Kon I. S., *Sociologija ličnosti*, Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1967, s. 383.
- [5] Bláha A., *Jak se dívat sociologicky na život*, VA AZ Brno, katedra sociologie 1968, s. 33.
- [6] Sirácky A., *Sociológia a integrácia vied*, Bratislava, VPL 1968, s. 139.
- [7] Mills Ch. W., *Sociologická imaginace*, Praha, Mladá fronta 1968, s. 137.
- [8] Urbánek E., *O pojmu sociální role*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 4, 1968, Universita Karlova, Praha 1968, s. 64.
- [9] Lowenthal L., *Literature and Image of Man*, Boston 1963, s. IX, X.
- [10] Baumann B., *K problematice tzv. dramatic identity*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 4, 1968, Universita Karlova, Praha 1968, s. 74.
- [11] Fojtík J., *Bedřich Engels a naše současnost*, Rudé právo, 16. 10. 1970, s. 3.
- [12] Těmto přístupům „vyniká“ např. kniha J. Cvekla a V. Lokajíčka *Iluze soukromí v moderní společnosti*, Praha, Naše vojsko 1969. Viz kap. V. (autor V. Lokajíček).
- [13] Lenin V. I., *Spisy I*, Praha, Svoboda 1951, s. 525.
- [14] Lenin V. I., *Vybrané spisy I*, Praha, Svoboda 1951, s. 159.
- [15] Lenin V. I., *Tři zdroje a tři součásti marxismu*, *Vybrané spisy I*, s. 60.

- [16] Riesmann L., *Class in American Society*, Glencoe 1959.
- [17] Pecka J., *Sociologická analýza instituce a pojem zájem*, Praha 1969. Zatím nepublikovaná kandidátská práce, s. 10.
- [18] Výrazným představitelem tohoto pojetí je v naší literatuře O. Šik. Viz: *Ekonomika, zájmy, politika*, Praha 1962, s. 304–320.
- [19] Pecka J., citovaná práce s. 11.
- [20] Pecka J., citovaná práce, s. 12.
- [21] Sládková S., *Metodologické poznámky k filosofickému vymezení pojmů potřeba a zájem*, Seminář Sociologické akademie na téma Člověk a jeho potřeby (Živohošť, 5.–6. 12. 1968, s. 33).
- [22] Neumann S. K., *Anti-Gide*, neboli optimismus bez pověr a iluzí, Praha 1951, s. 22.

Резюме

Рыхтаржик К.: Человек интересов в институциональном мире

На общественную жизнь человека в XX-ом веке накладывают свою печать институты, количество и размеры которых все растут. Появляются опасения, не обречен ли человек в этом мире институций на все большее подчинение своих индивидуальных стремлений, на все больший конформизм.

Человек однако не может обойтись без институций, которые он вызвал в жизнь. Часто ставим вопрос, какой ценой нам платить за рационализацию и институционализацию нашей жизни, во что превращается человек в мире «институциональных машин»?

В марксизме проводим анализ обстоятельств и отношений, в которых образуется человеческая субстанция. Человек не представляет собою какую-нибудь абстракцию.

(а) В совокупности отношений форма существования выходит за пределы своего индивидуального, (б) в совокупности отношений выдвигается общительность, (в) в совокупности отношений он был абстрагирован от антропологических свойств, значит от свойств специфически человеческих.

Человек обладает своей индивидуальностью и общительностью. По отношению к индивиду социология избирает интериндивидуальный подход. Индивид интересует нас как представитель определенной социальной группы, поколения, как носитель определенных социальных свойств, социально обусловленных черт, занимающий определенное место в системе общественных отношений.

Социология, оставляя без внимания индивидуальные особенности лиц, изучает и анализирует их как социальные типы, в виде общественных, а не в виде особых, различных индивидов.

В советской литературе представляет в этом смысле ценный интерес прием И. С. Кона. Подобно тому и А. Блага показывает, что социологический подход делает возможным сознать «отношения» (vzťahnosti) индивида и постичь, как лицо действует на своем месте в социальной системе.

Основную проблематику представляет здесь социальная роль. В области социальной роли индивидуальные деятельности человека в своей сущности институционализированы. Институционализация является самой выразительной формой общественной объективизации этих деятельности.

Проблематика мира и жизни не исчерпывается однако этой концепцией. Человек является не только носителем социально обусловленных черт, но и единичным «экземпляром», индивидом.

Столкновение и суммаризацию единичного осуществлять искусство. Оно может быть началом серьезных действительностей, которые могут быть позже статистически верифицированы.

В жизни конкретный индивид выступает в единстве заменимости и незаменимости.

Проблематика мира, человека и институций доводится даже до вопросов свободы и несвободы индивида. Институциональный мир является составной частью внешнего влияния, которое не всегда приятно человеку, но это орудие, обеспечивающее опосредствование между данным состоянием и коммунистическими целями нашего общества.

Утрата классового подхода, проповедь с позиции «сентиментальной фразы» приводят к приемам, заменяющим реальное освобождение человека в целом стремлением высвободиться от настоящего мира, стремлением добиться какой-то свободы вообще.

Этот подход пренебрегает историческо-социальными связями и переносит проблематику человека в абстрактные сферы вне данных экономическо-социальных отношений.

К мистификациям ревизионизма принадлежит подход, который, скрывая классовые позиции, обсуждает область этой проблематики с позиций «абстрактного гуманизма», у которого отсутствует связь с институциональной, политической и социальной действительностью. Он старается выступать в виде совести времени, но не учитывает реальное общество.

Наивным является стремление характеризовать каждое подчинение человека внешнему напору как утрату индивидуальной, личной свободы и т. п., и также отрицание реальной зависимости людей от институций.

Противоречиями современного мира нельзя овладеть без институциональной рационализации. «Подчинение» власти институту нельзя понимать вне общественных аспектов, вне дихотомии мира, разделенного в классы, вне аспектов общественного разделения труда, и т. п.

Институциональный мир выражает противоречивость интересов. Институциональная структура — это проявление объективного противоречия многих интересов, носителем которых является человек.

Марксизм соединяет категорию интереса прежде всего с жизнью больших социальных групп. Конфликт интересов является основой классовой борьбы. Это не значит, что марксизм сводит все подвиги людей на классовые проявления.

Факт, что категория интереса содержит классовые антагонизмы, заметили правильно напр.

в США. Не случайно «теряется» эта категория из социологической терминологии в США и небывалую частотность приобретает категория статуса.

Интерес интерпретируется как правило в понимании объективном, субъективном и в понимании отношении. Для потребностей эмпирических и социологических исследований выгодно т. н. понимание отношений.

Серьезную теоретическую, но и практическую проблематику представляют формы, какими осуществляется согласованность индивидуальных, групповых и общественных потребностей и интересов.

Институциональный мир представляет собою симбиоз конфликтов интересов. Борьба, в которой осуществляются основные классовые интересы, является решающей предпосылкой того, чтобы социальные группы и отдельные члены общества смогли осуществить свои индивидуальные, опосредствованные и непосредственные, кратко- и долговременные потребности и интересы.

Summary

Rychtařík K.: Man of Interests in the World of Institutions

In the twentieth century, the social life of man is deeply stigmatized by institutions which are growing both in number and in size. Apprehensions appear as to whether, in this world of institutions, man will not be condemned to an ever-increasing subordination of his individual endeavours, to an ever-growing conformism.

Man, however, cannot do without the institutions he has called into being. We often put the question of the price we pay for the rationalization and institutionalization of our life, of what man becomes in the world of "institutional machineries".

In Marxism, we analyse conditions and relations in which the human substance is formed. Man is no abstraction.

a) In the totality of relations, he exceeds his individual forms of existence. b) In the totality of relations, his social character appears more clearly. c) In the totality of relations, he has been abstracted from anthropological qualities, i. e. from specifically human qualities.

Man has his individual and his social character. In its relation to the individual, sociology chooses the interindividual approach. We are interested in the individual as a representative of a particular social group or generation, as a bearer of certain social qualities, of socially conditioned features, who assumes a certain place in the system of social relations.

Disregarding the individual peculiarities of persons, sociology examines and analyses them as social types, as social (socialized), and thus not as specific, dissimilar individuals.

In the soviet literature, I. S. Kon's approach is most valuable in this sense. Similarly, also A. Bláha shows that the sociological view-

point enables us to realize the relations of the individual and to discover how the individual functions in his social position.

It is the social role which represents the basic set of problems in this area. In the social role, the individual activities of man are substantially institutionalized. Institutionalization is the most marked form of the social objectivation of these activities.

However, the problems of the world and of life can never be exhausted by this conception. Man is not only the bearer of socially conditioned traits but also a unique "specimen", an individual.

The conflicts and the summarization of the unique are effectuated by art. It may represent the beginning of relevant facts which, later on, may be statistically verified.

In life, the concrete individual appears in the unity of representativeness and non-representativeness.

The problems of the world, of man and of institutions are often elaborated so as to deal even with questions of liberty and non-liberty of the individual. The institutional world is a part of the external influence which need not always be agreeable to man but represents an instrument securing the mediation between the given state of affairs and the communist aims of our society.

The loss of class approaches, sermons from the position of the "sentimental phrase" lead to such approaches in which, in general, the real liberation of man is supplanted by an attempt at disengaging oneself from the real world, at reaching any kind of liberty.

In this approach, the historico-social connections are neglected and the problems of man are transferred into abstract spheres beyond the given socio-economic relations.

Among the mystifications of revisionism there is an approach which, neglecting the class positions, views the area of these problems from the heights of "abstract humanism" whose pose lacks all real anchorage in the institutional, political and social reality. It tries to act the part of the conscience of the time — but does not pay heed to social reality.

It is naïve to characterize every subordination of man to external pressure as a loss of individual, personal freedom, etc., as well as to deny the actual dependence of people upon institutions.

It is impossible to gain control of the contradictions existing in the present world without institutional rationalization. The "subordination" to the power of institutions cannot be conceived apart from the social aspects, from the dichotomy of the world divided into classes, from the aspects of the social division of labour, etc.

The institutional world reveals the contradictoriness of interests. The institutional structure is an expression of an objective antagonism among a great number of interests of which man is the bearer.

In Marxism, the category of "interest" is connected primarily with the life of big social groups. The conflict of interests represents the basis of the class struggle. This does not mean that Marxism reduces all human actions to class manifestations.

The fact that the category of interest implies class antagonisms was well perceived e. g. in the USA: it is not by chance that in the US sociological terminology this category "dwindles away" and the category of status assumes an unprecedented frequency.

As a rule, interest is interpreted in an objective, subjective or relational conception. The so-called relational conception is advantageous for the needs of empirical sociological research.

The forms in which a harmony of individual, group and all-social needs and interests is attained represent relevant theoretical as well as practical problems.

The institutional world is a symbiosis of interest conflicts. The struggle in which the basic class interests assert themselves is a decisive pre-condition for enabling social groups and individual members of this society to assert their individual, mediated and direct short-term as well as long-term needs and interests.

Diskusní problémy komparativní analýzy stratifikační struktury společnosti s různým sociálním systémem

A. GALKIN

Moskva

Společnost se diferencuje v různých rovinách: v rovině sociální, sociálně psychologické a politické. Výzkum této diferenciaci a vydělení stratifikační struktury v každé z těchto rovin jsou problémy zajímavé každý sám o sobě. Následující úvahy se týkají principů vydělení a výzkumu struktury v sociální rovině.

Sociální rovinou stratifikace se rozumí diferenciaci společenského celku podle podmínek materiálního života: podle typů ekonomických vztahů, podle charakteru práce atd. Aby byla stratifikace vědecká, musí odrážet reálné rozdíly existující ve společnosti. Každý jiný přístup, pokud není ovlivněn nedostatkem informace, je třeba posuzovat jako učební a cvičný.

Společenský život je složitý a mnoho-
vrstevný a uvedená vymezení vytvářejí příliš velký prostor pro různé varianty stratifikace. Je tedy nutné provést další vymezení. Takovým vymezením může být cíl výzkumu.

Studium sociální struktury je obvykle určováno hlavním úkolem, který si badatel stanoví. Okruh hlavních úkolů je rozdílný – mohou mít jak celospolečenský, tak dílčí charakter. Nejčastějším cílem výzkumu sociální stratifikace je určení stupně a charakteru jejího působení na sociálně psychologickou a politickou diferenciaci společnosti a získání výchozích údajů pro chápání a předvídání politických procesů.

Jestliže budeme sledovat uvedený cíl, můžeme za základ sociální stratifikace považovat přesně vymezený počet kritérií: vlastnické vztahy (přesněji vztah k výrobním prostředkům), místo ve společenské dělbě práce (úloha ve společenské organizaci), způsob nabytí a rozsah podílu na společenském bohatství, jímž disponuje ta či ona sociální skupina.

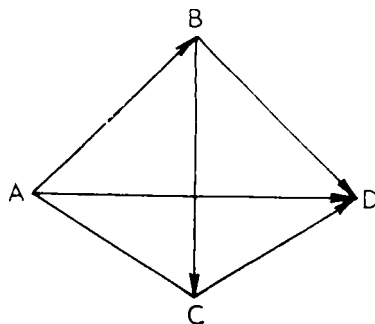
Jsou známy různé modely stratifikačních struktur, které se dělí podle jednoho z uvedených znaků (např. čtyřstupňové a pětistupňové dělení společnosti podle úrovně důchodů). Každý z nich má právo na exis-

tenci za předpokladu, že neaspiruje na překročení svých reálných omezení: je sociálně stratifikačním průřezem omezeného významu. Vědecká nevěrohodnost začíná tam, kde se tento předpoklad narušuje.

Marxistický přístup ke zkoumání stratifikační struktury společnosti vylučuje jednostrannost a subjektivní libovůli při řešení problému. Předpokládá vydělení dvou základních rovin stratifikace – velké, primární, a dílčí, sekundární. V jednotlivých případech je možné vydělení ještě třetí, korekční roviny. Marxismus vychází rovněž z objektivní hierarchie stratifikačních kritérií, která se mění podle typu sociálního systému. V tom je jeho velká přednost. U této otázky se zastavíme podrobněji.

Primární rovinu sociální stratifikace vymezíme oddělením velkých skupin společenského celku – tříd. Základ takového dělení tvoří soubor kritérií spjatý systémem příčinných a následných vztahů, přičemž jeden z nich hraje úlohu základního vztahu.

Hierarchii těchto kritérií pro současnou kapitalistickou společnost je možno zobrazit přibližně takto:

- kde A jsou vlastnické vztahy,
B je místo ve společenské dělbě práce (nebo úloha ve společenské organizaci),
C je způsob získávání podílu na společenském bohatství,
D je rozsah získávaného podílu na společenském bohatství.

Zpětné vazby nemají v daném případě podstatný význam, a proto se nezjišťují.

Stratifikace se prakticky uskutečňuje tímto způsobem. Kritérium A dovoluje rozdělit výdělečně činné obyvatelstvo na dvě hlavní skupiny – na skupinu „samostatných“ a skupinu „námezdně pracujících“. Takové dělení je objektivní a může ho být použito, avšak velmi přibližně. Diferenciace se projevuje nedostatečně, o čemž svědčí údaje uvedené v tabulce 1.

Tabulka 1: Podíl námezdně pracujících osob mezi výdělečně činným obyvatelstvem ve vyspělých kapitalistických zemích (v %)

	A	B	C
USA (1967)	93,7	40,3	90,9
Anglie (1964)	94,7	61,1	91,9
NSR (1967)	88,6	12,0	80,6
Francie	85,3	28,4	75,8

A – v nezemědělských odvětvích

B – v zemědělství

C – celkem

Je zřejmé, že omezíme-li se pouze na jediné kritérium, o němž jsme mluvili, pak dostaneme obrázek téměř nediferencované společnosti, kde do jedné sociální skupiny patří jak nekvalifikovaný dělník, tak vedoucí velkého koncernu, drobný úředník i předseda vlády. Na druhé straně do kategorie „samostatných“ bychom musili zahrnout jak majitele ohromného jmění, tak i drobné obchodníky, řemeslníky, farmáře atd.

Abychom získali přesnější obraz, použijeme kritéria B. V moderní kapitalistické společnosti, kde se řízení kapitálu stále více prolíná s řízením společnosti, nabývá role ve společenské organizaci práce formy místa v hierarchii moci. Podle místa v hierarchii moci je právě možno diferencovat „námezdně pracující“. Na základě tohoto kritéria patří k dělnické třídě a skupinám jí blízkým ty skupiny, které nevykonávají administrativní a řídicí funkce.

Zbývající část „námezdně pracujících“ se dělí analogicky na skupinu, která patří k středním vrstvám, a skupinu, která je integrální částí vládnoucí třídy. Takové kritérium umožňuje třídně diferencovat i formálně právní, quasisociální kategorie, jako jsou zaměstnanci, úředníci atd., je-

jichž jednotlivé skupiny patří k různým třídám.

Při diferenciaci „samostatných“ se používá doplňkových kategorií C a D. Podle typu a úrovně důchodu se vymezuje městská a venkovská maloburžoazie. Úroveň příjmu slouží jako indikátor při stanovení hranic vládnoucí třídy.

Sekundární rovinu tvoří jemnější síť, opírající se o síť třídní. Zahrnuje přechodné sociální vrstvy uvnitř třídy, mezivrstvy, mezní vrstvy, vrstvy vertikální stabilní a vertikální nestabilní. Vrstvami uvnitř třídy rozumíme sociální skupiny, které jsou součástí určité třídy a odpovídají všem jejím charakteristikám. Mezivrstvy jsou sociální skupiny, které zaujímají samostatné místo v sociální (stratifikační) struktuře společnosti, které však nemají typické znaky třídy. Mezními vrstvami rozumíme ty sociální vrstvy, které mají typické znaky několika tříd. Takové skupiny jsou zpravidla přechodným stádiem mezi dvěma třídami.

Vertikálními sociálními vrstvami rozumíme sociální skupiny, které spojují části různých tříd a vytvářejí zvláštní vertikální řez stratifikační strukturou. Jestliže takové skupiny jsou spjaté stálým faktorem, pak je možno mluvit o vertikální stabilní vrstvě; jestliže tento faktor je podmíněn konjunkturou, pak máme co dělat s vertikální nestabilní vrstvou. Za příklad vrstvy uvnitř třídy může sloužit průmyslový proletariát (jako část dělnické třídy) nebo střední buržoazie (jako část vládnoucí třídy). Příkladem mezivrstvy jsou tzv. svobodná povolání nebo dělníci-majitelé půdy. Vertikální stabilní vrstvou je inteligence, jejíž základní vazbou je specifický charakter práce, která však je zároveň silně diferencovaná podle třídního hlediska. Vertikální nestabilní vrstvu tvoří zpravidla emigranti a reemigranti. V prvních poválečných letech tvořili takovou vrstvu přesídlenci v NSR.

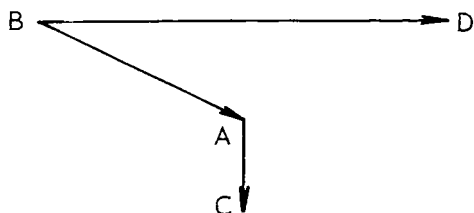
K vyčlenění sociálních vrstev, které tvoří sekundární rovinu, stačí obvykle jedno (nikoli nutně základní) stratifikační kritérium.

Korekční rovinu tvoří demografická a národnostní struktura společnosti. Respektování uvedených kritérií je podle našeho názoru základní podmínkou srovnávacího výzkumu stratifikační struktury společnosti s různým systémem.

Srovnávací výzkum předpokládá aplikaci analogických principů diferenciaci na různé systémy; v opačném případě je srovnání naprosto nemožné: model jedné společnosti prostě nepokryje model druhé společnosti. Zároveň však při velkém rozdílu sociálních (stratifikačních) struktur samých není použití analogických principů diferenciaci správné.

Přístupujeme-li k srovnávacímu výzkumu sociálních (stratifikačních) struktur, setkáváme se s tím, že se systémy od sebe zásadně liší: a) souborem tříd, b) hierarchií tříd a vrstev, c) systémem vzájemných vztahů mezi nimi.

Významné rozdíly existují ve struktuře uvnitř tříd. Jinak vypadá i hierarchie kritérií pro vyčlenění primární roviny sociální stratifikace ve vyspělé socialistické společnosti.

V takové společnosti (v daném případě v SSSR) existují ještě třídy, které se liší svým vztahem k vlastnictví: dělnická třída a družstevní (kolchozní) rolnictvo. Obě tyto třídy se liší rovněž způsobem, jak získávají podíl na společenském bohatství. Proto je možné často teoreticky použít kritérií A a C k diferenciaci společnosti.

Kritéria A a C zároveň odrážejí mizící, stírající se, často převážně právní rozdíly. Je to zřejmě třeba z toho, že ani kritérium A, ani kritérium C podstatně nepůsobí na kritérium D, které si podržuje důležitou úlohu v objektivní sociální stratifikaci společnosti. A právě tak základním kritériem sociální stratifikace ve vyspělé socialistické společnosti se stává kritérium B — místo ve společenské dělbě práce (úloha ve společenské organizaci) —, přesněji řečeno, konkrétní formy realizace tohoto kritéria: hierarchie řízení, profesionální struktura (typy práce) a odvětvová struktura (průmyslová nebo zemědělská).

Shodné rysy v primární rovině sociálních (stratifikačních) struktur různých sociálních systémů, na něž se odvolávají někteří západní badatelé, jsou způsobeny buď náhodnou shodou, nebo pozůstatky dřívější struktury v socialistické společnosti. V některých socialistických zemích rolnictvo není ještě úplně združstevněno, existuje soukromý sektor ve výrobní a distribuční sféře atd. Sledujeme-li sociální systémy v jejich dynamice, můžeme konstatovat, že v té míře, jak se vyvíjí socialistická společnost, ubývá stále více prvků společných oběma typům sociální (stratifikační) struktury. Jinými slovy, probíhá proces, který je pravým opakem toho, o němž mluví stoupenci teorie konvergence.

To potvrzuje tezi, že v primární rovině sociální (stratifikační) struktury nemá při komparativním výzkumu jít o odhalení shod, nýbrž o ukázání rozdílů. Z tohoto hlediska je zřejmé, že je vědecky neudržitelná metodologie používaná většinou tzv. sovétologů, kteří při výzkumu socialistické společnosti (zvláště sovětské) používají zpravidla aparatury vypracované pro společnost zcela jiného typu.

Jinak je tomu s komparativním výzkumem sekundární a korekční roviny sociální (stratifikační) struktury. Obecná síť sekundárních rovin je v obou typech systémů samozřejmě odlišná. Avšak jednotlivé sociální skupiny se dají snadno a úplně srovnávat. Týká se to především sociálních skupin vymezených kritérii, která jsou odrazem úrovně ekonomického a sociálního vývoje a změn v náplni a charakteru práce. Srovnávací výzkum je plně možný i v oblasti vzájemného vztahu městské a venkovské výdělečně činné populace, ve struktuře zaměstnanosti, v odvětvové struktuře, ve struktuře předběžného vzdělání a v profesionální struktuře dělnické třídy. Je možné paralelně sledovat přesuny ve vnitřní struktuře inteligence a změny v jejím postavení ve společnosti, vliv automatizace řídicí práce na strukturu společnosti atd.

Hodnota takového výzkumu spočívá především v tom, že umožňuje přesněji odhalit obecné a trvalé tendence, z nichž by mohly vycházet objektivní prognózy sociálního vývoje.

Přeložila Eliška Skřenková

Soudobá struktura nadřízenosti a podřízenosti pracovníků v institucích průmyslového typu a její proměny*

MIROSLAV MÍČEK

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

1. Změny v lineární štabní struktuře

Soudobé velké instituce průmyslového typu obvykle uplatňují strukturu nadřízenosti a podřízenosti pracovníků označovanou jako lineární štabní. V tomto organizačním uspořádání ovšem v současnosti dochází k významným proměnám, které mohou svědčit o omezenosti lineární štabní struktury a signalizovat nástup nových organizačních struktur. Proto je vhodné věnovat těmto proměnám pozornost. Patří k nim např.:

a) Růst počtu a významu štabních specialistů a jejich mocenského postavení v podniku a s tím související růst počtu a významu funkcionálních vztahů.

b) Vznik nových koordinačních center v podniku.

c) Růst počtu a významu horizontálních vazeb v podniku.

d) Růst počtu a významu tzv. technických vazeb v podniku.

e) Růst organizovanosti pracovních procesů.

f) Růst rozsahu a rychlosti proměnlivosti podnikové reality.

Růst počtu a významu štabních specialistů a jejich mocenského postavení v podniku a s tím související růst počtu a významu funkcionálních vztahů

Počet a význam štabních specialistů – techniků, ekonomů, psychologů, výzkumníků, vědců apod. v institucích průmyslového typu roste. Tato skutečnost je vyvolávána zejména:

– růstem velikosti a složitosti úkolů, které soudobé velké průmyslové podniky plní, a potřebou efektivního plnění těchto úkolů,

– významem odbornosti a vědy pro úspěšnost podnikání,

– prohlubováním specializace pracovníků, vynucovaným na jedné straně složi-

tostí činností a potřebou jejich rychlého a efektivního plnění, na druhé straně rostoucími nároky na sledování a zvládání poznatků soudobého stavu vědy a techniky.

Zároveň dochází ke změnám v postavení specializovaných štabů ve vztazích moci, zvyšuje se podíl štabů na rozhodování a moci a mocenské, nebo přesněji bezmocné postavení specializovaných štabů – podle tradiční lineární štabní struktury – přestává odpovídat realitě. V tomto směru působí mnoho faktorů v různých rovinách. Jako příklad lze uvést:

1. *Rozvoj vědy a techniky.* Již při soudobém stavu rozvoje věd a vědních specializací a při nutnosti využívat jejich poznatků v podniku musí řídicí pracovníci při přípravě rozhodnutí spoléhat na specialisty. Specialisté posuzují možné metody a způsoby výkonu jednotlivých činností a navrhuji nejvhodnější. Řídicím pracovníkům sice zůstává právo konečného rozhodnutí, mnohdy však nejsou s to návrhy specialistů kvalifikovaně posoudit a pasivně je akceptují. V takovém případě se pak lineární pracovníci mění spíše v koordinátory specialistů, jejich speciálních výkonů a ostatních podnikových činností.

Polici specialistů vůbec a zvláště pozici specialistů, jejichž práce se vztahuje k podnikové strategii, koncepci, perspektivě, posiluje i rozvoj vědy a techniky a zrychlující se tempo proměn v samotném podniku. Souvislost je zřejmá. Úkolem těchto specialistů je především příprava budoucích výsledků podniku a budoucnosti podniku, avšak tato budoucnost se, při soudobém zrychlování vývoje společnosti, stále více blíží přítomnosti.

2. *Tradiční řešení nových problémů.* Je např. známo, že se zvyšují nároky na rozhodování a tím i zatížení a přetížení řídicích pracovníků lineární štabní struktury. Platí to zejména pro velké a složité podniky a řídicí pracovníky na nejvyšších or-

* Navazuje na stať *Soudobá struktura nadřízenosti a podřízenosti pracovníků v institucích průmyslového typu a její problémy*, SC 2/1971.

ganizačních úrovních. Tato přetíženost se často řeší delegací rozhodování na nižší řídicí stupně a přechodem nejvyšších řídicích pracovníků od přímého řízení k „řízení pracovním politikou“. Jsou-li však přitom zachovány tradiční představy o kontrole a řízení, může to vést k přeměně štábů v jednotky, které nejprve kontrolují, posléze i prosazují „politiku“¹ a nakonec de facto i přímo řídí nižší lineární jednotky a pracovníky.

D. McGregor [1] uvádí tyto logické souvislosti: Řídicí pracovníci vyšších úrovní řízení delegují rozhodování blíže k bodu akce. Vzápětí však pocítují (přičemž u vedoucích, kteří postrádají důvěru v podřízené pocit a realita splývají) ztrátu kontroly, obávají se možnosti špatných rozhodnutí, vymknutí věcí ze svých rukou, poklesu produktivity apod. Východisko z tohoto dilematu delegace a kontroly nalézají v převedení jisté odpovědnosti na štáby. Pověřují proto speciální štáby, např. účtárny, personální a technická oddělení, aby pro ně sbíraly údaje o tom, co se děje (aby bylo možno zasáhnout vždy dříve, než nastanou vážné problémy), aby vyvíjely a spravovaly systémy řídicí kontroly a aby v souladu s přijatou „politikou“ vypracovávaly příslušné postupy a zajišťovaly jejich dodržování.

Speciální štáby tedy sledují průběh podnikových operací a podávají podrobná — v závislosti na důležitosti a charakteru činnosti denní, týdenní nebo měsíční — hlášení o těchto operacích a o činnostech podřízených. V případě „řízení podle výjimek“ štáby dokonce připravují jen hlášení o záležitostech, které vybočují z jistých tolerancí a tedy vyžadují zvláštní pozornosti. Lze však jít ještě dále a svěřit štábu též průzkum a určitou, jeho možnostem odpovídající opravu odchylek. Za těchto okolností si vyšší lineární pracovníci mohou s velmi malým výdejem času a bez přetížení zachovat přehled o podnikovém dění; za těchto okolností se mohou soustředit na formulaci „politiky“ a na hlavní podnikové problémy; za těchto okolností mohou řídit prostřednictvím „politiky“, tj. upustit od autoritářských metod přímého a přísného řízení a uchovat si přitom usměrňování a kontrolu. Rizika jsou minimální, protože štáby sledují každý důležitý aspekt operací, zajišťují, aby pracovníci nižších organizačních úrovní působili v mezích „politiky“, dohlíží na opravu menších odchylek a o větších problémech informují lineární vedoucí. To je také strategie řízení, kterou doporučují četné západní knihy, články a konzultační firmy.

Popsaný vývoj má ovšem významné důsledky pro postavení speciálních štábů v systému vztahů nadřízenosti a podřízenosti pracovníků v podniku a pro koncepci

lineárně štábní struktury. D. McGregor uvádí, že štáby tím, že přejímají značnou část odpovědnosti za realizaci „politiky“ v nižších organizačních úrovních a tím, že získávají novou představu o své roli v podniku, „se stávají policisty vykonávajícími právem zástupce přímou moc, která byla »opuštěna« lineární složkou“, přičemž „finální ironií celé situace je, že to je štáb a nikoli lineární složka, který začíná reprezentovat skutečnou moc v moderní průmyslové firmě“. Dochází tedy ke „zvratu konvenční organizační teorie: lineární složka — centrální a základní autoritativní řetěz příkazování — se v rostoucí míře stává závislou na značném počtu specializovaných štábních skupin. Současně štábní skupiny — skupiny poradní a skupiny služeb, které »nemohou vykonávat moc« pro logickou nezbytnost jednoty příkazování — se stávají jak v důsledku důležitosti svých znalostí a dovedností, tak v důsledku delegace manažerské kontroly a koordinačních funkcí na štáby, dominantním, vlivným jádrem organizace“. A tak: „Snad nepřímě, ale určitě a v rostoucí míře je *průmyslová organizace dneška řízena štáby*. Jejich znalosti a techniky mají hluboký vliv na klíčová rozhodnutí, štáby navrhuji postupy a jejich kontrolní funkce zajišťuje velkou část usměrňování a kontroly lidských zdrojů podniku.“[2]

Právě naznačené proměny jsou základnou pro růst počtu funkcionálních vazeb v podniku, pro přeměnu poradních štábních vazeb ve vazby mocenské a pro přeměnu lineárně štábní struktury ve strukturu funkcionální. V popsanych a obdobných příčinách a proměnách možno hledat i základ závěru, jaký nacházíme např. u B. Gliňského [3]: „Lze riskovat tvrzení, že funkcionální systém se stává ve stále větší míře pravidlem řízení. Je to důsledek neustálého, rychlého rozvoje výrobních sil, tvoření stále komplikovanějších organizačních jednotek, růstu počtu vazeb, vzájemné podmíněnosti oblastí jednotlivých činností nebo funkcí.“ Podle R. A. Johnsona, F. E. Kasta, J. E. Rosenzweiga [4] je průvodním jevem tohoto vývoje i opouštění principu jediného nadřízeného, principu jednoty příkazování a přechod k tzv. znásobenému vedení (multiple supervision).²

¹ Termínem „politika“ se v této souvislosti rozumí hlavní směry a zásady činnosti a vývoje podniku, případné souhrn záměrů, směrnic a cest k dosažení jistých cílů v jisté (např. technické, obchodní,

personální) oblasti. Tato „politika“ naznačuje, co se z hlediska daného podnikání považuje za žádoucí (správné, vhodné, přiměřené) a co za nežádoucí (nesprávné, nevhodné, neptiměřené).

V řadě průmyslových podniků dochází k vytváření nových, zvláštních koordinačních center a pracovníci těchto center přebírají koordinační role lineárních pracovníků. Takovým novým koordinačním centrem se např. stává (v souvislosti s uplatňováním nové informační technologie v podniku) skupina tzv. informačních techniků.

E. Mumford a O. Banks [5] např. píše: „S rozvojem uplatňování počítačů bychom měli očekávat, že zjistíme pokles moci středního řízení, zvýšené soustředění moci na vrcholu podniku, jistou reorientaci moci oddělení a vynošení nové a mocné skupiny v podobě informačních techniků.“

Informační technici mají vedoucí roli při organizování a systematizování toku informací, při určování pravidel zpracování informací v podniku, při přípravě plánů nového uspořádání podniků apod. V tomto rámci na jedné straně provádějí výzkum a poskytují rady a pomoc vrcholnému řízení, tj. působí jako poradci, na druhé straně však vytvářejí plány, pravidla, systémy, které všichni v podniku, včetně vrcholného řízení, musí dodržovat a stávají se informačním centrem, na kterém jsou ostatní pracovníci a útvary podniku informačně závislí, případně dokonce mohou sami vyhodnocovat údaje a volit nejlepší rozhodnutí, tj. působí spíše jako lineární pracovníci.

Je-li tomu skutečně tak, pak uplatnění informačních techniků na jedné straně boří přehradu mezi lineárními a štábními pracovníky, na druhé straně uvádí v pochybnost reálnost tradičního lineárního štábního uspořádání a problematizuje jeho vhodnost.

V obdobném směru však může působit i uplatnění metod řízení na základě síťových analýz (viz např. R. W. Miller [6]), uplatnění systémového inženýrství v podniku apod.

Vznik zvláštních koordinačních (s lineární i štábní obtížně ztotožnitelných) center však zřejmě nemusi být vázán na uplatnění elektronického počítače, síťových analýz nebo systémového inženýrství. Nasvědčuje tomu např. návrh připravený universitním střediskem pro organizační a sociologický výzkum v Mün-

steru a uplatnění specifických koordinačních center ve vnitropodnikové organizaci západoněmeckých oceláren „Rheinisches Hüttenwerk“ v Dortmundu (viz B. Hubínek [7]).

V právě popsaných proměnách, stejně tak jako v proměnách popsaných v předchozím bodě, lze zřejmě také hledat příčiny stále obtížnější odlišitelnosti lineárních a štábních útvarů a pracovníků. Obtíže tohoto druhu, alespoň v „pokrokových vědeckých firmách“, konstatuje např. K. Davis [8]. D. McGregor [9] však je ještě radikálnější. Podle něho např. pojem štáb již dnes nemá žádný přesný obsah. V moderním podniku prý nad úrovní dělníka není jednoty příkazování, rozhodnutí jednotlivce ovlivňuje mnoho lidí a každý řídicí pracovník plní více rolí. Když dává příkazy, vystupuje jako lineární pracovník; když působí jako poradce (advisor) svého nadřízeného a kolegy a jako poradce (counselor) podřízených vystupuje jako štábní pracovník; další věci zkoumá sám, tj. působí jako výkonný pracovník, přičemž každá z těchto rolí vyžaduje jiné chování. Podle D. McGregora rozdíly mezi lineárními a štábními pracovníky také postupně mizí v té míře, jak se v podniku jednota účelu stává důležitější než jednota příkazování a jak roste význam řídicího týmu.

Růst počtu a významu horizontálních vazeb v podniku

Lineárně štábní struktura je v podstatě strukturou vertikálních vztahů. Je to dáno již tím, že jde o strukturu nadřízenosti a podřízenosti pracovníků. Lineárně štábní struktura, zejména ve svém tradičním pojetí, ovšem má tendenci přizpůsobovat své přednostně vertikální orientaci i vztahy ostatní. Lze to demonstrovat na příkladu komunikačních vztahů. Přímá komunikace mezi útvary stejné úrovně se nepředpokládá (D. C. Miller a W. H. Form [10]) a požaduje se, aby nejen příkazy jiným útvarům, ale i žádosti o služby, kritika jednoho útvaru druhým atd. šly po vertikálních linkách, tj. směrem vzhůru přes řídicí pracovníky, pod které dané útvary spadají. Tito řídicí pracovníci se k nim (často po konzultaci se svými štáby) vy-

² Stanovisko k proměnám a tendencím vývoje lineárně štábního uspořádání podniků popsaným v tomto bodě, stejně jako k proměnám a tenden-

cím naznačeným v dalších bodech, zaujímáme souhrnně v závěru stati.

jádrí a je-li vyjádření kladné, žádosti či kritika postupují dále k cílovému útvaru. Tento postup zaručuje informovanost řídicích pracovníků a jednotu vedení.

Některým institucím toto zevšeobecnění struktury nadřizovanosti a podřízenosti, toto ztotožnění dalších systémů s mocenským systémem, tento přenos uspořádání vztahů moci i na jiné vztahy nijak nenarušuje efektivní plnění cílů. K institucím tohoto typu patří např. církev. Je tomu tak proto, že (jak naznačuje H. P. Bahrtdt [11]) v církvích jsou „horizontální pracovní vztahy“ mezi nejnižšími řídicími členy instituce, tj. faráři, relativně vzácné. Vztahy tohoto druhu rozhodně nepatří k denní praxi, neboť pokud jde o nejdůležitější a nejrozsáhlejší činnost – o „péči o duši“ obce – nedochází k žádné dělbě práce a speciálních problémů, které by vyžadovaly spolupráci farářů, je málo.

V průmyslových podnicích je však situace odlišná. Činností, které předpokládají a vyžadují úzkou spolupráci, součinnost organizačních jednotek a pracovníků (výkonných i řídicích) téže organizační úrovně je obvykle velké množství a sám úspěch a efektivnost řešení mnoha problémů závisí na rychlosti jejich řešení. Rychlost řešení problémů je však přizpůsobením komunikační struktury mocenské struktury spíše omezována. Vertikální komunikační cesty respektující řetěz přikazování jsou často velmi dlouhé a jejich propustnost je snižována přetížeností řídicích pracovníků.

Činnostmi, které vyžadují úzkou spolupráci pracovníků a útvarů stejné organizační úrovně, avšak podřízených různým řídicím pracovníkům, přitom v historickém vývoji průmyslových podniků nepochybně spíše přibývá než ubývá.³ Zvyšuje se rovněž požadovaná rychlost řešení problémů a roste i (zejména pokud odhlédneme od takových zasahujících a korigujících faktorů, k jakým patří např. uplatnění elektronického počítače při řízení) přetíženost řídicích pracovníků středních a nejvyšších organizačních úrovní. To vše stimuluje rozšiřování počtu horizontálních vztahů v podnicích.

Nadto zde působí i další faktory. R. A. Johnson, F. E. Kast a J. E. Rosenzweig [12] např. přesun pozornosti od vertikální hierar-

chie a funkcionální specializace k „integraci úsilí, která se vztahují k výkonu zvláštní operace na horizontální základně“, spojují s uplatněním systémových koncepcí v organizování.

F. J. Jasiński [13] upozorňuje na to, že přesun orientace k „horizontální rovině“ si vynucuje i nová technologie, zejména integrovaná strojová výroba a integrované zpracovávání dat. Problém integrace funkcionálních činností se ovšem zatím výrazněji projevuje především v průmyslových odvětvích s progresivní technologií a v podnicích, které navrhuje, vyvíjejí a vyrábějí složité výrobky (viz např. elektronika, nukleonika, astronautika apod.).

Požadavek uplatnění a rozšíření horizontálních vztahů v podniku a zejména požadavek koordinace činností cestou přímého jednání pracovníků stejné organizační úrovně, avšak podřízených různým řídicím pracovníkům, ovšem naráží na omezení daná tradiční lineární štabní strukturou. Někteří autoři spatřují východisko z této konfrontace v kompromisním řešení. W. H. Newman [14] např. doporučuje řešení zvolené v „Radio Corporation of America“ – viz tabulka 1. Jiní autoři vidí řešení v radikálním rozchodu s kon-

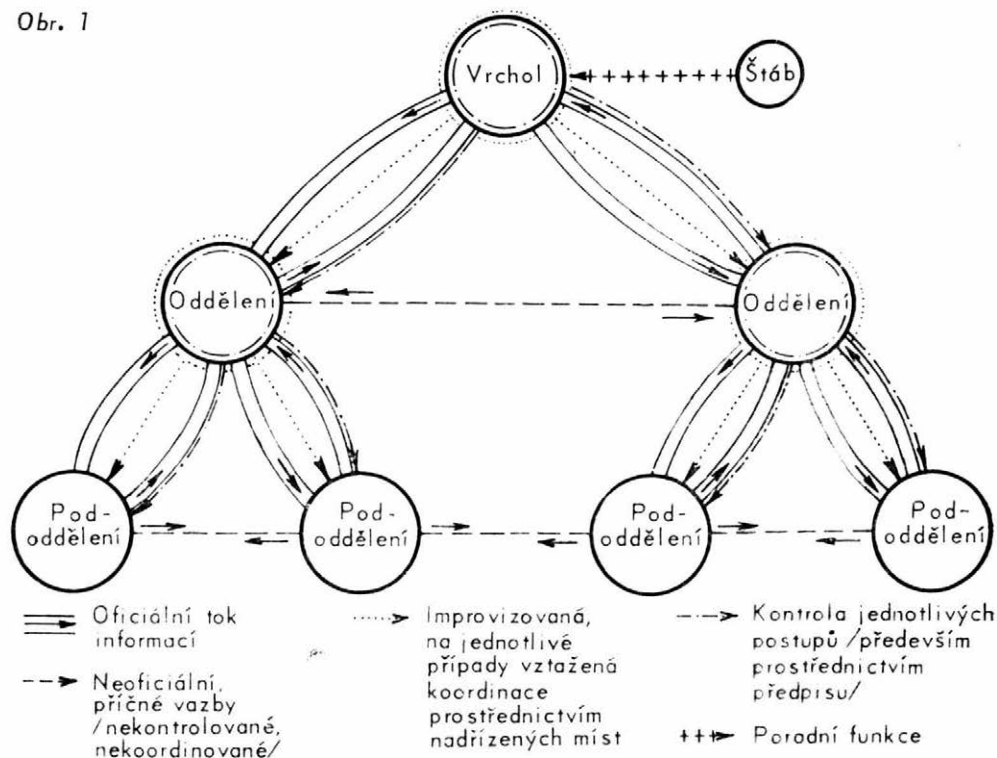
Tabulka 1

Radio Corporation of America Cesty styku	
Organizační struktura a organizační diagram určuje směry odpovědnosti a pravomoci, ale nenaznačuje cesty styku.	
* * *	
Organizace „Radio Corporation of America“ dovoluje a vyžaduje na všech organizačních úrovních uplatňování zdravého rozumu a doborého úsudku při určování nejlepšíh cest styku nutných k rychlému výkonu práce.	
* * *	
Styky mezi jednotkami organizace by měly být vedeny nejpřímějším způsobem.	
Při takových stycích je ovšem povinností každého člena organizace zajistit informovanost svého vedoucího (senior) o:	
1. všech záležitostech, za které vedoucí může být činěn odpovědným;	3. záležitostech, které vyžadují vyjádření vedoucího nebo koordinaci s jinými jednotkami divize;
2. všech problematických záležitostech nebo záležitostech, které pravděpodobně zapříčiní spor uvnitř nebo mezi jednotkami firmy;	4. všech záležitostech, které obsahují doporučení změn nebo odchylek od stanovené politiky firmy.

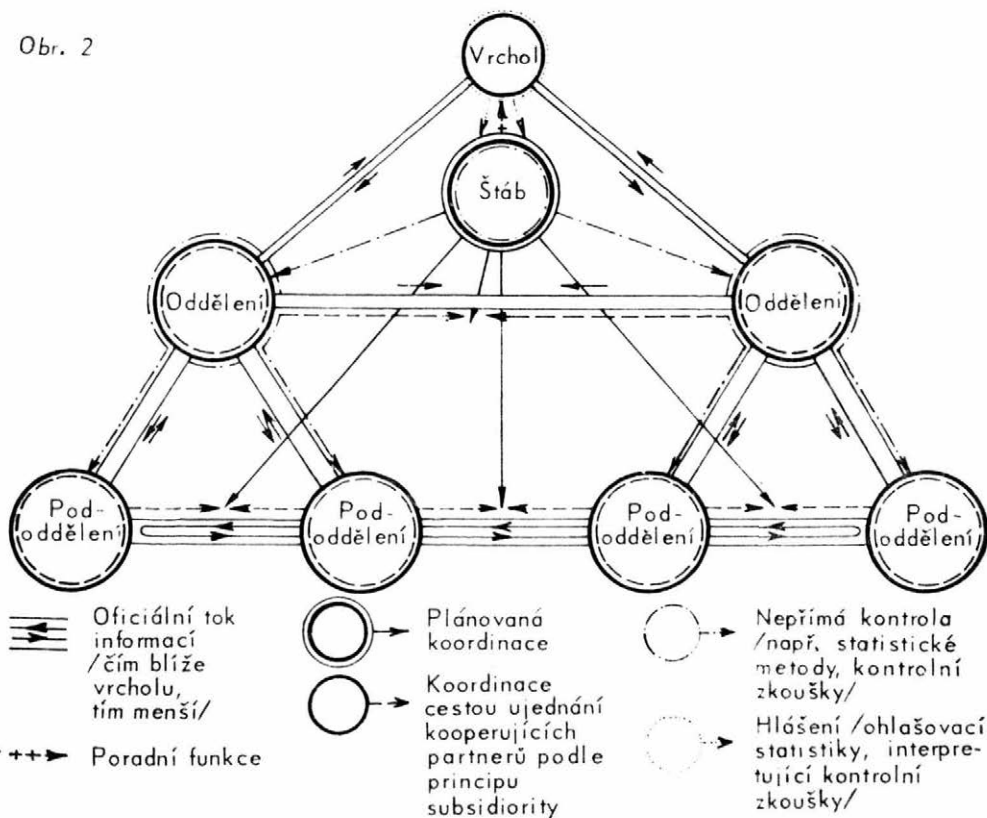
³ V jednotlivých případech a omezených oblastech tomu ovšem může být též naopak – viz např. roz-

šířování předmětné specializace a výrobní uzavřeného cyklu ve výrobní oblasti.

Obr. 1

Obr. 2

cepci lineárně štábní struktury. Toto krajní stanovisko zastává např. H. P. Bahrdt [15]. Vytyká lineárně štábní strukturu neschopnost dostat potřebě horizontální kooperace a vyslovuje požadavek přechodu od struktur založených na hierarchickém principu (viz obr. 1) k tzv. sdruženému systému (obráz. 2), tj. systému, který klade primární důraz na horizontální vztahy a koordinaci.

Moderní alternativou Bahrdtovy koncepce sdruženého systému jsou soudobé pokusy o tzv. „integrovane řídicí systémy“, nebo „integrovane řídicí informační systémy“ [16].

Růst počtu a významu tzv. technických vazeb v podniku

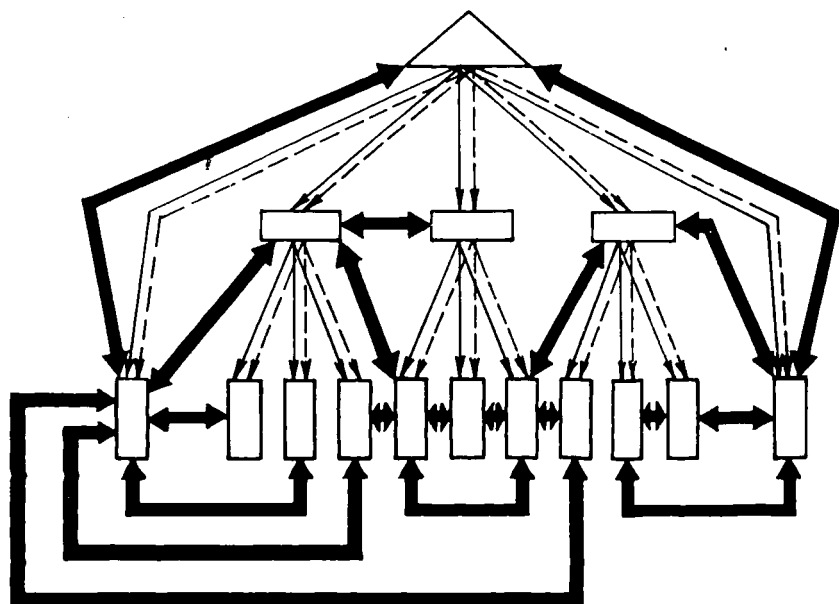
Lineárně štábní strukturu značně modifikují i tzv. technické vztahy a vazby.

Jsou to vztahy a vazby, které vyplývají ze stále se opakujících činností, ze závislosti pracovníků na předchozích člencích pracovního procesu a z ustálené rutiny pracovní techniky a mají podobu stejných „organizačních postupů“ trvale vzájemně spojujících jednotlivá pracoviště (J. Zieleniewski [17]). Tyto vztahy a vazby, ale spou podle J. Zieleniewského [18] jsou příčinou vzniku tzv. „technické“ organizační struktury (viz obr. 3), která v realitě zatlačuje do pozadí jak lineární (služební), tak i funkcionální závislosti.

Růst organizovanosti pracovních procesů a jeho důsledky pro strukturu moci

Pro organizační uspořádání průmyslových podniků minulosti je charakteristická vysoká oddělenost, relativní samostatnost organizace moci (organizační statiky) a or-

Obr. 3

Hlavní vedoucí

Zprostředkující vedoucí

Vykonavatel

Služební vazba s označením směru podřízenosti

Funkcionální vazba s označením směru podřízenosti

Vazba "technická"

organizace procesů. Ačkoli organizátoři zřejmě vždy usilovali o úzké sepětí organizačních procesů a organizační statiky, o službu organizace moci procesům, teprve současnost se svým zvýšeným důrazem na racionalitu a efektivnost pracovních procesů i instituce, současnost s poznatky kybernetiky, systémového inženýrství a operačního výzkumu, současnost s možnostmi elektronického počítače apod. tyto dvě oblasti skutečně významně sblíží.

Pokusíme se to demonstrovat na příkladu: 1. uplatnění síťových metod při organizování a řízení složitých procesů; 2. tzv. „plně racionalizovaného“ pracovního procesu v dílně.

ad 1. Od r. 1958 se ve světě a v poslední době i u nás velmi rozšířilo uplatňování síťových metod při organizování a řízení složitých návazných procesů. Jejich uplatňování není bez vlivu na strukturu nadřízenosti a podřízenosti pracovníků.

Podstatný vliv metody PERT na organizační strukturu např. zdůrazňuje americký odborník na síťové metody R. W. Miller. Tento vliv se odráží ve vzniku zvláštní funkce „inženýra projektu“, nebo „ředitele programu“ a zejména ve vazbě této funkce na ostatní organizační jednotky, v její pravomoci koordinovat(!) práci mezi funkcionálními odděleními a v přechodu k „programové orientaci“ existující organizační struktury.

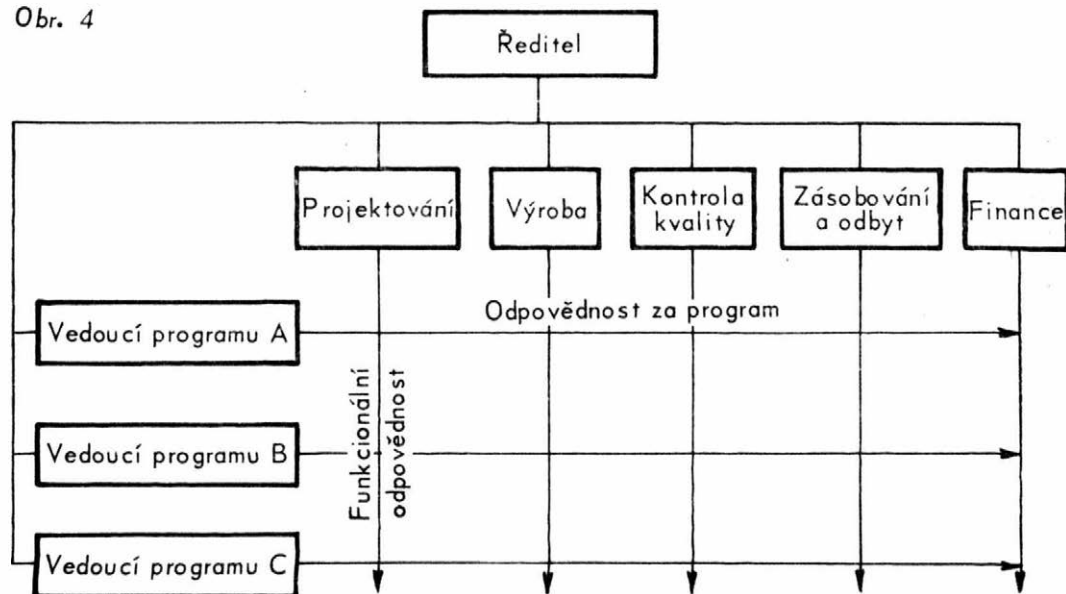
Úroveň „programové orientace“ organizace ovšem může být různá a odtud i různé druhy organizačních uspořádání a kombinace organizačních uspořádání:

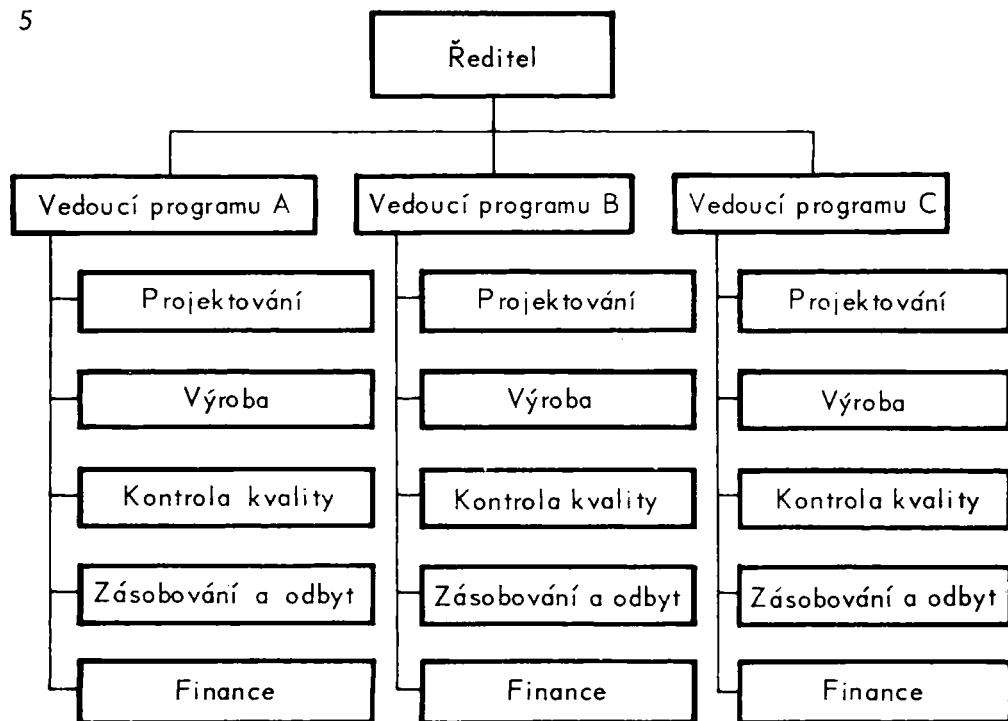
a) Může být zachován dosavadní způsob uspořádání beze změn rozdělení odpovědnosti, protože síťové analýzy (nebo projekty) se uplatňují jen pro dílčí funkcionální oddělení.

b) Může být uplatněn tzv. „maticový způsob uspořádání“, ve kterém se „funkcionální nebo »průmočará« odpovědnost rozkládá směrem dolů od každého vedoucího vyššího funkcionálního oddělení a odpovědnost za program prochází od každého z vedoucích programů horizontálně celou organizací“. Grafické znázornění tohoto uspořádání je na obr. 4.

Uspořádání naznačené na obr. 4 vlastně představuje kombinaci lineárního nebo funkcionálního uspořádání s dalším uspořádáním, které R. W. Miller nazývá „řízením podle programu“. Jak je na první pohled patrné, ve výsledném uspořádání je významně porušen princip jednoty příkazování a odpovědnosti. Podle R. W. Millera je to však nutné: „Přestože maticová struktura narušuje klasické principy řízení vztahené k rozdělení moci a odpovědnosti, stává se nutnou formou existence pro ty instituce, které se zabývají plněním složitých programů s individuálním a ukončeným charakterem.“

Obr. 4

c) Funkcionální orgány mohou být podřízeny „službám řízení projektu“. Zřejmě jde o uspořádání podobné předchozímu, avšak při grafickém vyjádření by ve srovnání s obr. 4 došlo k záměně označení v hlavičce a rádcích.

d) Může být uplatněna tzv. „úplná projektová forma organizace“ (viz obr. 5).

Uplatnění uspořádání naznačeného na obr. 5 však prý přichází v úvahu jen v krajních případech — tehdy, když specifické cíle programu vylučují existenci dílčích funkcionálních orgánů. Není příliš vhodné pro podniky, ve kterých dochází k časté změně výrobních programů. Je-li tam uplatněno, vznikají komplikace s rozdělováním úvazků, neustále jsou narušovány kolektivy, pracovníci pozbývají důvěru ve svou budoucnost, v možnosti růstu aj. [19].

Ať již však poslední způsob uspořádání vezmeme nebo nevezmeme v úvahu, je nesporné, že „PERT se často střetává s tradičním stylem organizace“ a „narušuje vyvinuté funkcionální organizační a firemní vztahy. Pohlíží na projekt jako na jediný program a proto se vzdaluje tradičním, již dlouho existujícím organizačním vzorům“ [20]. Podle R. A. Johnsona, F. E. Kasta a J. E. Rosenzweiga [21] „projek-

toový nebo programový typ organizace“ nahradí lineárně štábní organizaci jako organizační základnu.

ad 2. V soudobé průmyslové výrobě se výrazně prosazuje tendence k tzv. „úplné racionalizaci“ pracovního procesu. Vedle používání strojů a spolu s ním se uplatňují speciální technická zařízení a činí organizační opatření s cílem spojit rozdělenou práci v jediný celek, v plně plánovaný, propočtený, hladce probíhající, uzavřený pracovní proces, ve kterém dochází k minimálním ztrátám času a produktu. Vzhledem k tématu této stati zasluhuje pozornosti především to, že důsledky realizace snah o „plně racionalizovaný“ pracovní proces významně překračují rámec výrobní práce a promítají se i do širší organizační struktury, že „dochází ke kvalitativnímu skoku, tj. ke strukturálním posunům“ (H. P. Bahrdt [22]) a celý podnik se ve stále větší míře stává funkčně integrovaným celkem s koordinací funkcí určenou vztahy technické závislosti (R. Dahrendorf [23]).

Zatímco nižší úrovní racionalizace odpovídá podle H. P. Bahrdta [24] jasná, jednoduchá hierarchie vedoucích, „úplná racionalizace“ vede ke kvalitativním změnám a relativizaci hierarchických struktur.

Hierarchická struktura se stává nepřímou a konkurují jí jiná uspořádání, jimiž je zčásti doplňována a zčásti znehodnocována.

H. P. Bahrdt značně pozitivisticky a mnohdy s přehnaným technologickým determinismem vidí souvislosti takto: Při nižší úrovni racionalizace pracovního procesu, kdy ještě existují četné izolované práce, zajišťují organizaci kooperace jednotlivců a skupin řídící pracovníci. Organizační činnost těchto řídících pracovníků se přitom omezuje především na to, co kooperačnímu procesu předchází a co mu následuje, tj. vyčerpává se hlavně určením správné dělby práce a kalkulacemi na jedné straně a kontrolou pracovního výkonu jednotlivců a skupin na druhé straně. Racionalizace vlastního kooperačního procesu je však v tomto stadiu často spíše nevyužitou možností. K podstatnému obratu však dochází s technizací práce a zejména s vymaněním stroje z funkce pouhého quasinástroje. Stroje a agregáty strojů se stávají zprostředkovateli mezi pracovníky. Jejich požadavky začínají dominovat a musí se jim přizpůsobovat spolupráce lidí. Vznikají nové formy kooperace, v nichž klíčovou roli hrají technické funkční souvislosti. Prohlubuje se proces integrace. Zvláště jej zrychluje postupující automatizace. Nejpatrnější je tento vývoj zatím ve výrobních dílnách, kde se významně přičiňuje o „krizi mistra“.

„Krise mistra“ je vyvolávána tím, že mistr s postupem technického pokroku předává stále více svých funkcí vyšším pozicím, strojovému zařízení, kontrolním aparaturám i dělníkům a stále více se stírají difference mezi mistrem a dělníkem: „Čím více pokračuje technizace výroby, tím více mizí hranice mezi pracovníkem a jeho bezprostředním nadřízeným. Mistr jako předák ztrácí řadu funkcí, které se označují jako řídící. Podřízený však přijímá funkce, které až dosud byly charakteristické pro pozici vedoucího. A poměr obou, vertikální poměr nadřízenosti nebo podřízenosti ustupuje před horizontálními, technicky podmíněnými kooperačními skladbami do pozadí.“ [25]

P. M. Blau a W. R. Scott [26] jdou snad ještě dále, naznačují ještě radikálnější přeměny v hierarchii, a to již v případě pásové výroby. Píší: „Pásová výroba má tendenci zvrátit tok požadavků v organizaci. Je typické, že požadavky proudí v hierarchii dolů:

z vyšší úrovně se přijímají příkazy a přidávají se nižší úrovni. A mistr obvykle musí usměrňovat operace vydáváním instrukcí a příkazů a kontrolováním práce. Poněvadž běžící pás zajišťuje koordinaci a jistou úroveň produktivity, odstraňuje potřebu dozorčího usměrňování k dosažení těchto cílů. V důsledku toho se hlavní úkol mistra mění z usměrňování podřízených a dozírání na podřízené v pomoc podřízeným a odstraňování poruch. Při organizaci pracovního procesu na základě běžícího pásu je typickým vzorem interakce, že spíše dělník žádá o pomoc mistra (ať potřebuje radu, nebo pouze zaskočení) než že mistr vznáší požadavky na dělníka aby dělal nyní tu či onu práci nebo aby pracoval rychleji. Tak dělník, ne mistr, dává většinou podnět k interakci, převrací tok požadavků typický pro přísný dohled ve formální organizaci. Ke stejné změně dochází na vyšších úrovních. Mistr se snaží získat služby a materiály, dává podnět k většině interakcí s nadřízenými a štábními pracovníky. A na rozdíl od častých konfliktů, které se objevují mezi štábní a lineární složkou v jiných typech organizace, mistři pásové výroby mají tendenci shledávat štáb prospěšným.“

H. P. Bahrdt [27] tuto „krizi mistra“ přitom pokládá za symptom obecnějšího vývoje. Odtud je přirozeně již jen krok k názoru, že hierarchické uspořádání je v krizi vůbec. I když H. P. Bahrdt na s. 35 své práce ještě píše: „Tam, kde pracovní formy určuje vyšší stupeň technizace, zpřítomňuje se hierarchie ve všedním pracovním dni již jen zřídka. Nemizí zcela — organizační plán vypadá ještě přesně tak jako dříve. Může také existovat dále s jistými modifikacemi jako uspořádání prestiže. Ale je bezprostředně citelná již jen příležitostně. Skoro bychom mohli říci: čím lépe hierarchie funguje, tím méně přímá je. Jen když něco »neklape«, když se něco špatně naplánovalo nebo když pro nějaký neobvyklý, méně důležitý případ nejsou učiněna dostatečná opatření, objevuje se hierarchie, neboť pak se musí přirozeně přikazovat. Dělník se potom udiveně ptá, kde se náhle vzalo tolik představených.“; na s. 66 již dospívá k odlišnému, radikálnímu závěru: „Hierarchický systém, který pronikal do průmyslu, protože byl nejracionalnější tradiční formou organizace, tj. nejlépe vyhovoval zavádění racionálních metod, je nyní rozhodující brzdou racionalizace.“

2. Krize hierarchických struktur?

O krizi hierarchických struktur píší i další autoři. Dosti obsáhle o ní píše např. S. Kowalewski, který příčinu této krize spa-

truje v tom, že se „moderní technologie násilím vtlačuje do systému hierarchických struktur, který slavil své triumfy od dob před Džingischánem téměř do posledních světových válek“ [28] a projevy či znaky této krize vidí (volně zpracováno) v [29]:

— Rychle rostoucí diferenciaci a rozpětí mezi tím, co vedoucí má právo dělat a co dělat umí. Vedoucí již dnes je často nucen rozhodovat o záležitostech, ve kterých se nevyzná. I když se však zmenšují faktické možnosti vedoucího rozhodovat, jeho právo rozhodovat se v hierarchické struktuře nemění.

— Nepružnosti organizačních schémat za situace, která vyžaduje naopak jejich stále větší elasticitu. Hierarchické uspořádání má tendenci k udržování statu quo. Velkou zásluhu na tom má zejména skutečnost, že hierarchické systémy zdůrazňují spíše roli veta než roli souhlasu. S výjimkou osobních záležitostí (např. propouštění z práce, zákonné dovolené, výdělků apod.) neexistuje v institucích pro jednotlivce žádná legální cesta odvolání proti rozhodnutím řídicích pracovníků. Při rozhodování o odborných záležitostech vystupuje představený jako neomylná autorita. Neuposlechnutí jeho příkazů se v armádě rovná vzpouře, v průmyslovém podniku rozvracení pořádku.

— Poklesu možností opravdové kontroly a dozoru metodami, které jsou typické pro kontrolu a dozor v hierarchických strukturách. S. Kowalewski [30] v této souvislosti cituje sovětského teoretika V. Skopina, který o možnostech kontroly v soudobé armádě (ale tento poznatek lze nepochybně vztáhnout i na jiné oblasti lidské činnosti) píše: „V dřívějších válkách slabý úder mečem nebo šavlí, hození kopí mimo cíl nebo výstřel bez zásahu, přešlapování jezdce na místě, slabé veslování, nedbalost a nepozornost dělostřelce, to vše ihned bilo do očí. Ale již obtížnější bylo přistihnout při nedbalosti střelce střílejícího z pušky opatřené zásobníkem nebo zaměřovače a dělostřelce na lodi. Dnes nestačí žádná kontrola ani teror, žádné protišpiónážní orgány, žádná bdělost důstojníků (a tedy nadřízených — doplnil S. K.) aby se dala sledovat kvalita práce řadových vojáků. Vojíny nelze přinutit k tomu, aby byli rozumní a nápadití při překonávání rozmarů automatiky a elektroniky. Radiotelegrafisty a hydroakustiky

nelze přimět k zostření sluchu atd. atd. Současný voják-technik a voják-technolog tak či onak, dříve nebo později zůstane sám se svým dělem nebo aparátem, dříve nebo později se octne mimo dosah dozoru nebo kontroly — stane se vykonavatelem své svobodné vůle a třídního povědomí.“

— Problémech v komunikačním systému. Pro soudobé velké instituce je charakteristický velký růst rozsahu nutných informací a potřeba jejich stálého a mnohosměrového (včetně křížového a kruhového) oběhu na jedné straně a omezená kapacita a směr kanálů hierarchických struktur na druhé straně. Základním rysem hierarchického uspořádání je, že vše co zavazuje podřízeného musí vycházet od jeho bezprostředního nadřízeného. Plná podřízenost pracovníků vedoucímu nachází výraz i v tom, že vše, co pracovník chce vyjádřit vůči instituci, má jít služební cestou přes jeho přímého nadřízeného. Komunikační kanály hierarchického systému jsou tedy uspořádány tak, aby spojovaly pozice podřízených a nadřízených. Problém je však v tom, že: 1. ve velkých a složitých institucích jsou vertikální komunikační kanály často přetíženy a nejsou s to uspokojit včas všechny požadavky; 2. vertikální kanály přestávají být technicky adekvátní, zejména v institucích, které rozsáhle uplatňují specialisty. Specialista může být velmi často instruován, nebo naopak pochopen jen pracovníkem téže nebo příbuzné specializace, kterou jen zřídka má bezprostřední lineární nadřízený; 3. průchod informací mnoha hierarchickými stupni deformuje jejich obsah. To vše pak podněcuje k růstu přímých horizontálních, s technickými procesy úzce korelujících informačních vazeb a zároveň narušuje hierarchické uspořádání.

— Obtížích v dělbě úkolů a odpovědností. Hierarchické uspořádání předpokládá přísnou dělbu práce a odpovědnosti. V soudobých podnicích (a zejména ve velkých průmyslových podnicích s vysokou úrovní mechanizace a automatizace výroby) se však úkoly navzájem proplétají, vytvářejí nerozlučné svazky a vyžadují zájem, vliv či zásah řady pracovníků, mezi nimiž lineární vedoucí může hrát dokonce dost nevýznamnou roli.

— Negativních důsledcích povyšování (materiálního i nemateriálního) pracovníků

přednostně cestou postupu po stupních hierarchické struktury. V souladu s tím a v míře v jaké postup v hierarchické struktuře je měřítkem životního úspěchu, usilují o přechod do lineární struktury a o postup v lineární struktuře i štabní specialisté. Za skutečný přechod však specialista obvykle platí (samozřejmě s jistým časovým zpožděním) ztrátou vysoké odborné úrovně v původní specializaci a instituce a společnost ztrátou často vynikajících odborníků.

— Ve frustraci schopných lidí, kteří již nemohou dále postoupit vzhledem k zužování hierarchické struktury směrem k vrcholu instituce aj.

Podle S. Kowalewského konečným řešením krize hierarchické struktury, výsledkem neodvratného vývoje bude tzv. „technická struktura“ (viz též výše). Avšak do té doby než se vytvoří a pro zajištění hladkého přechodu k „technické struktuře“ a zmírnění soudobých problémů hierarchických struktur S. Kowalewski [31] doporučuje:

— revidovat všechny technické nebo jim blízké styky a podle možností je přesunout z vertikálních kanálů do horizontálních, tj. část styků typu „nadřízený—podřízený“, „vyšší instance—nižší instance“ přeměnit ve styky typu „specialista—specialista“, „organizační jednotka—organizační jednotka“ stejné úrovně;

— zajistit (formou materiálních odměn, speciálních znaků statusu apod.) zvýšení prestiže, uznání a popularity „horizontálního vzestupu“ (alespoň na úroveň, při které vertikální vzestup nebude přitažlivější než „horizontální“);

— revidovat „ideologii“ řídicích pracovníků, která pochází z předdemokratické doby. Tato revize by prý měla dospět k tomu, že se na řídicí funkce bude pohlízet jen jako na výsledek jisté dělby práce, o které (a tedy i o organizaci míst) rozhoduje technický režim. Zásadní náplň práce řídicích pozic by měla mít charakter plnění „jistých obslužných činností ve vztahu k personálu, který nazýváme závislým personálem“ přičemž „takto pojatý způsob řídicí činnosti musí být předmětem stejné kritiky zainteresovaných pracovníků, jako každá jiná činnost“.

Také soudobý významný západní orga-

nizační teoretik W. G. Bennis [32] na počátku své knihy věnované v rozsáhlé míře právě problematice vzoru hierarchické organizace — byrokratické organizaci, píše: „Jádro této knihy spočívá na premise, že tato forma organizace se stává stále méně a méně efektivní, že je v beznadějném nesouladu se současnou realitou a že se vynořují nové formy, vzory a modely — které se stále znovu vracejí — což slibuje drastické změny v chování firmy a v řídicích praktikách vůbec. Tak během 25–50 let bychom všichni měli být svědkem zániku byrokracie a podílet se na vzniku nových společenských systémů schopných lépe se vyrovnat s požadavky dvacátého století.“

Podle W. G. Bennis [33] byrokracie, kterou ohrožují: 1. rychlé a neočekávané změny prostředí; 2. růst velikosti institucí; 3. rostoucí rozmanitost vysoce specializovaných kompetencí; 4. změny v chování řídicích pracovníků (v důsledku nové koncepce člověka, nové koncepce moci a nové koncepce organizačních hodnot), vyústí ve společenské struktury institucí, pro které budou typické tyto charakteristiky:

„Klíčové slovo bude »dočasné«. Nové organizace budou adaptivní, rychle se měnící dočasné systémy. Budou to úkolové síly organizované na základě problémů, které budou řešit skupiny relativně si cizích lidí s rozmanitými profesionálními dovednostmi.

Skupiny budou uspořádány spíše na organické než na mechanické základně; budou se vyvíjet spíše ve vztahu k problému než k programovanému očekávání roli. Řídicí pracovník se tak stane koordinátorem různých úkolových sil. Lidé budou oceňováni nikoli vertikálně, podle ranku a statusu, ale pružně a funkčně, podle dovedností a profesionálního výcviku. Organizační diagramy budou sestávat spíše ze skupin projektu než ze stratifikovaných skupin funkce.

Adaptivní, problémy—řešící, dočasné systémy specialistů různého druhu, vzájemně spojené koordinujícími a úkoly oceňujícími řídicími specialisty (task-evaluating executive specialists) v organicky proměnlivém stavu — to je organizační forma, která postupně nahradí byrokracii, jak ji

⁴ Někteří autoři, jako např. D. C. Miller a W. H. Form [34] ovšem zastávají stanovisko právě opačné — růstu velikosti institucí přisuzují zásluhu o rozvoj byrokracie a rysů byrokracie.

známe. Tuto formu nazvu organicko-adaptivní strukturou.“

Pokud jde o růst adaptivity organizačních struktur či přesněji o zrychlující se míru organizačních změn, W. G. Bennisovi plně přizvukuje např. H. L. Hall [35]. S odvoláním na D. R. Daniela [36] dokládá H. L. Hall svůj názor příklady: „Ve velkých průmyslových firmách dochází k velké restrukturalaci každé 2 roky“ a „čím větší firma, tím větší pravděpodobnost, že v ní v daném období dojde k nějaké velké změně; 9 z 10 nejrozsáhlejších firem, 16 z největších 25 a 27 z největších 50 bylo mezi firmami, které hlásily změny v období tří let“.

3. Závěry

Tak vypadá nástin některých proměn a tendenci vývoje lineárně štábní struktury a hierarchického uspořádání vůbec. Tento nástin proměn, vývojových trendů, případně kritik dosavadního organizačního uspořádání a pokusů o návrhy nových organizačních řešení by ovšem neměl vést k zatracení lineárně štábní struktury. Je potřebné naslouchat nejen kritikům, ale i stoupencům tradičních organizačních uspořádání, nejen hlasům stoupenců, ale i kritiků nových organizačních řešení, nejen hlasům teoretiků, ale i praktiků. Nadto i pojetí lineárně štábní struktury vykazuje značnou přizpůsobivost. Pokud někteří čtenáři na základě dosavadního výkladu dospěli k jednoznačnému odmítnutí lineárně štábního uspořádání, měli by si uvědomit:⁵

— Ve vztahu k růstu počtu a významu štábních specialistů a jejich mocenskému postavení v podniku např. to, že růst počtu a významu štábních specialistů nejen snižuje, ale také zvyšuje význam lineárních pracovníků. Celkový efekt moderního podniku stále méně závisí na individuálním úsilí a více na začlenění individuálního úsilí do celku činností, na koordinaci individuálních úsilí. Integrační a koordinační úkoly však zajišťují, alespoň zatím, především koordinační centra v podobě lineárních pozic a pracovníků. Proto by také zásadní opuštění principu jediného nadřízeného bylo, alespoň zatím, předčasné a nesprávné.

Je vhodné vzít v úvahu též myšlenku M. Croziera [37] o nestabilitě moci odborníka způsobenou tím, že sám svoji moc podkopává. „Se zvyšováním znalosti odborníků se přeměňují oblasti nejistoty v oblasti rutinních úkonů (např. pokroky v medicíně umožňují, aby zdravotní sestry vykonávaly úkoly, které dříve vyžadovaly rozum lékařů). Vlastní úspěch odborníka tudíž narušuje základnu jeho moci, nebo alespoň přesunuje tuto základnu do nových oblastí nejistoty.“

— Ve vztahu ke vzniku nového koordinačního centra v podniku v podobě skupiny tzv. informačních techniků např. to, že: 1. návrhy systémů spojených s uplatněním elektronického počítače jsou prací spíše rozvojovou (tj. de facto štábní) než věcí každodenních operací a 2. současné zvláštní postavení skupiny informačních techniků v podnicích je ve významné míře způsobeno též novostí přístupů k problematice informací a jejich zpracovávání.

— Ve vztahu k růstu počtu a významu horizontálních vazeb v podniku např. to, že volnost toků komunikací sice na jedné straně usnadňuje plnění některých úkolů, dovoluje rychlé řešení problémů, dovoluje překonat neschopnost některých vedoucích, snižuje přetíženost vedoucích vyšších organizačních úrovní, demokratizuje organizační strukturu apod. avšak na druhé straně narušuje koordinaci. Právě potřeby koordinace ve velké instituci vyžadují jistou formalizaci vztahů a informačních toků (byť alespoň v podobě požadavku informovat nadřízené o nejdůležitějších výsledcích horizontální a diagonální komunikace). Dle našeho názoru východisko není v úplném odmítnutí formalizace informačních toků a lineárně štábní struktury, ale v optimální míře formalizace informačních toků a v nepřehnaném důrazu na dodržování vztahů lineárně štábní struktury (viz též závěr statí).

— Ve vztahu k růstu organizovanosti pracovních procesů např. to, že: 1. míra sepětí organizační statiky s organizací procesů má své meze, dané např. rozmanitostí a proměnlivostí procesů, rozmanitostí a proměnlivostí prvků procesů (např. lidé v pracovním procesu) a tím, že organizační statika má pro tuto rozmanitost a proměnlivost poskytovat prostor. Vždy tomu tak nepochybně bude pokud v podniku budou lidé neproměnění ve stroje

⁵ Nepůjde o vyčerpávající výčet skutečností, které náhodně vybraných příkladů.

si je vhodné uvědomit, ale jen o několik, dosti

a pokud budeme usilovat o rozvoj instituce a neomezíme jej na předem úzce omezený okruh možností; 2. vysoce technizované práce zároveň předpokládají a rozšiřují nároky na netechnizované práce (např. činnost výzkumníků, projektantů, konstruktérů, technologů apod.). A tam, kde výsledky práce závisí především na lidech a jejich subjektivitě, jako je tomu u právě uvedených skupin pracovníků v podniku, buď vůbec nelze vše stanovit pravidly (tj. předem plně zorganizovat), nebo se lidé od stanovených pravidel odchylují (přičemž tyto odchylky jsou k dalšímu pokroku přímo nevyhnutelné) a plně racionalizovaný pracovní proces není realizovatelný.

— Ve vztahu k nástupu tzv. organicko-adaptivních struktur např. to, že: 1. škála průmyslových podniků je velmi široká a vedle průmyslových podniků s vysoce proměnlivým výrobním programem, technologií a správními a řídicími operacemi jsou a ještě asi dlouho budou průmyslové podniky s nepříliš proměnlivou výrobou, relativně ustálenou technologií, správními a řídicími operacemi, kterým vyhovuje poměrně stabilní organizační struktura; 2. dynamičnost a proměnlivost struktur není bez problémů. Na některé jsme ostatně již upozornili v souvislosti s uplatňováním tzv. „úplné projektové formy organizace“. K nejzávažnějším problémům, které jsou spojeny se stálými změnami organizačních struktur patří problémy sociálně psychologické. Příklad: většina lidí hledá jisté přátelské a podpůrné vztahy, které jim dávají pocit jistoty a osobní ceny. Významnou oblastí těchto vztahů je malá pracovní skupina, která má i značný vliv na motivaci členů.⁶ Organicko-adaptivní struktury však i tyto malé skupiny mění v dočasnou záležitost, rozrušují soudržné skupiny a navázané vztahy. Snad se lidé jednou naučí rychle vyvíjet intenzivní a významné pracovní vztahy a vzápětí rychle ožlet jejich ztrátu, zatím však, při uplatňování „organicko-adaptivních“ struktur nutno očekávat spíše růst sociálního napětí a psychologických stressů. I tyto faktory nutno brát v úvahu při hodnocení jednotlivých typů organizačních struktur.

— Ve vztahu k hlasům o krizi hierarchic-

kých struktur např. to, že mnozí teoretici a praktici názory H. P. Bahrdta a W. G. Bennis nesdílejí.

Pokud jde o teoretiky, je možné jmenovat např. R. Mayntzovou [39], podle níž struktura nadřízenosti a podřízenosti je nutná proto, že společenská organizace není strojem, ve kterém by bylo možné vše (a zejména chování členů) do poslední podrobnosti předvídat a vázat pravidly, neboť cíl instituce a vnější podmínky jeho realizace se mění, a proto, že i činnost členů, kteří jsou plně zainteresováni na cíli instituce a mohou vše dělat bez dozoru, vyžaduje koordinaci; H. A. Simona [40], podle něhož důvody pro hierarchii přesahují potřebu jednoty vedení nebo jiné úvahy vztahené k moci a univerzalita hierarchie u složitých systémů dokonce naznačuje, že tento princip přesahuje rámec zvláštností lidské organizace; R. A. Johnsona, F. E. Kasta a J. E. Rosenzweiga [41], podle nichž se hierarchie zdá být přirozeným uspořádáním přírody.

Pokud jde o organizátory-praktiky, nemáme k dispozici výzkum jejich názorů. Tak jako v mnoha jiných oblastech organizační problematiky jsou však k dispozici americké výzkumy. Např. „Dun's Review Presidential's Panel“ [42] se týkal 300 vrcholných řídicích pracovníků a v rámci hlavního tématu: „Jak organizujete moderní firmu tak, aby mohla řešit dnešní nesčetné množství úkolů a složitých úkolů s dřívější účinností?“ zjišťoval i názory řídicích pracovníků firem na organizační strukturu a její budoucí podobu. Škála odpovědí sahá od názorů, že „obvyklý trojboký diagram firmy je již pozůstatkem minulosti“ a je nahrazován „zploštělou verzí, která v mnohem širším okruhu rozptyluje odpovědnost a pravomoc“ (H. H. Scott, president firmy H. H. Scott, Inc.), po názory, že „pyramida zůstane základní skeletovou strukturou pro operace“ (E. F. Curtis, president Deere & Co.) a lze pochybovat o tom, že „pyramida vůbec kdy zmizí“ (W. H. Wendel, president Carborundum Co.). I poslední dva ovšem očekávají další vývoj organizace. E. F. Curtis předpokládá doplnění organizační pyramidy „hrozny“ štabních specialistů, kteří se budou uplatňovat jako dočasné „úkolové síly“ k řešení problémů a W. H. Wendel

⁶ Podle některých autorů je skupina pro pracovníka dokonce stejně důležitá jako mzda nebo práce. [38]

je přesvědčen o vývoji k rozsáhlejšímu uplatňování koncepce středisek zisku.

Zda stanoviska H. P. Bahrdta a W. G. Bennise odráží jejich zvláštní cit pro budoucí vývoj, jejich schopnost překročit rámec současných problémů, nebo naopak jejich nedostatečné sepětí s podnikovou realitou a zda názory E. F. Curtise a W. H. Wendela nejsou jen výrazem neschopnosti překročit rámec současných problémů v důsledku úzkého sepětí s podnikovou realitou ještě není dnes možno definitivně rozhodnout. Jsme však toho názoru, že úvahy o úplném zrušení hierarchických struktur jsou, alespoň pro dohlednou dobu, pro kterou jsme schopni určit působení jednotlivých, k danému problému vztazených proměnných, nereálné. Úplná likvidace hierarchické struktury a decentralizace moci odporuje jak potřebám řízení vysoce zespolečenštěných výrobních procesů, tak potřebě prosazování zájmů vlastníků výrobních prostředků a vládnoucích tříd.

*

Co říci závěrem k problematice proměn a tendencí vývoje struktury nadřízenosti a podřízenosti pracovníků v průmyslových podnicích? Asi to, že obecná a jednoznačná odpověď na otázku o perspektivách vývoje struktury nadřízenosti a podřízenosti pracovníků v průmyslových podnicích je vzhledem k široké škále druhů, velikostí, složitosti, vnitřních a vnějších podmínek podniků i vzhledem k našim dosud velmi omezeným poznatkům problematrická. Nesporně lze konstatovat jen ústup od požadků bezpodmínečného dodržování tradičního pojetí lineárně štábní struktury, růst složitosti organizačních struktur a hledání nových, lepších a efektivnějších organizačních uspořádání. Kontury nových organizačních makrostruktur, které by mohly plně nahradit lineárně štábní strukturu však jsou zatím velmi mlhavé.⁷ Nadto koncepce lineárně štábní struktury vykazuje značnou pružnost a schopnost modernizace. Od pojetí lineárně štábní struktury jako struktury, ve které štábní pracovníci nemají žádnou moc, lze totiž přejít k pojetí lineárně štábní struktury jako struktury,

ve které je štábním specialistům přiznávána specializovaná, funkcionální moc. Od pojetí lineárně štábní struktury jako obrazu a normy všech mocenských nebo dokonce i dalších, např. komunikačních vztahů lze též přejít k pojetí lineárně štábní struktury jen jako obrazu dominantních řídicích pozic a hlavních mocenských vztahů v instituci, tj. v tomto pojetí se schématu lineárně štábní organizace přisuzuje jen role základního skeletu instituce, základní řídicí kostry, kterou mohou překrývat složitější funkcionální, technické, organicko-adaptivní, neformální a jiné vztahy a struktury.⁸ To ovšem znamená: 1. Z hlediska pojetí lineárně štábní struktury jako obrazu pozic a vztahů nadřízenosti a podřízenosti pracovníků — přechod od tradičního pojetí lineárně štábní struktury k novému, netradičnímu, modernímu pojetí. Stejně označení — lineárně štábní struktura — v tradiční a netradiční koncepci přitom představuje zcela odlišnou realitu vztahů nadřízenosti a podřízenosti. Pojem lineárně štábní organizace v obou případech sice postihuje jisté shodné rysy — především pak jistý relativní poměr lineárních a štábních složek (oběma koncepcím je společné, že v rámci téže základní hierarchické úrovně lineární složka mocensky dominuje nad štábem a štábní složka pracovní slouží lineární složce) avšak: a) K této shodě dochází na zcela odlišném pozadí. Zatímco v tradičním pojetí lineárně štábní struktury štáby nemají vůči nižším lineárním složkám žádnou moc (tj. referenční rámec je moc $\times$ bezmocnost), v netradičním pojetí lineárně štábní struktury, které nacházíme např. u J. Litterera [44] a A. Etzioniho [45] štáby moc, byť specializovanou nebo funkcionální, mají (tj. referenčním rámcem je např.: všeobecná moc $\times$ specializované moci); b) Změna mocenského poměru (od bezmoci ke specializované moci) mezi štábními složkami vyššího stupně a lineárními složkami nižšího stupně pak nepochoybně mění i mocenské relace mezi štáby a jejich nadřízenou lineární složkou. 2. Z hlediska požadavku dodržování formálních organizačních schémat — přechod od deterministického po-

⁷ Charakterizují to např. slova J. Litterera [43]: „Je nepochybné, že v rámci předvídatelné budoucnosti budeme mít novou teorii, která nahradí tradičtější štábní koncepci. Ať tato nová teorie přijme jakoukoli formu, bezpochyby přestane považovat štábní jednotky za druhořadé ve významu a principiálně zamýšlené ke službě lineární složce.“

⁸ I růst počtu a významu funkcionálních, horizontálních, technických a jiných vazeb a struktur při tomto pojetí lineárně štábní struktury tedy probíhá jakási uvnitř lineárně štábní struktury, pozměňuje a diferencuje ji, avšak nelikviduje ji.

jetí ke stochastickému, tj. schéma lineární státní struktury se přestává považovat za neporušitelnou normu, ale chápe se jen jako pravděpodobný, žádoucí a doporučovaný způsob uspořádání hlavních řídicích pozic a vztahů, jako pravděpodobný, žádoucí a doporučovaný způsob postupu při řízení.

Literatura

- [1] D. McGregor, *The Human Side of Enterprise*, New York 1960, s. 147–153.
- [2] Tamtéž, s. 149, 155, 156, 151.
- [3] B. Gliński, *Teorie i praktyka zarządzania przedsiębiorstwami*, Varšava 1964, s. 52.
- [4] R. A. Johnson, F. E. Kast, J. E. Rosenzweig, *The Theory and Management of Systems*, New York 1963, s. 47.
- [5] E. Mumford a O. Banks, *The Computer and the Clerk*, Londýn 1967, s. 174–175.
- [6] R. W. Miller, *PERT — sistema upravljenja* (z anglického: *Schedule, Cost and Profit Control with PERT*), Moskva 1965, s. 98–101.
- [7] B. Hubínek, *Hospodářské noviny*, 1966, č. 34, s. 11.
- [8] K. Davis, *Human Relations at Work*, New York 1962, s. 217.
- [9] D. McGregor, *Perspective on Organization and the Manager's Role*, v: G. P. Shultz a T. L. Whisler, *Management Organization and the Computer*, Illinois 1960, s. 102–103.
- [10] D. C. Miller a W. H. Form, *Industrial Sociology, The Sociology of Work Organizations*, New York 1964, s. 132.
- [11] H. P. Bahrdt, *Industriebürokratie*, Stuttgart 1958, s. 55 a dále.
- [12] R. A. Johnson, F. E. Kast, J. E. Rosenzweig, s. 313.
- [13] F. J. Jasiński, *Adapting Organization to New Technology*, Harvard Business Review, leden—únor, 1959, s. 80.
- [14] W. H. Newman, *Administrative Action*, Englewood Cliffs 1963, s. 261.
- [15] H. P. Bahrdt, s. 64–66.
- [16] Ch. Rand, *Integrované řídicí systémy — věda nebo výmysl?* v: J. Rezníček (red.), *Moderní metody řízení v soudobém kapitalismu*, Praha 1966, s. 177–202.
- [17] J. Zieleniewski, *Charakteristika teorie organizace lidských kolektivů*, v: *Přehled*, 1966, č. 4, s. 81.
- [18] Tamtéž, s. 87–88.
- [19] Vše z: R. W. Miller, s. 92–95.
- [20] Tamtéž, s. 107.
- [21] R. A. Johnson, F. E. Kast, J. E. Rosenzweig, s. 314–315.
- [22] H. P. Bahrdt, s. 26.
- [23] R. Dahrendorf, *Industrie- und Betriebssoziologie*, Berlin 1965, s. 75.
- [24] H. P. Bahrdt, s. 27–28.
- [25] Tamtéž, s. 39.
- [26] P. M. Blau a W. R. Scott, *Formal Organizations*, San Francisco 1962, s. 177, s odvoláním na výzkum Ch. R. Walkera

aj., *The Foreman on the Assembly Line*, Cambridge 1956, s. 34–36.

- [27] H. P. Bahrdt, s. 35.
- [28] S. Kowalewski, *Przełożony — podwładny w świetle teorii organizacji*, Varšava 1967, s. 290.
- [29] Tamtéž, s. 283–291.
- [30] Tamtéž, s. 286.
- [31] Tamtéž, s. 296–299.
- [32] W. G. Bennis, *Changing Organizations*, New York 1966, s. 4.
- [33] Tamtéž, s. 20–21 a 24.
- [34] D. C. Miller a W. H. Form, s. 10–11.
- [35] H. L. Hall, *Management: a Continuum of Styles*, v: *Advanced Management Journal*, 1968, 1, leden, s. 68–69.
- [36] D. R. Daniel, *Reorganizing for Results*, Harvard Business Review, listopad—prosinec 1966, s. 96.
- [37] M. Crozier, *The French Bureaucratic System*, Stanford, s. 37, dle: P. M. Blau a W. R. Scott, s. 176.
- [38] S. Florence, podle: J. A. C. Brown, *Społeczna psychologia przemysłu* (z anglického: *The Social Psychology of Industry*), Varšava 1962, s. 84.
- [39] R. Mayntz, *Soziologie der Organisation*, Hamburg 1963, s. 97.
- [40] H. A. Simon, *The New Science of Management Decision*, New York 1960, s. 41–42.
- [41] R. A. Johnson, F. E. Kast, J. E. Rosenzweig, s. 45.
- [42] Podle: T. J. Murray, *Tomorrow — New Configurations for Corporate Structures*, Management Review, duben 1967, s. 28 a 30.
- [43] J. A. Litterer, *The Analysis of Organizations*, New York 1965, s. 334.
- [44] Tamtéž, s. 335.
- [45] A. Etzioni, *Modern Organizations*, New Jersey 1964, s. 80.

Резюме

Мичек М.: Современная структура начальствования и подчинения по службе работников предприятий промышленного типа и ее перемены

Автор исходит из статьи «Современная структура начальствования и подчинения по службе работников предприятий промышленного типа и ее проблемы», опубликованной в Социологическом журнале № 2/1971. Учитывая сведения бихевиорального и системного организационного направления, он пытается дать элементарный анализ перемен и тенденций развития этой управленческой организации промышленных предприятий. Значительные изменения линейно-штабной структуры вызваны прежде всего следующим:

- а) увеличение числа и значения штабных специалистов и их управленческого положения на предприятии,
- б) возникновение координационных центров на предприятии,
- в) увеличение числа и значения горизонтальных связей на предприятии,
- г) увеличение числа и значения т. н. технических связей на предприятии,

д) увеличение организованности трудовых процессов.

е) рост объема и скорости изменяемости реальности предприятия.

Автор статьи анализирует последствия приведенных изменений для управленческой организации промышленных предприятий, но он не отождествляется с теми авторами, которые считают линейно-штабную структуру, или даже вообще иерархическую организацию в общем неадекватной современным потребностям учреждений промышленного типа. Условия некоторых промышленных предприятий таковы, что им вполне соответствует традиционная линейно-штабная структура, и, кроме того, концепция линейно-штабной структуры отличается значительной гибкостью и способностью модернизации. Дело в том, что от понятия линейно-штабной структуры как образа и нормы всех управленческих, или даже и других (напр. коммуникационных) отношений возможно перейти к понятию схемы линейно-штабной структуры только как к образу главных управленческих отношений и основного руководства для остальных управленческих отношений, к понятию схемы линейно-штабной структуры только как основного скелета, в рамках которого допускаются дальнейшие отношения и на который могут накладываться более сложные функциональные, технические, органически-адаптивные, неформальные и др. отношения и структуры.

Во всяком случае, контуры новых организационных макроструктур, способных вполне заменить линейно-штабное упорядочение, пока весьма расплывчаты.

Summary

Míček M.: Contemporary Superiority and Subordination Structure of Workers in Institutions of the Industrial Type. Its Transformations

The author proceeds from the article *Contemporary Superiority and Subordination Structure in Institutions of the Industrial Type. Its Problems*, published in the *Sociological Review*, No. 2, 1971.

With respect to the findings attained by the behavioural and system-organizational

school, the author endeavours to make an elementary analysis of the transformations and developmental tendencies manifesting themselves in this kind of power organization of industrial enterprises. Significant transformations in the line-staff structure are called forth primarily by a) the increasing number and importance of staff specialists and their power position within the enterprise, b) the establishment of new co-ordination centres within the enterprise, c) the increasing number and importance of horizontal links within the enterprise, d) the increasing number and importance of the so-called technical links within the enterprise, e) the rising rate of organization of the working processes and f) the increasing extent and rate of changeability of the enterprise reality.

The author of the article analyses the impact of the mentioned transformations on the power organization of industrial enterprises but does not share the viewpoint of the authors conceiving the line-staff structure, or even the hierarchical organization in general, as fully inadequate to the needs of the contemporary industrial-type institutions. The conditions prevailing in some industrial enterprises are such that the traditional line-staff structure fully comes up to them and, moreover, the conception of the line-staff structure shows considerable flexibility and capability of modernization. — From the conception of the line-staff structure as an image and norm of all power relations or even of other (e. g. communication) relations, it is possible to proceed to the conception of a scheme of the line-staff structure as an image of only the main power relations and the basic standard for other power relations; to the conception of the scheme of the line-staff structure only as a basic skeleton within the framework of which further relations are admitted of and which may be overlapped by more complex functional, technical, organically adaptive, informal and other relations and structures.

In any case, the contours of new organizational macrostructures which might fully replace the line-staff organization are, for the time being, most indefinite.

Mezilidské vztahy jako významný faktor tvorby úspěšného pracovního kolektivu

JOSEF ŠPAŇHEL

Výzkumný ústav ekonomiky hornictví, Praha,
pobočka Ostrava

Dnešní důlní podniky se stávají stále složitějšími a komplikovanějšími systémy nejen z technicko-ekonomického hlediska, ale také z hlediska sociálního. Řízení výroby nemá jen prvky organizačně technického a ekonomického rázu, ale má i svoji sociální stránku, s níž musí počítat. Tato stránka je však tradičně v procesu výroby podceňována. Diferencovaná struktura zaměstnanců a členů různých kolektivů vyžaduje diferencovaný přístup ke konkrétním lidem. Nerespektování této zásady má za následek zhoršování mezilidských vztahů jak v rovině horizontální, tak v rovině vertikální a tím i záporný vliv na produktivitu práce.

Je známo, kolik úsilí je nutno vynaložit k sestavení kvalifikačně harmonického kolektivu, který by současně odpovídal alespoň základním požadavkům bezpečného provozu. Úspěch tohoto úsilí může ukázat pouze praxe, a to mnohdy za cenu značných ekonomických ztrát. Tyto ztráty se však dříve či později nahradí. Co se však zřídka kdy dá napravit, je spokojenost člověka, jeho duševní rovnováha — tedy psychosociální důsledky nesprávného řízení.

V dnešním a budoucím hornickém provozu je a bude nezbytné nejen měnit strukturu kvalifikace tak, aby byla optimální vzhledem k používané technologii a strojnímu zařízení, ale bude nutno regulovat také mezilidské vztahy v rovině horizontální i vertikální. Tyto vztahy budou totiž v důsledku mechanizace a automatizace hornické výroby stále složitější a bude nutno řešit je důsledněji a kvalifikovanějším způsobem.

Důkladná znalost pracovního kolektivu, znalost průběhu sociálních jevů v jeho formální a neformální struktuře by nám měla při řešení těchto úkolů práci nejen značně ulehčit, ale také ji zvědečtit. Podobně jako zavádíme nové racionalizační prvky do organizace a řízení, budeme se muset naučit hledat racionální přístup k člověku

a ke kolektivu, jako jedné z nejvýznamnějších složek výrobního procesu.

Mezilidské vztahy v pracovních kolektivech

Mezilidské vztahy v hornických pracovních kolektivech jsou značně diferencované v důsledku specifických pracovních podmínek, technologie výroby a délce trvání kolektivu, což jsou faktory ovlivňující vnitroskupinovou strukturu. Soustava vzájemných vztahů mezi členy kolektivu je dána:

a) součinností při realizaci skupinových úkolů;

b) nutností vzájemně se přizpůsobovat osobním vlastnostem druhých;

c) stupněm přizpůsobení skupiny danému prostředí.

Jsou-li vzájemné vnitroskupinové vztahy v určitém souladu, umožňuje to správné fungování skupin a zároveň to zabezpečuje životní zájmy jejich jednotlivých členů. Soulad ovšem podléhá změnám, a to podle úkolů skupiny, jejího složení a vnějšího prostředí. Lidé, kteří spolu delší dobu pracují, si vytvářejí řadu návyků, pravidel a zvyků, které usnadňují a zpříjemňují soužití a zároveň vytvářejí vhodnou atmosféru pro upevnění vzájemných vztahů. Vznikají nejen skupinové normy a hodnoty, ale i sankce za jejich porušování, vytvářejí se zvláštní role a pozice, diferencované skupiny lidí, vznikají kliky. Toto vše tvoří určitou specifickou kulturu dané skupiny. Analýza pracovních podmínek nám ukázala, že tyto podmínky nejsou pro úspěšné plnění stanovených úkolů tak významné, jak se všeobecně soudilo. Objektivní analýza pracovních podmínek totiž ukázala, že *neúspěšné kolektivy mají lepší pracovní podmínky než kolektivy úspěšné.*

Zajímavé jsou v tomto smyslu postoje respondentů k otázkám: „Co považujete za největší potíže při plnění výrobních

Tabulka 1: Srovnání postojů úspěšných a neúspěšných kolektivů k příčinám neplnění výrobních úkolů (%)

Postoje	Kolektiv neúspěšný		Kolektiv úspěšný	
	Faktory ovlivňující		Faktory ovlivňující	
	plnění úkolů	neplnění úkolů	plnění úkolů	neplnění úkolů
Mechanické poruchy	—	13,1	—	9,4
Dostatek (nedostatek) materiálu	1,0	5,2	1,2	4,0
Dobré (špatné) podmínky	1,2	4,8	0,7	1,3
Vysoko (nízko) postavené požadavky	0,2	4,9	0,1	3,1
Dobré (špatné) mezilidské vztahy	7,2	4,1	11,4	1,4
Dostatek (nedostatek) vozů	—	5,2	—	4,1
Dostatečná (nedostatečná) kvalifikace	6,1	2,9	7,9	1,2
Fluktuace v kolektivu	—	2,0	—	0,6
Dobrá (špatná) organizace práce	6,3	—	10,5	—
Schopný (neschopný) předák	10,7	3,6	16,2	1,5
Schopný (neschopný) revírník	6,7	—	7,9	—
Dobrá (špatná) pracovní morálka	10,3	—	16,5	—
Práce přesčas	5,5	—	5,8	—
Schopný vedoucí úseku	4,9	—	6,4	—
Dobře připravené pracoviště	1,7	—	2,4	—

úkolů?“ a „V čem spatřujete příčinu toho, že většinou stále výrobní úkoly plníte?“ (Srovnání je patrné z tabulky 1.)

Tabulka 1 ukazuje, že oba soubory přisuzují své *neúspěchy faktorům objektivním*, které nemohou ovlivnit, a naopak své *úspěchy v práci přisuzují zejména kvalitě kolektivu*. Váha lidského faktoru je tedy primární a je nesporně prokázána, to však neznamená, že by základní předpoklady pro správné hornické podnikání neměly být vytvořeny odbornou přípravou pracoviště a jeho organizačním zajištěním všemi nezbytnými materiálními potřebami (materiálem, vozy, kvalitními mechanismy apod.).

Ještě v nedávné době byly pracovní kolektivy tvořeny dvěma základními skupinami lidí — stálými a přechodnými pracovníky, které nelze v žádném případě pominout ani dnes. Mezi těmito dvěma základními skupinami existovalo určité napětí, které se projevovalo konfliktními stavy, jejichž frekvence a intenzita závisely na charakteru vztahů uvnitř pracovního kolektivu.

Předpokládali jsme, že v úspěšných kolektivech budou vztahy mezi stálými a přechodnými pracovníky lepší než v kolektivech neúspěšných. Jak je patrné z tabulky 2, naše hypotéza byla potvrzena.

Testem χ^2 a znaménkovým testem bylo prokázáno, že zatímco u úspěšných kolektivů převažují *velmi dobré vztahy*, u neúspěšných kolektivů převažují vztahy

dobré a méně dobré. V kolektivech, kde převažují stálí pracovníci, dochází k méně častým sporům a vytvářejí se příznivější podmínky pro lepší vzájemné vztahy. Ukázalo se to i při hodnocení vztahů mezi samotnými pracovníky přechodnými. Stálí pracovníci úspěšných kolektivů mají pocit, že v 55,5 % jsou jejich vztahy stejné jako mezi přechodnými pracovníky, a 35,5 % se domnívá, že jsou lepší nebo značně lepší než mezi přechodnými pracovníky.

Přechodní pracovníci naproti tomu hodnotí vztahy mezi stálými pracovníky v 65,4 % postojů stejně jako vztahy mezi přechodnými pracovníky a jen 21,5 % těchto respondentů se vyjádřilo, že vztahy mezi stálými pracovníky jsou „lepší“ nebo

Tabulka 2: Vztahy mezi stálými a přechodnými pracovníky v úspěšných a neúspěšných kolektivech

Postoje	Kolektiv		Celkem = 100 %
	neúspěšný	úspěšný	
	= 100 %	= 100 %	
Neuveдено	4,8	3,8	4,3
Velmi dobré	21,4	35,8	29,3
Dobré	66,9	57,2	61,6
Méně dobré	6,4	2,9	4,4
Špatné	0,6	0,3	0,4
Velmi špatné	0,0	0,0	0,0
Celkem	100,—	100,—	100,—

„značně lepší“ než mezi přechodnými pracovníky.

U neúspěšných kolektivů hodnotili *stálí pracovníci* vztahy mezi sebou v 46,6 % postojích stejně jako u přechodných pracovníků a v 42,6 % postojích jako „lepší a značně lepší“ než vztahy mezi *přechodnými pracovníky*.

Přechodní pracovníci hodnotili vztahy mezi sebou v 66,7 % postojích stejně jako u stálých pracovníků a ve 20,3 % postojích jako „lepší nebo značně lepší“ než vztahy mezi stálými pracovníky.

Z tohoto poznání vyplývá, že stálí pracovníci úspěšných i neúspěšných kolektivů mají o svých vztazích mezi sebou větší mínění, než jaké jim přiznává jejich okolí.

Věcný charakter spolupráce, který sdružuje lidi kolem společných výrobních úkolů, má nesporně vliv i na utváření vzájemných vztahů v kolektivu. *Technologická determinanta* ovlivňuje určitý systém a formu spolupráce a kooperace mezi členy kolektivu a působí i na vývoj a hodnocení vztahů ve skupině.

Podle úrovně můžeme kategorizovat technologii do tří skupin:

a) technologie, kde převládá *ruční práce*;

b) technologie s *částečnou mechanizací*;

c) technologie s *komplexní mechanizací*.

Výzkumem bylo potvrzeno, že s rostoucím stupněm mechanizace je možno pozorovat vzestupný trend pozitivních vztahů. Projevuje se zde opět vliv úspěšnosti či neúspěšnosti kolektivu. Mezilidské vztahy doznávají i u neúspěšných kolektivů podstatných změn.

Hodnota pozitivních mezilidských vztahů roste a naopak negativní hodnocení vztahů je nižší. Srovnáme-li například nejrozšířenější technologii – dobývání uhlí kombajnem – s ruční technologií, dostáváme následující hodnoty (%) – viz tabulka 3).

Srovnání těchto dvou technologií nám ukazuje na vzrůstající vliv charakteru práce na mezilidské vztahy. Jedinec, který se

ve výrobním procesu vlivem mechanizace stává členem stále menšího kolektivu lidí, má možnost se s ostatními členy více sblížit, což vede – zpravidla – k pozitivnímu vývoji vzájemných vztahů.

Dalším faktorem, který působí na vytváření pozitivních vzájemných vztahů, je délka členství v kolektivu. U úspěšných kolektivů se vzrůstající délkou členství v kolektivu klesá procento negativních mezilidských vztahů.

U kolektivů neúspěšných působí délka členství ve zcela jiném smyslu. Negativní mezilidské vztahy mají sice u neúspěšných kolektivů sestupnou tendenci do jednoho roku práce v kolektivu, ale pak znovu nabývají větší intenzity. Motivujícím činitelem je neúspěch v práci a rozdílnost v názorech na řešení problémů pro skupinu významných.

Noví pracovníci, kteří přicházejí do podniku a nenacházejí kolektiv, v němž by našli vhodné pracovní umístění a podmínky pro navázání bližších vztahů se spolupracovníky, se stávají nositeli meziskupinové a mezipodnikové fluktuace (jak je znázorněno v grafu 1).

Mimo faktory, které jsme uvedli, působí na vytváření vzájemných pozitivních vztahů v kolektivu dělba práce v hornictví, v podniku, věk, charakterové vlastnosti, příjem, způsob zařazení jedince do kolektivu apod. Nepovažujeme za nutné podrobně se zmiňovat o všech těchto faktorech. Lze říci, že jejich vliv byl zcela nesporně prokázán. Nás však zejména zajímá *vliv mimopracovních vztahů a jejich formy na vytváření pozitivních vztahů na pracovišti*. Dá se říci, že právě tyto vztahy jsou významné pro posouzení a analýzu neformálních vazeb v kolektivu. Za nejvýznamnější z faktorů, které ovlivňují jejich vznik a strukturu, považujeme faktor demografický, věkovou skladbu struktury, společné zájmy, délku práce v hornictví, stálost či přechodnost pracov-

Tabulka 3

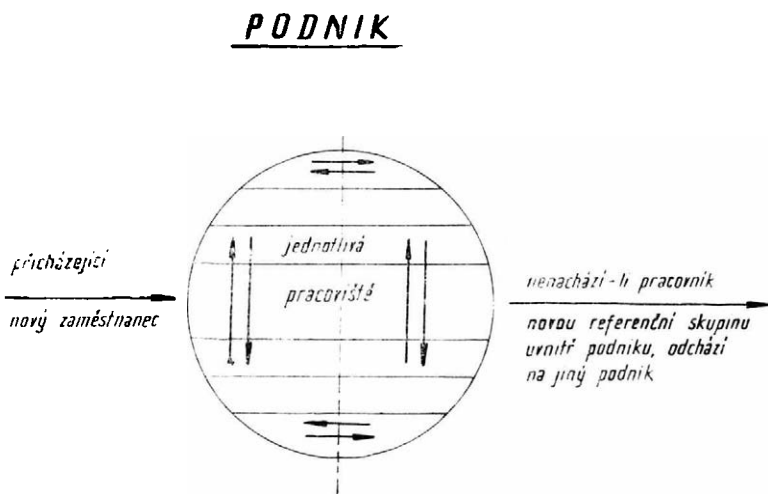
Kolektiv	Dobývání uhlí kombajny		Ruční dobývání uhlí	
	Pozitivní vztahy	Negativní vztahy	Pozitivní vztahy	Negativní vztahy
Úspěšný	82,2	10,0	83,4	7,7
Neúspěšný	79,4	14,0	64,8	21,1

ního poměru, délku členství v kolektivu apod. Bylo prokázáno, že rozhodujícím činitelem, který podstatně ovlivňuje mimo-pracovní vztahy, je poměr stálých a přechodných pracovníků v kolektivu. Významně ovlivňuje formu vzájemných styků po pracovní době.

něno tím, že přechodní pracovníci, kteří jsou obvykle vzdáleni od svých rodin a dojíždějí domů jednou za týden nebo i za delší dobu, jsou společně ubytováni a mají možnost intenzivnějšího styku se svými spolubydlicemi. Přátelé z jiného kolektivu jsou obvykle lidé téže kategorie, tj. pře-

Graf č. 1.

Vztah meziskupinové fluktuace a stabilizace v podniku

Stálí pracovníci úspěšných kolektivů se převážně stýkají se spolupracovníky z vlastního kolektivu (35,3 %), se sousedy v místě bydliště (16,7 %) a s lidmi, kteří mají společného koníčka (12,9 %). Ostatní styk je omezen na příbuzné, na přátele mimo podnik či z jiného kolektivu. Stálí pracovníci neúspěšných kolektivů se převážně stýkají s přáteli z vlastního kolektivu, ale intenzita je značně nižší (16,4 %). Naproti tomu je u nich vyšší intenzita styku s přáteli mimo podnik (15,1 %) a s příbuznými (15,1 %). Tato skutečnost svědčí o slabším vztahu k pracovníkům vlastního kolektivu.

U kategorie přechodných pracovníků úspěšných kolektivů významně převládá styk s přáteli z vlastního kolektivu (46,8 %) před přáteli z jiného kolektivu (14,1 %) a příbuznými (10,3 %). Je to ovliv-

chodní pracovníci a spolubydlicí v domovech nebo spoluobčané ze stejného stálého bydliště.

Přechodní pracovníci neúspěšných kolektivů se nejčastěji stýkají s přáteli z kolektivu vlastního (27,1 %), s těmi, kteří mají stejného koníčka jako oni (18,6 %), s přáteli z jiného kolektivu (15,3 %) atd. Ve srovnání se stejnou kategorií pracovníků v úspěšných kolektivech dochází ke změně v pořadí až na třetím místě, difference v intenzitě a závažnosti vztahů je však značná. Můžeme říci, že přechodní pracovníci úspěšných kolektivů mají silnější vztah k vlastním spolupracovníkům než přechodní pracovníci neúspěšných kolektivů, což platí i o vztahu stálých pracovníků ke kolektivu.

Lze tedy říci, že *intenzita mimopracovních vztahů je u pracovníků úspěšných kolektivů vyšší*, což má zpětný vliv na vytváření *vzájemných pozitivních vztahů na pracovišti*.

Forma styku je však daleko závažnějším ukazatelem hloubky těchto vztahů. Ukázalo se, že stálí pracovníci úspěšných kolektivů se stýkají vzájemně s celými rodinami (22,8 %) , jezdí spolu na výlety a dovolenou (15,8 %) apod. Obdobný stav je i u stálých pracovníků neúspěšných kolektivů, ale intenzita je značně slabší. U přechodných pracovníků obou souborů je forma styku omezena na společné návštěvy hostince (34,2 %) a kina (22,5 %).

Jedním z dalších faktorů, který má vliv na vytváření neformálních styků a tím i struktury kolektivu, je délka členství v kolektivu. Lidé mají možnost se poznat ve společné práci, sblížit se na základě charakterových vlastností a zájmů. Tento faktor má rozhodující vliv na upevnění (nebo také zhoršení) navázaných vzájemných vztahů. Výzkumem bylo prokázáno, že:

1. S délkou práce v kolektivu se vzájemné vztahy u pracovníků úspěšných kolektivů upevňují a mají vzestupnou tendenci.
2. U respondentů z neúspěšných kolektivů mají vzestupný trend styky s přáteli z vlastního kolektivu do dvou let práce v kolektivu; pak mají sestupný trend a zvyšují se styky s příbuznými a přáteli mimo podnik.

Toto zjištění svědčí o rozbihavosti vztahů ve skupině a orientaci na vnější okolí spíše než na okolí vnitřní.

Doposud jsme se zabývali faktory, které působí na vytváření vzájemných vztahů v rovině horizontální. Neméně významným ukazatelem pozitivní sociální atmosféry v kolektivu je vztah mezi podřízenými a nadřízenými, tedy vztah v rovině vertikální. V našem případě jsme analyzovali vztah mezi předákem jakožto reprezentantem kolektivu a bezprostředním nadřízeným — revírníkem.

Vedoucí, v našem případě revírník, se obvykle snaží posílit svou pozici tím, že usiluje o takové vztahy, o něž by se mohl účinně opírat. Jednou z těchto vztahových vazeb by měla být i vazba s předákem.

Hodnocení tohoto vztahu se nám celkově

jeví pozitivní. Neúspěšné kolektivy hodnotí negativně tento vztah v 11,2 % a úspěšné kolektivy v 7,5 %. Významnost rozdílu mezi úspěšnými a neúspěšnými kolektivy nebyla potvrzena. Pozitivně hodnotí (vyjádřeno postoji „jsou to dobří kamarádi“, „přátelé“, „dobře spolupracují“, „rozumí si“ a pod.) tento vztah 66,3 % respondentů neúspěšných kolektivů a 71,7 % úspěšných kolektivů.

Z hlediska technologické determinanty je negativní hodnocení tohoto vztahu intenzivnější u neúspěšných kolektivů, a to při technologii ručního dobývání 12,2 %, dobývání pomocí kombajnu 8,2 % a u technologie ražení dlouhých děl pomocí nakladače 21,9 %.

U úspěšných kolektivů se objevují negativní vztahy mezi předákem a revírníkem nejvíce u technologie dobývání pomocí kombajnu (10,9 %) a u technologie ražení dlouhých děl pomocí nakladače (8,4 %). Jak z údajů vyplývá, nejčastěji jsou negativně hodnoceny tyto vztahy pracovníky v ražení dlouhých děl pomocí nakladače. Je to důsledek toho, že každý revírník má na starosti více dlouhých děl (5 i více) a nemá proto možnost navázat užší kontakt s předákem. Navázání bližších vztahů je ztíženo také častými změnami revírníků. Za poslední dva roky došlo u zkoumaných neúspěšných kolektivů v 46,1 % a u úspěšných kolektivů v 40,4 % případech ke změně revírníka. Frekvence změny za tyto dva roky se pohybuje v intervalu 1–8 a více změn, přičemž nejvyšší frekvence je 3 u neúspěšných kolektivů a u úspěšných kolektivů 8 a více.

Toto zjištění bylo pro nás velmi překvapující, neboť jsme očekávali spíše opak. Při zkoumání příčiny tak častých změn jsme dospěli k názoru, že revírníci, kteří se identifikovali s kolektivem, se stali obhájci kolektivu i v těch případech, kdy měli hájit zájmy vedení podniku. Jak jsme zjistili, signálem pro výměnu byly časté společné návštěvy revírníka s osádkou nebo s vedením osádky v hostincích. Změna revírníka byla protiopatřením ze strany vedení podniku.

Z hlediska podniku je žádoucí, aby revírník v kolektivu působil jako jednotící článek a přitom hrál tu roli, která se od něho očekává a která z jeho funkce vyplývá. Musí ovšem mít kvalifikaci a schopnosti, které správný výkon této funkce

podmiňují. V opačném případě dochází ke konfliktu, ať už s podřízenými či nadřízenými, jehož důsledkem je v prvním případě meziskupinová fluktuace a v druhém případě výměna jeho osoby.

Hodnocení skupinových vztahů na základě sociometrického měření

Sociometrická zkoumání skupin a skupinových vztahů mají značný význam pro vědeckou analýzu sociálních vztahů, komunikace a organizace v oblasti materiální výroby.

V našem výzkumu jsme chtěli demonstrovat charakter skupinových vztahů a struktur v hornických pracovních kolektivech ve vztahu k produktivitě práce. Analýza se řídila dvěma základními hledisky, a to hlediskem formální a neformální struktury. Dalším byla úspěšnost či neúspěšnost pracovních kolektivů z porubů a dlouhých děl. Kvalitativní hodnocení je vyjádřeno mírou těsnosti mezi závisle proměnnou (úroveň produktivity práce) a nezávisle proměnnými (skupinová integrace, soudržnost, koheze, koherence). Výsledky

analýzy jsou vyjádřeny parciálními regresními koeficienty. Funkce mají tvar kvadratický (parabola) nebo lineární. Validita byla ověřována T-testem (viz tab. 4).**

Pokusíme se nyní shrnout některé nejzávažnější poznatky z této analýzy:

1. Průměrné hodnoty vypočítaných indexů charakterizujících úroveň kolektivu v porubech a dlouhých dílech z hlediska formální struktury jsou u úspěšných kolektivů vyšší než u kolektivů neúspěšných (až na skupinovou integraci, kde byl prokázán opak u kolektivů v dlouhých dílech).
2. U neformální struktury jsou průměrné hodnoty indexů u úspěšných kolektivů v porubech vyšší než u kolektivů neúspěšných. U skupinové integrace a postavení jedince v kolektivu (člena mimo formální vedení) byl zjištěn opak.
3. U neformální struktury úspěšných kolektivů v dlouhých dílech byly zjištěny tytéž tendence jako u porubů s tím rozdílem, že skupinová soudržnost a posta-

Tabulka 4: Srovnání formální a neformální struktury v porubech a dlouhých dílech a její vliv na výkonnost skupiny

Oblast zkoumání	Zkoumané závislosti	Koeficienty korelace u formální struktury	Koeficienty korelace u neformální struktury
Poruby	$X \times y_1$ $X \times y_2$ $X \times y_3$ $X \times y_4$	0,571 + 0,250 – 0,588 + */ 0,348 +	0,363 – 0,544 + 0,344 – 0,268 –
Dlouhá díla	$X' \times y'_1$ $X' \times y'_2$ $X' \times y'_3$ $X' \times y'_4$	0,383 – 0,004 – 0,393 – 0,291 –	0,257 – 0,351 – 0,423 – 0,409 –
Dlouhá díla a poruby	$X + X' \times y_1 + y'_1$ $X + X' \times y_2 + y'_2$ $X + X' \times y_3 + y'_3$ $X + X' \times y_4 + y'_4$	*/ 0,422 + 0,212 – 0,212 – */ 0,427 + 0,383 +	0,255 – 0,435 + 0,435 + 0,282 – 0,147 –

X = výkon, vyjádřený počtem bodů

– = závislost prokázána a potvrzena

– = závislost nepotvrzena

y_1 = index koheze

y_2 = index integrace

y_3 = skupinová soudržnost

y_4 = koherence skupiny

*) = prokázána lineární závislost; kde nebyla prokázána, byly počítány závislosti pomocí x^2

**) Příklad závislosti mezi výkonem a skupinovou integrací ve formální a neformální struktuře je uveden v grafu 3.

vení jiného jedince (člena mimo formální vedení) je vyšší u neúspěšných kolektivů.

4. Výsledky regresní analýzy závislosti mezi výkonem a formální a neformální strukturou, jak jsou uvedeny v tabulce 4, nám ukázaly, že pro efektivní pracovní skupinu má zásadní význam *dobře vytvořená a správně fungující formální struktura s přiměřeně fungující neformální strukturou, která je nezbytná.*

Dojde-li však k převaze a růstu neformální struktury, klesá úroveň formální struktury. Bylo prokázáno, že tento jev se vyskytoval převážně u neúspěšných kolektivů a byl spojen s nízkým výkonem skupiny.

Mezilidské vztahy jako determinanta efektivního kolektivu

Při vytváření modelu efektivního pracovního kolektivu nás zajímalo, jaké představy mají lidé o skupině, s kterou by se rádi identifikovali, v níž by chtěli trvale pracovat. Představu o postojích k této otázce nám dává tabulka 5.

Dobré mezilidské vztahy, ať už v rovině horizontální nebo vertikální, jsou prvořadou hodnotou. Diference v postojích mezi jednotlivými soubory co do pořadí je nepatrná, jak ukazuje i vysoký koeficient pořadové korelace $\rho = 0,926$. Závažné je však zjištění, že respondenti jak z úspěš-

ných tak z neúspěšných kolektivů *neztožňují své představy o ideálním modelu kolektivu s kolektivem vlastním*, ve kterém v současné době pracují.

Tyto informace mají pro nás velký význam, neboť jedním z motivů meziskupinové fluktuace může být snaha najít takovou referenční skupinu, která by splňovala představy pracovníka o ideálním kolektivu, v němž by se cítil spokojen.

Při zkoumání vlivu intenzity mezilidských vztahů na identifikační proces jedince s kolektivem a předákem, na bezpečnost práce a celkovou spokojenost pracovníka s kolektivem jsme zjistili, že tyto vztahy jsou jedním z rozhodujících faktorů.

Ukážeme si na příkladu, do jaké míry ovlivňuje úroveň mezilidských vztahů celkovou spokojenost pracovníka s kolektivem. Respondenti z úspěšných kolektivů, kteří hodnotí mezilidské vztahy *negativně* (tabulka 6, pol. 1–4), jsou relativně *nejméně spokojeni*. Ti, kteří hodnotí tyto vztahy pozitivně, jsou relativně nejvíce spokojeni. U neúspěšných kolektivů jsou uvedené závislosti ještě zesíleny, a to zejména u respondentů hodnotících vzájemné vztahy negativně. Ve srovnání s úspěšnými kolektivy je zde velmi spokojených respondentů o 20 % méně. Můžeme říci, že *míra spokojenosti pracovníka v kolektivu je úměrná intenzitě mezilidských vztahů*. Lze očekávat

Tabulka 5: Představa členů úspěšných a neúspěšných kolektivů o ideálním modelu kolektivu

Postoje	Kolektiv			
	úspěšný		neúspěšný	
	% postojů	pořadí	% postojů	pořadí
Mezilidské vztahy v rovině horizontální	46,3	1	46,3	1
Bezpečnost práce	14,5	2	13,5	3
Materiální uspokojení	14,1	3	15,1	2
Mezilidské vztahy v rovině vertikální	10,3	4	11,7	4
Účast na řízení kolektivu	5,0	5	5,3	5
Ideální model totožný se skutečným stavem kolektivu	4,2	6	1,9	8
Sociální perspektiva	2,6	7	2,5	6
Stejná věková struktura	1,5	8	2,1	7
Společné zájmy	0,8	9	0,7	10
Stejná politická příslušnost	0,7	10	0,8	9
Jiná možnost	—	—	0,1	11
Celkem	100 %		100 %	

Tabulka 6: Vliv mezilidských vztahů v rovině horizontální na spokojenost pracovníka v kolektivu (úspěšné a neúspěšné kolektivy) (%)

	Vztahy mezi pracovníky	Spokojenost v kolektivu					
		ne- uvedeno	velmi spokojen	spokojen	částečně spokojen	ne- spokojen ne- vyhovuje	celkem
Úspěšný kolektiv	0 Neuvedeno	14,9	29,8	51,1	4,3	—	100
	1 Časté hádky, přání odejít	—	—	16,7	50,0	33,3	100
	2 Občasné hádky	6,3	6,3	50,0	34,4	3,1	100
	3 Chladné, napjaté vztahy	—	—	40,0	60,0	—	100
	4 Lhostejné vztahy	—	16,7	58,3	25,0	—	100
	5 Dobrá spolupráce bez osobního styku	1,6	31,2	61,4	5,8	—	100
	6 Dobrá spolupráce s osobním stykem	0,6	44,4	52,5	2,5	—	100
	7 Vztahy dobrých známých	—	30,8	53,8	15,4	—	100
	8 Kamarádkské vztahy	1,4	44,2	53,1	1,4	—	100
	9 Přátelsky důvěrné vztahy	5,9	64,7	23,5	5,9	—	100
	Celkem	2,5	36,3	54,0	6,7	0,5	100
Neúspěšný kolektiv	0 Neuvedeno	25,9	16,7	38,9	16,7	2,9	100
	1 Časté hádky, přání odejít	—	—	—	16,7	83,3	100
	2 Občasné hádky	4,2	12,5	50,0	25,0	8,4	100
	3 Chladné, napjaté vztahy	—	6,7	40,0	26,7	26,7	100
	4 Lhostejné vztahy	—	—	35,1	48,6	16,2	100
	5 Dobrá spolupráce bez osobního styku	1,3	19,4	64,5	14,2	8,6	100
	6 Dobrá spolupráce s osobním stykem	1,2	23,5	65,9	9,4	—	100
	7 Vztahy dobrých známých	—	22,2	66,7	11,1	—	100
	8 Kamarádkské vztahy	2,5	14,0	61,2	19,8	2,5	100
	9 Přátelsky důvěrné vztahy	—	30,8	46,2	15,4	7,7	100
	Celkem	4,0	16,6	56,6	18,3	4,5	100

kávat, že s růstem intenzity mezilidských vztahů bude mít vzestupnou tendenci i celková spokojenost pracovníka v kolektivu.

Vypočtený $x^2 = 69,7$ u úspěšných kolektivů a u neúspěšných kolektivů $x^2 = 99,2$ při tabulkové hodnotě $x^2 = 61,7$ a 45 stupních volnosti ukazuje, že naše zjištění je na pětiprocentní hladině velmi významné.

Dalším zkoumáním bylo prokázáno, že existují vzájemné vazby mezi intenzitou mezilidských vztahů, identifikací jedince s předákem a kolektivem a celkovou spokojeností v kolektivu. (Viz graf 2.)

Uvedené vzájemné vazby v grafu 2 jsou samozřejmě ovlivněny ještě dalšími faktory, jako je mzda, délka členství v kolektivu, forma zařazení jedince do kolektivu, věk, technologie, počet odpracovaných let v hornictví apod. Všechny tyto faktory

jsme převedli a vyjádřili v indexu intenzity

$$I_E = \frac{P-N}{(P+N)},$$

který nám udává poměr pozitivních a negativních postojů k danému faktoru.

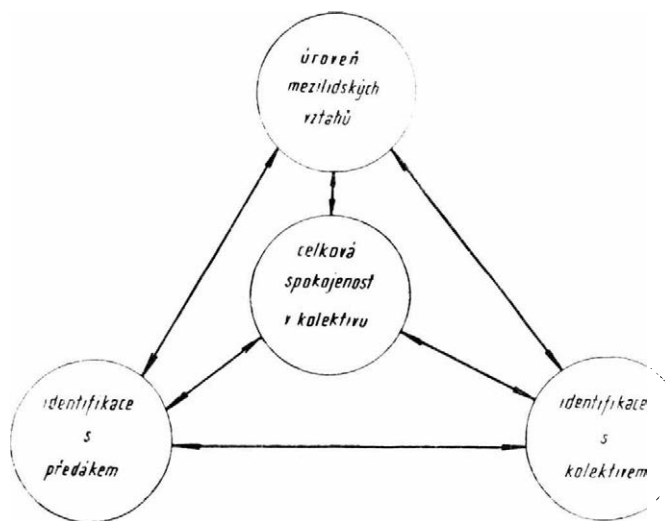
P = Extenzita výskytu pozitivních postojů vůči danému faktoru

N = Extenzita výskytu negativních postojů vůči danému faktoru

Rovnováha je vyjádřena hodnotou 0, diapason možných hodnot probíhá od +1 (výlučně pozitivní postoje) do -1 (výlučně negativní postoje).

Z úrovně indexů můžeme usuzovat jednak na významnost působení jednotlivých faktorů na vztahy uvedené v grafu 2 a jednak na podmínky, za nichž k těmto

**Prokázané závislosti mezi identifikací jedince s předákem,
kolektivem, celkovou spokojeností v kolektivu
a úrovní mezilidských vztahů**

vztahům dochází. Vztahy pak považujeme za základní část modelu pracovního kolektivu.

Na základě výzkumu a dosavadních poznatků jsme vyjádřili determinanty efektivní skupiny, které považujeme za nosné při vytváření pracovního kolektivu.

Rozdělili jsme je do tří skupin:

1. *Nezávislé proměnné* (vnitřní struktura skupiny, postavení skupiny v podniku a pracovní podmínky).
2. *Zprostředkující proměnné* (vlastnosti a schopnosti vůdce, styl vedení, normy a sankce, pracovní motivace apod.).
3. *Závislé proměnné* (skupinová produktivita, spokojenost pracovníků s kolektivem, identifikace s předákem a kolektivem).

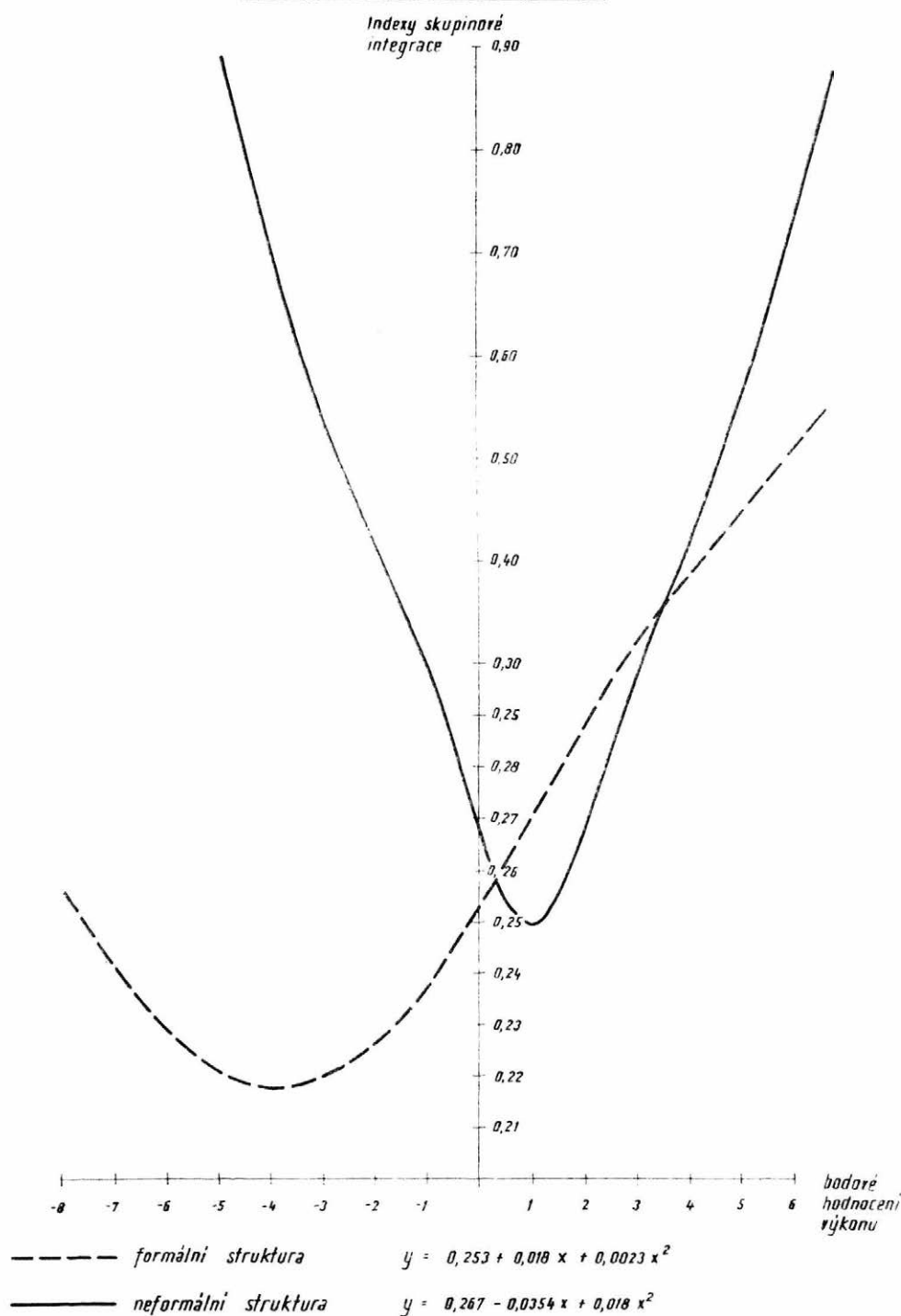
Tyto prokázané vzájemné vztahy nám pak sloužily jako východisko pro logický postup tvorby pracovního kolektivu, v

němž mezilidské vztahy hrají jednu z významných rolí. (Viz graf 4.)

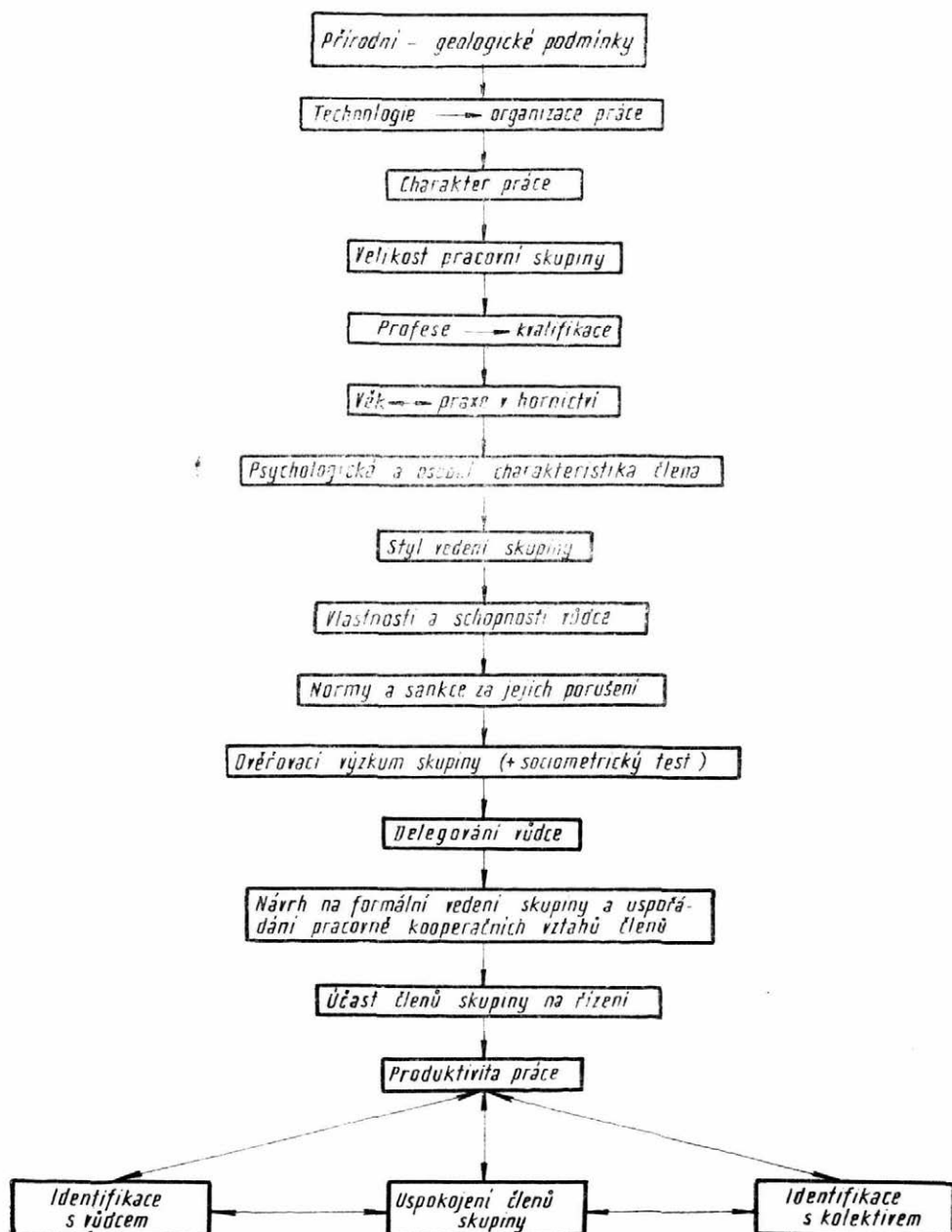
Analýza pracovních kolektivů v hornictví ukazuje, že vnitřní struktura pracovního kolektivu, jakož i vnitroskupinové procesy a jevy jsou značně složité a obtížné. Mechanismus fungování pracovního kolektivu je velmi jemný a citlivý na vnější podněty a okolní změny. Stupeň poznání, kterého jsme ve výzkumu dosáhli, nám jednak jednotlivé vztahy objasňuje, jednak ukazuje nutnost dále zkoumat ve spolupráci s psychology, ekonomy, lékaři, fyziology apod. život kolektivu z hlediska pracovní motivace, osobnosti vůdce ve skupině, bezpečnosti a hygieny při práci atd.

Aplikací získaných poznatků v praxi a dalším prohlubováním informací z oblasti mezilidských vztahů bychom se mohli přiblížit ideálu vytvoření takového sociálního klimatu podniku, které by tvořilo skutečné referenční zázemí identifikace jedince a prostředí jeho spokojenosti.

Závislost mezi výkonem a skupinovou integrací ve formální a neformální struktuře

Logický postup při vytváření pracov. kolektivu

Й. Шпангел: Междучеловеческие отношения как знаменательный фактор творчества успешного рабочего коллектива

Междучеловеческие отношения в группе создают систему внутригрупповых отношений, которые, будучи в известной мере приведены в согласование, дают возможность эффективного функционирования группы и одновременно обеспечивают жизненные интересы их отдельных членов. Указанное согласие подвергается изменениям, а именно, согласно изменениям задач группы, ее личного состава и внешней среды. Люди, долгое время вместе работающие, создают ряд навыков, правил и привычек, облегчающих и делающих приятным сожительство. Возникают не только групповые нормы и ценности, но и санкции за их нарушение, роли и позиции, дифференцированные группы людей, возникают клики. Все это создает определенную специфическую культуру данной группы.

Из анализа междучеловеческих отношений, личности вождя и факторов, действующих на общую удовлетворенность работника в коллективе, вытекает реперсильное сосуществовавшее отношение, которое считаем основной частью модели рабочего коллектива, так как с эффективностью коллектива находится в прямой связи.

Анализ междучеловеческих отношений на основе социометрического теста предоставил нам возможность подтвердить отношение между качеством междучеловеческих отношений, уровнем коллектива и продуктивностью труда в зависимости от формальной и неформальной структуры коллективов в очистных забоях и их частях. Нам также удалось сравнить позиции членов формального ведения неформальной структуры.

Для эффективной трудовой группы имеет основное значение хорошо созданная и правильно действующая институциональная структура с соответствующим уровнем общей неизбежной структуры. Это утверждение опирается на установленные зависимости между производительностью и институциональной структурой. Ход функции имеет параболическую и линейную форму, что тесно связано с отдельными коэффициентами оценки на основе социометрического теста, каким является интеграция и т. д.

Изучение внутренней структуры коллектива предоставило нам возможность на основе взаимных позитивных отношений вымоделировать основные типы структур, разрешающих нам создать не только модель коллектива в очистных забоях и их частях так, чтобы стала эффективной, но мы, однако, способны предвидеть и поведение отдельных лиц в данном типе структуры.

Из общих результатов исследования была разработана «модель детерминантов эффективной группы», из которой вытекает логическая последовательность при создании рабочего коллектива.

J. Spañhel: Interhuman Relations as a Factor Influencing Efficiency of a Working Collective

The interhuman relations within a group give rise to a system of intergroup relations which — if harmonized to a certain extent — enable the groups to function efficiently and, at the same time, secure the vital interests of their individual members. The mentioned harmony is subject to changes in accordance with the changing tasks of the group, its personal composition and external environment. People who work together for a longer time form a number of habits, rules and customs facilitating their co-existence and making it more agreeable. Group norms and values come into being, but also sanctions for violating them, roles and positions, differentiated groups of people, cliques. All this creates a certain specific culture of the given group.

The analysis of interhuman relations, the personality of the leader and the factors influencing the general satisfaction of the worker in the collective gave rise to a reversible co-existent relation we regard as the fundamental part of the model of the working collective, for it is in direct connection with the effectiveness of the collective.

An analysis of interhuman relations based upon a sociometric test enabled us to confirm the relation among the quality of interhuman relations, the level of the collective and the productivity of work in dependence on both the formal and the informal structure of the collectives functioning in working faces and long workings. We also managed to compare the positions of the members of the formal management with the informal structure.

A well formed and correctly functioning institutional structure with an adequate level of community structure which is indispensable is of fundamental importance for an effective working group. This statement is based on the proved dependencies between performance and the institutional structure. The course of the function has a parabolic and linear form which is narrowly connected with the separate valuation coefficients based on the sociometric test, such as integration, cohesion, etc.

A research into the inner structure of the collective enabled us — on the basis of mutual positive relations — to model the basic types of structures which will allow us not only to construct a model of a collective working in faces and long workings so as to make it effective, but also to predict the behaviour of individuals in the given type of structure.

A model of the determinants of an effective group was worked out on the basis of the general results of the researches; this model shows the logical progress taking place in the formations of the working collective.

Nová cesta společenského systému, očekávání adekvátních změn v lidských vztazích a pocitu společenské užitečnosti práce, probouzení a usměrnění iniciativy, potřeby a tužby těch, kteří vytvářeli a budou vytvářet základní hodnoty – to jsou jen některé problémy související velice úzce s organizační a provozní stabilitou pracovišť Severočeského hnědohelného revíru. Orientaci v těchto otázkách ztěžují na jedné straně příliš zjednodušené představy o působení tzv. kladných postojů k socialismu a vakuum v koncepci práce s lidmi v průmyslovém podniku, na druhé straně sama dynamičnost problematiky a neustálý vnitřní tlak nutnosti volby mezi společenským ideálem a uspokojováním někdy velice subjektivních individuálních potřeb. Tato situace významně směřuje zdravý proud v současném výzkumu motivace práce. Není to pouze humanistický zájem, ale především zájem ekonomický, co nutí společnost zkoumat faktory ovlivňující lidskou výkonnost.

Při výzkumu pracovní motivace prováděném v oblasti Severočeského hnědohelného revíru jsme se pokusili o zjištění kauzálních závislostí některých motivačních proměnných. Za tím účelem byl sestaven speciální anonymní dotazník o několika oddílech. Odpovídalo se prostým zaškrtnutím okénka tří, čtyř a šestibodové stupnice. Náhodný výběr s více než 80% návratností dotazníků v jednom severočeském hnědohelném lomu poskytl asi 18 000 údajů, které byly kvantifikovány vlastním programem VK 04 a VK 05 ve Fortranu na samostatném počítači ICL 1901. Kromě obecné součtové sestavy jsme získali 156 druhů kontingenčních tabulek. Při této příležitosti podtrhuji závažnost spolupráce s matematikou základny, bez níž si dnes nedovedu představit nejen finální práci s výzkumným materiálem, ale i zpracování projektu každé akce.

Zvláštnosti předmětu výzkumu

Výzkum byl formován jako systém zachytných bodů. Pro rozdílnost v pojetí motivace i pro poměrně nezvyklý obsah otázek kladených hornické populaci bylo schůdnější zkoumat především intenzitu hornických tradic a poměru k povolání ve vztahu ke spokojenosti se zaměstnáním, ke spokojenosti životního partnera a ke spokojenosti s využíváním volného času. Sledovány byly též neurotické tendence včetně věrohodnosti výpovědí, jedno okénko bylo vyhrazeno pro stručný záznam výhod, či nevýhod hornického povolání. Byl položen i základ pro experimentální vyjádření normy spokojenosti a sestaven žebříček zanedbatelných faktorů.

Nezvyklostí obsahu kladených otázek mám na mysli nezvyklost specifickou, danou charakterem zkoumané populace. Dosud bylo totiž hornictví považováno za chlapské řemeslo, jemuž otázky na první pohled mimovýrobního charakteru jaksi nesedí. Citlivost tohoto aspektu byla zvýrazněna ještě tím, že 33,12 % dotazovaných mělo jen základní či nedokončené základní vzdělání a formulace otázek jim nesměla činit potíže. Vedoucí důlního díla však plně chápali poslání výzkumu motivace práce jako nástroje odкрыtí zdrojů provozního efektu i spokojenosti pracovníků a byli nám při jeho úspěšném provedení nápomocni.

Není pochyby o tom, že koloběh produktivních a receptivních potřeb je oblastí existující a s měřitelnými hodnotami. Nutně s sebou přináší otázku: Umíme a dovedeme uprostřed vývojového procesu moderní společnosti vytvořit atmosféru, která by přispívala k aktivizaci pracujících a přivedla je v základních jednotkách party, dílny, cechu či závodu ke kormidlu hospodářů?

Hornické tradice byly zjišťovány dotazem, zda v hornictví pracuje či pracoval otec nebo někdo z blízkých příbuzných. Vliv hornické tradice je patrný z toho, že 70,62 % dotazovaných mělo buď otce, nebo příbuzného (14,37 % a 22,51 %), nebo otce i příbuzného (23,75 %) zaměstnaného v hornictví.

Poměr k povolání byl zkoumán v odpovědích na otázky, zda by dotazovaný známému nebo svému synovi (i potenciálnímu) doporučil hornické povolání. Zajímavé je, že dobrému známému by bylo hornictví doporučeno v 68,12 %, synům jen ve 46,88 procentech.

Spokojenost životního partnera je dokonale v 27,50 %, s výhradami v 51,25 %. Spíše nespokojených životních partnerů je 15,62 % a zcela nespokojených 5,63 %.

Saturace zvolených 12 faktorů motivace práce přineslo prvenství vztahům mezi lidmi. Následuje povaha práce a postoj nadřízeného.

Tabulka 1: Intenzita saturovaných faktorů

Poř. č.	Faktor	Koeficient
1	Vztahy mezi lidmi na pracovišti	0,790
2	Povaha práce (pracovní náplň)	0,769
3	Postoj nadřízeného (ocenění, uznání)	0,754
4	Sociální a kulturní péče závodu (podniku)	0,725
5	Pracovní podmínky (pracovní doba)	0,723
6	Cesta do zaměstnání a zpět	0,683
7	Spokojenost životního partnera	0,669
8	Podmínky pro výkon funkce (úroveň řízení)	0,665
9	Odměna za práci (výdělek)	0,646
10	Pracovní prostředí (hledisko zdravotní a bezpečnostní)	0,638
11	Osobní perspektiva (možnost uplatnění)	0,629
12	Účast na řízení	0,621
—	Celková spokojenost dotazovaného	0,740
—	Spokojenost s využitím volného času	0,669

Faktory uvádíme koeficientem intenzity. Je to v podstatě vážený bodový průměr, lomený nejvyšší bodovou hodnotou. Vzniklý koeficient v intervalu od 0 do 1 umožňuje přehled odpovědí při různých četnostech a kvalitách.

Pokus o normu faktorů motivace práce, v níž by byla zakotvena i intenzita spokojenosti životního partnera (u svobodných se to týkalo rodičů nebo lidí, s nimiž dotazovaný žije mimo společnou ubytovnu či svobodárnu), byl kvantifikován z pěti ukazatelů, které dotazovaní vybírali z uvedených dvanácti. Jestliže tabulka 1 s nepřilíš rozlehlým polem (rozdíl 1–12 pouze 0,169) klade spokojenost životního partnera asi doprostřed pole a významně koreluje se spokojeností dotazovaného s využitím volného času, experiment má pole rozlehlejší (rozdíl 1–12 činí 0,388) a stavi spokojenost životního partnera na první místo.

Na posledním místě se objevily faktory sociální a kulturní péče závodu (podniku) a účast na řízení. Je to zjištění jistě diskutní, tyto faktory nemusí působit jako cílová potřeba, protože jsou již dostatečně formulovány. Zkoumaný národní podnik je znám mimořádně dobrým poměrem k práci s lidmi. Jako první před léty uvol-

Tabulka 2: Intenzita pokusné normy

Poř. č.	Faktor	Koeficient
1	Spokojenost životního partnera	0,913
2	Vztahy mezi lidmi na pracovišti	0,902
3	Postoj nadřízeného (ocenění, uznání)	0,868
4	Povaha práce (pracovní náplň)	0,859
5	Osobní perspektiva (možnost uplatnění)	0,856
6	Odměna za práci (výdělek)	0,847
7	Cesta do zaměstnání a zpět	0,842
8	Pracovní podmínky (pracovní doba)	0,840
9	Podmínky pro výkon funkce (úroveň řízení)	0,804
10	Pracovní prostředí (hledisko zdravotní a bezpečnostní)	0,794
11	Sociální a kulturní péče závodu (podniku)	0,752
12	Účast na řízení	0,525

Tabulka 3: Intenzita využití volného času

Poř. č.	Faktor	Koeficient
1	Péče o rodinu	0,708
2	Kulturní zájmy	0,518
3	Sportovní zájmy	0,425
4	Zvyšování kvalifikace	0,348
5	Veřejná činnost	0,325
6	Motorismus, jachting	0,283
7	Pěstování domácího zvířectva, zahrádkářství	0,278
8	Hostinec	0,200
9	Chataření	0,175
10	Nečinnost	0,161
11	Doplňková výdělečná činnost	0,153
—	Spokojenost s využitím volného času	0,669

nil částku na prodloužení placené mateřské dovolené apod.

Zanedbatelné faktory byly stanoveny v další fázi výzkumu podle výběru jednoho jediného faktoru dotazovanými. Je důležité, že i z tohoto negativního pohledu jsme dostali přibližně tentýž žebříček, jako v pokusu o normu. Účast na řízení i sociální a kulturní péče závodu (podniku) jsou na prvních místech a vztahy mezi

lidmi včetně postoje nadřizeného si ponechaly své čestné místo na opačném pólu. Spokojenost životního partnera neztratila místo, které zaujímá v prožívaných faktorech.

Využití volného času vyjadřujeme opět koeficientem intenzity. Ačkoli severočeský kraj nepatří ve stabilitě rodiny ke vzorným, péče o rodinu dosáhla v našem případě nejen mimořádného prvenství, ale i mimořádného odstupu od dalších stupňů žebříčku. Mízi vysedávání v hostincích, nesetkáváme se téměř, až na výjimky, s pouhým mařením času a vyslovenou nečinností. Spokojenost s využitím volného času dotazovaných dosahuje nadprůměrné výše.

Výhody a nevýhody hornického povolání se neobjevily ve volném okénku tak, jak se očekávalo. Ani polovina účastníků akce nevyužila možnost stručně zaznamenat svůj názor. Ti, kteří odpověděli, uvádějí, pokud jde o výhody, většinou na prvním místě odměnu za práci a deputát. Za nevýhodu je zpravidla považováno především životní prostředí a podceňování hornického povolání veřejností.

Neurotické tendence byly zjišťovány standardním NMQ. 78,12 % dotazovaných

Tabulka 4: První okruh závislosti

Poř. č.	Faktor	praxe	stáří	vzdělání	tradice	poměr k povolání	spokoj. život. partnera
1	Pracovní podmínky		0,895		0,966	0,710	1,553
2	Pracovní prostředí	0,934					
3	Povaha práce			0,898			0,762
4	Podmínky pro výkon funkce		1,006	1,029			0,895
5	Odměna za práci			0,745	0,700	1,625	1,919
6	Účast na řízení	0,788		1,019		0,963	2,023
7	Vztahy mezi lidmi						
8	Postoj nadřizeného			0,877		1,242	0,865
9	Sociální a kulturní péče závodu						0,999
10	Osobní perspektiva		0,865	0,900		0,964	2,078
11	Costa do zaměstnání	0,891	0,892		0,655		
12	Celkový stupeň spokojenosti			1,149	0,653	0,759	1,481

p = 0,01 | |

p = 0,05 | |

p = 0,10 | |

Tabulka 5: Druhý okruh závislostí

Poř. č.	Faktor	1 pracovní pod- mínky	2 pracovní prostředí	3 povaha práce	4 pod- mínky pro výkon funkce	5 odměna za práci	6 účast na řízení	7 vztahy mezi lidmi	8 postoj nadříz.	9 sociální a kul- turní péče závodu	10 osobní per- spektiva	11 cesta do za- měst- nání	12 celkový stupeň spoko- jenosti	13 spoko- jenost s vy- užitím volného času
1	Pracovní podmínky													
2	Pracovní prostředí	<u>1,081</u>												
3	Povaha práce	<u>0,985</u>	<u>0,846</u>											
4	Podmínky pro výkon funkce	<u>1,646</u>	<u>1,584</u>	<u>1,586</u>										
5	Odměna za práci	<u>1,216</u>	<u>0,758</u>	<u>1,348</u>	<u>1,181</u>									
6	Účast na řízení	<u>1,582</u>	<u>1,295</u>	<u>1,606</u>	<u>2,859</u>	<u>1,162</u>								
7	Vztahy mezi lidmi				<u>1,988</u>	<u>0,689</u>								
8	Postoj nadřízeného	<u>1,471</u>		<u>1,785</u>	<u>*,360</u>	<u>2,912</u>	<u>1,888</u>	<u>0,936</u>						
9	Sociální a kulturní péče závodu	<u>1,702</u>			<u>0,847</u>	<u>1,867</u>			<u>1,404</u>					
		<u>1,702</u>			<u>1,728</u>	<u>1,694</u>			<u>2,226</u>	<u>1,850</u>				
10	Osobní perspektiva	<u>1,813</u>	<u>1,419</u>	<u>1,897</u>	<u>2,614</u>		<u>2,958</u>							
11	Cesta do zaměstnání		<u>0,723</u>									<u>0,814</u>		
12	Celkový stupeň spokojenosti	<u>0,874</u>	<u>0,692</u>	<u>1,623</u>	<u>3,059</u>	<u>1,438</u>	<u>2,758</u>		<u>*,804</u>	<u>0,947</u>	<u>2,733</u>			
13	Spokojenost s využitím volného času	<u>1,014</u>	<u>1,327</u>		<u>1,461</u>		<u>1,036</u>			<u>0,870</u>				

p = 0,01 p = 0,05 p = 0,10

vykazuje normální stav, počínající potíže v tomto vzorku má 19,3 % lidí. Atypické případy byly objeveny u 1,25 % dotazovaných a u 1,25 % byly zjištěny příznaky těžkých neuróz.

Významnost prokázaných závislostí

První okruh výsledků zahrnuje saturované faktory ve vztahu k hornické praxi, fyzickému stáří, vzdělání, hornickým tradicím, poměru k povolání a ke spokojenosti životního partnera. Druhý okruh ověřoval významnost předpokládaných závislostí mezi saturovanými faktory. V obou případech uvádíme vztahy podílem dosažených a maximálních hodnot chí-kvadrátu pro příslušný stupeň volnosti a označujeme hladinu významnosti, v níž prokázaná závislost ještě zamítá nulovou hypotézu. Tabulka 4 shrnuje dominující spokojenosti životního partnera, vzdělání a poměr k povolání ve vztahu k většině faktorů motivace.

Dalším cílem výzkumu bylo potvrdit významnost závislosti saturovaných motivačních proměnných včetně celkového stupně spokojenosti dotazovaných s hornickým povoláním a spokojenosti s využitím volného času, jak jej účastníci akce detailně uváděli.

Robustními ukazateli tu jsou osobní perspektiva a účast na řízení. V druhém sledu pak podmínky pro výkon funkce a postoj nadřízeného.

Závěr

Organizátoři výroby všech stupňů v průmyslovém závodě (podniku) si většinou neuvědomují, jak je důležité získat ucelenější představu o hodnotách motivačních proměnných svěřeného kolektivu. Zdá se, že utváření příhodné atmosféry pro dezalienační procesy v severočeském hnědouhelném revíru se dnes nemůže obejít bez generelu práce s lidmi. Nejedná se jistě o vytvoření nějakých umělých skleníkových vztahů nebo o redukování člověka na pouhý předmět manipulace. Je naděje, že úskalí alienace bude odstraněno zcela v duchu klasika novodobé filosofie, „aby se člověk necítil při sobě teprve vně práce a v práci vně sebe“ (Lenin).

Резюме

Чех Я.: Мотивация труда в бурогольных карьерах

В Северочешском бурогольном районе выступает на первый план интерес к исследованию в области рабочих сил. Для определения каузальных зависимостей между отдельными параметрами мотивационных переменных была составлена программа для ИЦЛ 1901, и было получено 156 видов контингентированных таблиц. Метод, до сих пор редко применяемый в карьере, принес несколько поразительных результатов.

Напр. опрошенные рекомендовали бы чаще профессию шахтера своему другу в случае, если бы он искал работу, однако своему постоянному или потенциальному сыну лишь в 46,88 % случаев. Важным фактором мотивации труда стало чувство удовлетворения своего партнера жизни, до сих пор не включаемое в число главных мотивационных переменных. С довольством партнера соотносится и использование свободного времени и забота о семье, хотя северочешская область не является в этом отношении образцом гармонии.

В удовлетворении избранных 12 факторов мотивации труда на первых местах очутились отношения между людьми на рабочем месте, характер труда (содержание) и отношение начальника (признание, хорошая оценка).

Исследование экспериментально квантифицировало опыт нормы факторов мотивации труда. Здесь опять появляется на переднем плане дольность партнера и затем следуют отношения между людьми. Опрошенные не считали решающим фактором социальную и культурную заботу завода (предприятия) и участие в руководстве. Лишь дальнейшее исследование может показать, что достаточное удовлетворение этих факторов не действует уже в виде потребности как цели.

Исследование показало необходимость создания надлежащей атмосферы для дезalienационных процессов в районе и для разработки общей директивы работы с людьми, чтобы человек «не чувствовал себя при себе только вне работы, а на работе вне себя» (Lenin).

На следующем этапе в Северочешском бурогольном районе будут обследоваться подобным образом физические условия труда и возможности улучшения отношений между людьми.

Summary

Čech J.: Work Motivation in Open-cut Lignite Mining

In the North-Bohemian lignite district, the interest in the area of manpower is coming to the fore. In order to ascertain causal dependencies between the separate pairs of motivation variables, the ICL 1901 program was worked out and 156 kinds of contingency tables were procured. The so far unique research method used in an open-cut quarry has yielded some surprising results.

The respondents e. g. would, in a greater extent, recommend the mining occupation to a good acquaintance seeking a situation, but only in 46.88 per cent of cases to their existing or potential son. The satisfaction of the life partner — which has hitherto not been classified among the most important motivation variables — has become a significant factor of work motivation. Also the utilization of leisure and the care of the family are strongly correlated with the satisfaction of the life partner, although the North-Bohemian region represents no model of harmony in this respect.

In saturating the twelve selected factors of work motivation, it is the interhuman relations at workplaces, the character of work (work contents) and the superior's attitude (recognition, appreciation) that have come to the fore.

The research has experimentally quantified the attempt at fixing a norm of work-moti-

vation factors. The satisfaction of the life partner appears again at the foremost place and is followed by interhuman relations. The social and cultural work of the enterprise and the participation in management are not considered by the respondents as decisive factors. Only further research can show that a sufficient saturation of these factors no longer functions as a goal-directed need.

The research proved the necessity of creating a suitable atmosphere for the disalienation processes in the district and of elaborating the method of working with people in order to enable man not „to feel like himself only out of work, and at work out of himself“ (Lenin).

In the next stage of the research carried out in the North-Bohemian lignite district, the physical conditions of work and the possibilities of improving interhuman relations will be examined in a similar way.

Rozvoj výrobních sil, sociální a vědeckotechnický pokrok neustále zvyšují hodnotu a význam volného času, a to jak u jedince, třídy či skupiny, tak i v celé společnosti. Otázky spojené s délkou, strukturou, obsahem a využitím volného času stále více přitahují pozornost praktiků i vědeckých pracovníků v socialistických i kapitalistických zemích.

Význam a hodnota volného času je určována jeho sociálně ekonomickým obsahem. V podmínkách sociálního pokroku jedinec získává stále větší hodnotu a vzrůstá tedy i význam jeho činnosti, v níž se formuje, rozvíjí a projevuje. Toto platí především v socialistické společnosti.

Činnost ve volném čase se stává stále důležitějším faktorem ovlivňujícím produktivitu společenské práce. Výzkumy například ukázaly, že ten, kdo pravidelně sportuje, ztrácí třikrát méně času pro nemoci, vykazuje v průměru o 5 % vyšší produktivitu, je aktivnějším ve společenském životě, studiu atd. než ten, kdo nesportuje. [1]

Využití volného času se stalo společenskou oblastí, v níž je nutno vytvořit nezbytné materiální a organizační podmínky a také zdokonalit plánovací a řídicí činnost.

Existuje množství různých definic volného času. Je to podmíněno na jedné straně složitostí a různorodostí jevu samotného a na druhé straně někdy povrchním a subjektivistickým rozborem. Ekonomický přístup k této otázce se projevuje v pojetí volného času jako času rozšířené reprodukce pracovní síly [2] nebo jako času, kdy se neuskutečňuje žádná činnost vedoucí k získávání existenčních prostředků. Filosofická definice staví svobodu do protikladu s takovými kategoriemi jako nutnost, přinucení atd. Avšak pojem svoboda

je vědci velice často chápán různě. Někteří jej chápou vědecky a marxisticky, jiní iluzorně – měšťácky. Takový je rozsah chápání svobody.

V sovětské literatuře je volný čas nejčastěji spojován s všestranným rozvojem osobnosti [3, 4].

Zbytek časového fondu je dostatečně přesně definován. To nám umožňuje považovat volný čas za tu část dne (týdne atd.), která je *osvobozena* od práce na společenské výrobě nebo od jiné nezbytné činnosti (práce v domácnosti, jídla, spánku atd.). Ve volném čase se provádí duševní, fyzická, sociální, estetická činnost, odpočinek, zábava. To znamená, že se uspokojují ty nematerialistické potřeby, které se vůbec neuspokojují nebo se uspokojují jen částečně v práci, ve společenské výrobě a v jiných nezbytných a neodkladných činnostech.¹

Vyjmenované druhy činností odpovídají hlavním rysům člověka, odrážejí nejdůležitější elementy lidské činnosti. Jejich souhrn je podmínkou všestranného a harmonického rozvoje a seberealizace člověka. Podle délky a vzájemného vztahu těchto hlavních druhů činností lze posuzovat hodnotu volného času, jeho efektivní a racionální využití. [5]

*

Délka volného času je určována především rozvojem výrobních sil, efektivností práce ve společenské výrobě.

Mezinárodní výzkum časového rozpočtu ukázal, že obyvatelé hospodářsky vyspělejších zemí mají více volného času. Existuje rovněž těsné spojení mezi délkou volného času a velikostí národního důchodu (tab. 1).

¹ Hlavní předností takové definice je relativní jednoduchost při shromažďování, zpracování a analýze konkrétních údajů o využití času a zachování dostatečně přesné klasifikace nezbytných činností. Tuto přednost nemají mnohé jiné definice

včetně těch, které se opírají o kategorií svobody. Avšak i v tomto případě vznikají těžkosti, jestliže vybrané druhy činností, kterými se vyplňuje volný čas se překrývají s určitými funkcemi. Je jasné, že činnosti jsou komplexní a vzájemně se prolínají.

Tabulka 1: Výše národního důchodu v průměru na jednoho obyvatele a délka volného času dospělého městského obyvatelstva v socialistických a kapitalistických zemích

Kapitalistické země	Národní důchod na 1 obyvatele, % v poměru k Francii [6]	Délka volného času: denní průměr na 1 dělníka, % v poměru k Francii [7]	Socialistické země	Národní důchod na 1 obyvatele, % v poměru k Bulharsku [7]	Délka volného času: denní průměr na 1 dělníka, % v poměru k Bulharsku [8]
Francie	100	100	BLR	100	100
NSR	109,3	115,4	MLR	127,5	88,9
Belgie	82,1	120,5	PLR	161,3	194,4
USA	158,0	130,8	SSSR	179,3	166,7

Srovnávání údajů socialistických a kapitalistických zemí odhaluje působení i dalšího rozhodujícího faktoru — výrobních vztahů. Socialismus pracujícím zabezpečuje mnohem delší úsek volného času při značně nižší úrovni rozvoje výrobních sil než kapitalismus. Ekonomický potenciál kapitalistických zemí by při změně společenských vztahů zajistil pracujícím mnohem více volného času společně se zvyšováním příjmů.

V naší zemi se problém prodlužování volného času objevuje v souvislosti s úkoly dosažení skutečné rovnoprávnosti mužů a žen a dalšího zmenšování rozdílu mezi sociálními skupinami. Socialistická společnost, jež si za hlavní úkol klade všestranný a harmonický rozvoj lidské osobnosti, musí neustále hledat cesty k prodlužování volného času a především vytvářet takové podmínky, které napomáhají postupnému zmenšování a později i úplné likvidaci rozdílu v délce volného času.

Rozhodující podmínkou pro prodlužování volného času v socialistické společnosti je optimální rozdělení (mezi různorodými sférami a odvětvími společenské výroby) a využití pracovní doby na dané úrovni rozvoje výrobních sil.

Bezprostředním zdrojem prodlužování volného času je postupné zkracování pracovní doby ve společenské výrobě a pracovního času v osobním a vedlejším domácm hospodářství, stejně jako zkracování celé řady tzv. „režijních“ časových ztrát [9], vztahujících se k přejezdům, přesunům, čekací době atd. Avšak existuje i třetí cesta, jejíž podstata tkví v tom, že se celá řada životně důležitých druhů lidské činnosti stává činností ryze dobrovolnou jednak vzhledem k cílům a funkcím těchto

činností, jednak vzhledem k jejich obsahu a vztahu, jaký si k nim člověk vytváří. Svědčí o tom například proces přeměny práce v prvořadou životní potřebu.

Možnosti a nutnost zkracování pracovní doby jsou v první řadě určovány růstem produktivity (a také intenzity) práce na základě vědeckotechnického pokroku. Vzájemná závislost mezi růstem produktivity práce a prodlužováním volného času však není zcela přímá, jelikož v daném případě působí ještě celá řada jiných faktorů. Volný čas není dosud vždy považován za prvořadou hodnotu a v mnoha případech motiv zvyšování materiální úrovně je silnější.

Z údajů získaných při různých výzkumech vyplývá, že hlavním bezprostředním pramenem prodlužování volného času je zkracování pracovní doby v osobním a vedlejším domácm hospodářství. Využití tohoto pramene je závislé na růstu produktivity práce, růstu společenské výroby zboží a služeb, jejichž podstatná část je dosud tvořena v domácm hospodářství.

Při zkracování pracovní doby není určitá část uvolněného času využívána ke zkvalitňování odpočinku a zábavy, tj. jako volný čas, ale k práci v osobním a vedlejším domácm hospodářství. Tento fakt můžeme částečně zdůvodnit tím, že v procesu technického pokroku se jednotlivá odvětví národního hospodářství rozvíjejí nerovnoměrně. Například v SSSR oblast materiální výroby po dlouhý čas předstihovala z hlediska tempa rozvoje oblast služeb, jež je určena k tomu, aby zkracovala ztrátové časy obyvatelstva vynakládané na udržování domácnosti a tím umožňovala prodlužování volného času.

Počet pracovníků v oblasti služeb se v letech 1950–1965 v přepočtu na deset tisíc obyvatel zvětšil 1,5krát. Vezmeme-li však v úvahu zkrácení pracovní doby, zvýšil se tento počet pouze 1,2krát. [6] V souvislosti se zvýšením počtu zaměstnanců a pronikáním nových vědeckých a technických objevů do výroby se v posledních letech tempo rozvoje sféry služeb podstatně zvýšilo.

Společenské bohatství a promyšlené řízení oblasti služeb jsou nejdůležitějšími podmínkami pro snižování ztrátových časů v domácnosti; uskutečňují se ve třech směrech: prostřednictvím zespolečenšování, rozšiřování a industrializace každodenních služeb, prostřednictvím mechanizace domácích prací a prostřednictvím růstu reálných příjmů a organizace domácích prací v rodině. Určíme-li délku času vynakládaného na činnost analogického charakteru v odvětvích materiální výroby, v nevyrobních oblastech a v domácnostech (např. průmyslová výroba potravinových produktů a každodenních kuchyňských potřeb, veřejné stravování a čas vynakládaný na přípravu pokrmů doma), můžeme téměř přesně vymezit společenské ztráty vznikající v důsledku nedostatečné mechanizace a nedokonalého zespolečenštění domácích prací. Na tomto základě můžeme rovněž naznačit nejschůdnější cesty k likvidaci těchto ztrát a k prodlužování volného času. Srovnání analogických časových nákladů v těchto třech oblastech má neobvykle velký význam pro optimální rozdělení společenské práce (včetně měřítko vztahujícího se k jednotlivým administrativně ekonomickým jednotkám).

Problematika prodlužování volného času je nerozlučně spjata s otázkou jeho racionálního využití, tj. s otázkou jeho kvality. Délka volného času charakterizuje *celkové využívání časového rozpočtu*. Kvantitativní hodnocení však musí být nutné doprovázeno charakteristikou *obsahu* volného času, ve kterém se v podstatě projevuje duševní tvář společnosti.

Faktické údaje získané v průběhu výzkumů podávají svědectví jak o určitých společných rysech využívání volného času v různých zemích, tak i o celé řadě zvláštností (viz tab. 2). Čas věnovaný studiu, zvyšování kvalifikace a sebevzdělávání je značně vyšší v socialistických zemích a především v Sovětském svazu. (Pokud

jde o úroveň všeobecného vzdělání, velmi vysoko se umísťují obyvatelé Pskova; předčí je pouze obyvatelé amerického města Jacksonu.) Podíl volného času věnovaného četbě, sledování televize, poslouchu rozhlasu a různým podívaným, tj. v podstatě získávání informací, je v různých zemích do jisté míry stabilní a tvoří 40–50 %. Společenský styk a pasivní odpočinek, plnící základní obnovovací funkce, zabírají v průměru 30–40 % volného času (v socialistických zemích o něco méně než v kapitalistických). I když je délka volného času věnovaného společenské činnosti v různých zemích nedostatečně rozlišována, je nutno poznamenat, že obyvatelstvo kapitalistických zemí věnuje tuto část volného času především činnosti náboženské.

Podrobuje-li rozboru využívání volného času vůbec, měli bychom vycházet z toho, do jaké míry je ten či onen druh činnosti důležitý jak v rámci určitého sociálně politického systému, tak i z hlediska sociálního pokroku, jehož konečné výsledky se projevují v úrovni všestranného a univerzálního rozvoje lidské osobnosti. Harmonickému rozvoji a seberealizaci lidské osobnosti odpovídá v první řadě takový druh činnosti, který vyžaduje intelektuální, mravní a fyzickou aktivitu. Proto i když považujeme odpočinek a různé druhy zábavy za důležitý element volného času, měli bychom daleko více hodnotit takové formy trávení volného času, kdy obyvatelstvo věnuje jeho podstatnou část souhrnu takových činností jako studium, sebevzdělávání, společenská, tělovýchovná a estetická činnost. Když V. I. Lenin hovořil o výchově člověka komunistické společnosti, vždy zdůrazňoval, že tento proces může být úspěšně uskutečňován pouze v konkrétním boji za vyřešení nejnaléhavějších otázek revoluce, tj. cestou jasně vytýčené t v ů r č í činnosti [10]. Právě v takovéto činnosti se lidská osobnost může projevovat nejplněji a nejpodstatněji. V kapitalistické společnosti je však daleko více hodnocen a ceněn odpočinek a různé druhy zábavy mající bezprostřední vztah především ke spotřebě zboží i služeb a odvádějící pozornost člověka od těch oblastí, kde by se mohl projevovat jako vysoce rozvinutá osobnost (politika, umění, technická tvořivost). Pouhý odpočinek a zábava stavějí člověka především do pozice spotřebitele.

Tabulka 2: Struktura volného času pracujícího obyvatelstva v některých městech socialistických a kapitalistických zemí, v nichž byl prováděn výzkum (v průměru na jeden den týdne)

	Socialistické země				Kapitalistické země			
	muži		ženy		muži		ženy	
	doba	% z celkové délky volného času	doba	% z celkové délky volného času	doba	% z celkové délky volného času	doba	% z celkové délky volného času
Studium a sebevzdělání	0,3	7,0	0,3	10,3	0,1	2,3	0,1	2,9
Účast na společenské činnosti	0,1	2,3	0,1	3,5	0,1	2,3	0,1	2,9
Zájmová a tvůrčí činnost	0,1	2,3	0,2	6,9	0,2	4,5	0,3	8,5
Tělovýchova, sport, procházky	0,4	9,3	0,2	6,9	0,4	9,1	0,2	5,7
Zábava a odpočinek	3,4	79,1	2,1	72,4	3,6	81,8	2,8	80,0
a) podívaná a prostředky masové komunikace	2,0	46,5	1,3	44,8	2,1	47,7	1,5	42,9
četba umělecké literatury, časopisů a novin	0,7	16,3	0,4	13,8	0,6	13,6	0,4	11,4
poslech rozhlasu	0,3	7,0	0,1	3,4	0,1	2,3	0,1	2,9
poslech televize	0,8	18,6	0,6	20,7	1,3	29,5	0,9	25,7
návštěvy kin, divadel, koncertů, muzeí, sportovních podniků atd.	0,2	4,6	0,2	6,9	0,1	2,3	0,1	2,9
b) další druhy zábavy (společenský styk, pasivní odpočinek atd.)	0,4	32,6	0,8	27,6	1,5	34,1	1,3	37,1
Celková délka volného času	4,3	100,0	2,9	100,0	4,4	100,0	3,5	100,0

V problematice volného času náleží zvláštní místo otázce režimu práce, na kterém je struktura volného času ve značné míře závislá, neboť není pro různé druhy činností rovnocenná s ohledem na určitý časový rozvrh v průběhu týdne, roku atd.

Při hodnocení režimů práce a způsobů zkvalitňování kalendářního rozvrhu volného času je nutné brát v úvahu sociální důsledky a zabraňovat spotřebitelským tendencím ve využívání volného času. Mnohem větší sociální hodnotu má takový režim, který vytváří širší podmínky pro rozvoj člověka a pro aktivní tvůrčí činnost.

Otázka prodlužování volného času na úkor zkracování pracovní doby a ostatních druhů činností a otázka kvality jeho využívání je komplikována tím, že hodnota a důležitost určitých druhů činností se mění. Jedním z hlavních úkolů je proto přesně definovat zákonitosti harmonického sladění činnosti jednotlivce a společnosti jako celku.

Dozrála nutnost vypracovat takový systém činnosti, který by mohl sloužit jako základ řešení nejrůznějších otázek týkajících

se optimalizace rozdělení práce společnosti a jednotlivce.

Obecné kritérium optimálnosti můžeme určit, vezmeme-li za základ hlavní cíle socialistické společnosti — formování, rozvoj a seberealizace všestranně rozvinuté lidské osobnosti.

Materiální základnu využívání volného času tvoří v širším pojetí všechno to, co má bezprostřední vztah k životním podmínkám obyvatelstva. Ukazatelem využívání volného času může být velikost národního bohatství, národního důchodu v přepočtu na jednoho obyvatele, fondu osobní spotřeby, rozvoje služeb atd. V užším pojetí zahrnuje materiální základna využívání volného času ty faktory, jež mají bezprostřední vztah k trávení volného času: služby a výroba předmětů spotřeby využívaných ve volném čase; podniky, instituce a organizace pro kulturu, odpočinek a zábavu a počet jejich pracovníků; výdaje z rodinného rozpočtu; přírodní zdroje atd. V socialistických zemích velice rychlým tempem rostou státní výdaje na taková odvětví jako vzdělání, osvěta, kultura. Avšak nemůže nás ještě plně uspo-

kojovat úroveň dosažená v oblasti masových sportů, estetické činnosti a zábavy a odpočinku v přírodě.

Při budování materiální základny se však objevuje problém normativní spotřeby zboží a služeb a v této souvislosti také problém jejich výroby, problém plnějšího a racionálnějšího využití existujících předmětů kulturní spotřeby a různých institucí, problém jejich rovnoměrného rozmístění v různých oblastech státu i sídliště.

K otázkám materiální základny a organizace využívání volného času se rovněž vztahuje výběr, výchova, finanční ohodnocení a společenská prestiž profesí pracovníků zaměstnaných v oblasti „služeb“ volného času.

Jejich počet roste mnohem rychleji než v jiných odvětvích hospodářství. V této souvislosti je nezbytné nutné vytvořit orgány, v nichž by byly koncentrovány všechny akce a opatření vztahující se k budování a zabezpečování materiální základny pro různé druhy činností ve volném čase a všechny výzkumy v této oblasti.

Současně s budováním materiální základny nabývají velkého významu otázky vztahující se k výchově a vzdělání ve škole a mimoškolních zařízeních (vštěpování nejdůležitějších návyků, výcvik dovedností, předávání určitých vědomostí, norem, pravidel atd.). Základním principem komunistické výchovy není poskytnutí plné svobody *formujícímu se* jedinci („dělej si, co chceš“), ale jeho usměrňování, zajišťující, že si osvojí všechno nejlepší, čím k dnešnímu dni společnost disponuje, že bude bohatší, dokonalejší, univerzálnější, svobodnější a společenštější lidská bytost.

V této souvislosti můžeme do popředí postavit systém vzdělání a výchovy, to znamená směr, způsoby, metody a prostředky formování a rozvoje člověka jako pracovní síly a lidské osobnosti. Všeobecnost, vysoká vědecká úroveň, bohatá materiální základna systému vzdělání a výchovy a vysoká kvalifikace kádrů – to jsou nejdůležitější předpoklady zmenšování rozdílů ve využívání volného času.

Bezplatné vzdělání, široká síť všeobecně dostupných hudebních, uměleckých a sportovních škol a různých kroužků a organizací pro děti podává jasný důkaz o snáhách socialistické společnosti poskytnout každému jedinci základní podmínky bez

ohledu na jeho sociální a materiální postavení.

Stav podmínek pro využívání volného času svědčí rovněž o stupni kontroly ze strany společnosti.

Za základní směry řízení volného času můžeme považovat: zlepšení struktury a obsahu volného času (prostřednictvím rozvoje materiální základny, zdokonalování systému organizací a institucí pro využívání volného času a jiných podobných opatření); zmenšování rozdílu ve struktuře a obsahu volného času mezi různými sociálními skupinami; vytvoření podmínek, zabezpečujících větší rovnoprávnost v této životní sféře (především prostřednictvím zdokonalování a materiálního a kádrového zajištění systému výchovy a vzdělávání dorůstajícího pokolení a také prostřednictvím zvětšování fondu společenské spotřeby); prodlužování volného času (prostřednictvím řady opatření vedoucích ke zkracování pracovní doby, doby vynakládané na domácí práce a jiných nevýrobních časových ztrát). V podstatě tedy jde o řízení podmínek nezbytných pro zdokonalování a rozšiřování činnosti napomáhající formování a rozvoji lidské osobnosti.

Jaké jsou předpoklady pro řízení volného času? Jsou to za prvé znalosti činnosti z hlediska její struktury, jejích základních druhů a funkcí, jinými slovy, rozpracování činnosti společnosti a jedince. Je přirozené, že tato práce musí být založena na hlavních marxistických principech o vedoucí úloze výroby a ekonomických vztahů, o aktivní úloze nadstavbových jevů a výrobní činnosti, o člověku jako souhrnu společenských vztahů atd. Za druhé je nutno mít dostatek informací o množství a kvalitě společenské činnosti, zejména však o rozdělení osobní a společenské práce mezi různé oblasti. Za třetí je nutno dosáhnout určitého stupně formalizace a získat možnost modelování a matematizace činnosti.

Jmenované předpoklady jsou přirozeně formulovány v dosti obecné podobě. Rovněž jejich obsah je velice různorodý a není ani zdaleka vyčerpán tím, co bylo řečeno výše. Teoretický předpoklad zahrnuje kupříkladu i znalost struktury osobnosti, podmínek napomáhajících formování, rozvoji a projevu lidské osobnosti, odhalení obsahu prostředků a metod vedoucích k všestrannému rozvoji lidské osobnosti,

znalost systému lidských potřeb, tendenci rozvoje tohoto systému atd.

Avšak hlavním předpokladem je charakter společensko-politického řádu, neboť jedině on určuje základní zájmy realizované v procesu rozvoje společnosti a napomáhá nebo brání vytvoření ostatních předpokladů a podmínek.

Rozvoj společnosti je proces objektivní. Vzhledem k tomu je jakékoli řízení tohoto procesu relativní. Člověk, jedinec je postaven do určitého rámce, ve kterém není schopen urychlovat nebo zpomalovat probíhající společenský proces. V socialistické společnosti, založené na společenském vlastnictví, je však tento rámec nesrovnatelně širší než ve společnosti kapitalistické. V této souvislosti jsou i možnosti řízení volného času a požadavky na toto řízení v podmínkách socialismu podstatně větší. Toto konstatování však v žádném případě neznamená zesílení předpisování, reglementace lidské činnosti. Naopak, hluboká a všestranná znalost této činnosti napomáhá zvyšování stupně její svobody.

Jedním z prostředků řízení volného času by mělo být vypracování celkové bilance volného času jak v přítomnosti, tak i v perspektivní budoucnosti. Celková bilance volného času zahrnuje, za první, veškerou pracovní dobu ve výrobní i nevýrobní oblasti věnovanou na zabezpečení volného času; za druhé, dobu všech činností vykonávaných ve volném čase u všech skupin obyvatelstva. Podobná bilance může sloužit jako prostředek odhalování problémů spojených s využíváním volného času, jako prostředek určování efektivnosti těch či oněch sociálně ekonomických opatření, jako prostředek regulování délky a struktury volného času. [11, 12]).

Velký význam pro prostudování obecných zákonitostí a tendencí ve využívání

volného času má organizování celostátních a mezinárodních výzkumů volného času. Zkušenosti mezinárodního srovnávacího výzkumu časového rozpočtu u městského obyvatelstva ve 13 socialistických a kapitalistických zemích, který byl prováděn v letech 1965–1969 v rámci Evropského střediska pro koordinaci výzkumů a dokumentace ve společenských vědách, dokazují, že podobné výzkumy jsou možné a velice efektivní.

Přeložila Galina Hýnarová

Literatura:

- [1] *Fizičeskaja kultura i naučnaja organizacija truda* (Materialy k Vsesojuznoj konferencii), Moskva 1969.
- [2] Petrosjan G. S., *Vnerabočee vremja truda jaščichsja SSSR*, „Ekonomika“, Moskva 1965.
- [3] Prudenskij G. A., *Vremja i trud*, Mysl, Moskva 1964.
- [4] Grušin B., *Svobodnoe vremja*, Mysl, Moskva 1968.
- [5] *Materialy konferencii Bjudžet vremeni i socialno-ekonomičeskoe planirovanie*, Vypusk II, Bjudžet vremeni, planirovanie i sovršenstvovanie organizacii svobodno-vremeni, Novosibirsk 1969.
- [6] *Narodnoe chozjajstvo SSSR v 1965 godu*, Statističeskij sbornik, Statistika, Moskva 1966.
- [7] *Meždunarodnoe sravnitelnoe issledovanie bjudžeta vremeni*, Nauka, Novosibirsk 1969.
- [8] *Sopostavlenie urovněj ekonomičeskovo razvitija socialističeskich stran*, Ekonomika, Moskva 1965.
- [9] Strumilin S. G., *Problemy ekonomiky truda*, Gospolitizdat, Moskva 1957.
- [10] Lenin V. I., *Zadači sojuzov moložoži*, Polnoe sobranie sočiněnij, Tom 41.
- [11] *Problemy sovokupnovo balansa vremeni i itogi issledovanija*, Nauka, Novosibirsk 1969.
- [12] Patrušev V. D., *Svobodnoe vremja i naučno-techničeskij progres*, Informacionnyj bjuleteň 9 (24), Naučno techničeskij progres, socialnoe razvitije i svobodnoe vremja, Moskva 1969.

Návštěva koncertů umělecké hudby

Informace o výzkumu jedné aktivity
volného času¹

LADISLAV HRDÝ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

1. Úvod

Sociologie volného času prošla prvními fázemi své existence v Československu vcelku úspěšně. Může se vykazat jak přínosnými pracemi teoretickými, tak úspěšnými empirickými výzkumy, které nabývají na významu zvláště proto, že jsou od počátku vedeny snahou sloužit jak teorii, tak praxi.

Přesto však nemůžeme být zcela spokojeni. Převládá názor, že se problematika volného času stala módní záležitostí — není však pouze módní, je především velice aktuální záležitostí; pro mnohé je pouze zajímavým tématem, pro jiné však představuje mnoho nezodpověděných otázek, jež znamenají vážnou překážku jak v denním rozhodování, tak v krátkodobém i v dlouhodobém plánování prakticky všech sfér života společnosti. A právě v tomto směru zůstává sociologie volného času přes všechny dosavadní výsledky a úspěchy mnoho dlužna. Nestačí držet krok. Je stále v prodlení s odpověďmi na celou spoustu otázek, které jí klade každodenní život, s odpověďmi na konkrétní otázky, které kladou sociologům volného času pracovníci a představitelé různých organizací a institucí.

Sociology volného času tak začíná pronásledovat nedostatek času a dluhy (informační). Navíc se dostávají při odpovědích na většinu těchto otázek do nepřijemné konfrontace — zjišťují, že jejich poznatky jsou velice často natolik globální a obecné, že nejsou s to přinést uspokojivou odpověď na konkrétní dotaz, týkající se řešení určitého dílčího, někdy zdánlivě jednoduchého problému praxe. Vyplývá to zřejmě z toho, že dosavadní výzkum volného času měl spíše extenzivní charakter. Zabýval se

volným časem jako celkem a doposud nezbyl čas provádět detailní analýzu jednotlivých elementárních složek, které volný čas tvoří, tj. aktivit.²

Výzkum jedné aktivity volného času nazvaný *Návštěva koncertů umělecké hudby* byl veden od počátku snahou pokusit se vytěžit co nejvíce poznatků jak pro oblast sociologie hudby, tak pro oblast sociologie volného času a navíc poukázat na možnosti, které takto specializovaný výzkum oběma oborům přináší. Projekt³ byl vypracován v době, kdy se již několik let projevoval sice pozvolný, ale natolik vážný úbytek návštěvníků koncertů umělecké hudby v Praze (obdobně divadla a filmu), že se tato skutečnost — spolu s informacemi o dalších nedostatcích v koncertním životě — stále častěji stávala předmětem úvah v odborném i denním tisku. Projekt byl rozdělen na dvě části. Prvá část shrnuje dosud známé skutečnosti o této oblasti a poukázala jak na naprostou absenci základních informací o struktuře a chování publika, které jsou nutné pro seriózní rozbor problémů, tak na nedostatečnou znalost zákonitostí vývoje této kulturní a umělecké oblasti. Druhou část představoval konkrétní projekt empirického sociologického výzkumu, zaměřený tak, aby byly zaplněny nejzávažnější mezery ve znalostech této oblasti. Bylo pamatováno na to, aby analýza a interpretace získaných dat rovněž sledovaly ověření správnosti některých obecných teorií se zřetelem k získání teoretické a informační báze pro seriózní tvorbu prognóz nejbližšího i vzdálenějšího vývoje.

Na podzim v roce 1967, po oponentuře projektu, byly zahájeny první práce.

¹ Řešící pracoviště: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze. Zadavatel: hudební oddělení Českého ministerstva kultury.

² Zatím se lze spoléhat pouze na informace získané z jiných oborů. Ačkoli bylo provedeno mnoho výzkumů v různých uměnovědních a kulturních oblastech (hudba, film, divadlo, rozhlas, televize aj.), problematiky volného času se dotýkají většinou příliš obecně a okrajově, takže jsou pro sociologii volného času obtížně využitelné.

Další rozvoj sociologie volného času je proto také závislý na rozvoji jiných oborů a vědních disciplín. Stejně důležité je, aby sociologové volného času dokázali, že jejich teoretické a empirické výsledky jsou přínosem pro rozvoj příbuzných oborů.

³ Hrdý Ladislav — Seřl Vladimír: *Pražský koncertní život* (Rámcový projekt empiricko-sociologického výzkumného úkolu), Praha 1966, Pragokonzert, 60 s. cyklostyl.

2. Cíle výzkumu

Znalosti o publiku různých uměleckých a kulturních akcí jsou minimální jak u nás, tak na celém světě. Prací z této oblasti je velmi málo a zcela ojedinělé jsou práce o koncertních posluchačích. Tím spíše šlo tedy ve výzkumu o to, aby nepřinesl jen spoustu snad zajímavých, ale často bezcenných informací o objektu zkoumání.

Proč došlo k úbytku návštěvníků koncertů umělecké hudby? Dochází skutečně ke „stárnutí“ návštěvnícké obce? Je pravda, že o koncerty umělecké hudby projevují nejmenší zájem mladí lidé? Můžeme hledat příčinu současných nedostatků ve školství (malém počtu hodin hudební výchovy), nebo ve skladbě repertoáru, nebo ve špatné propagaci? Je pravdivý názor, že forma koncertů umělecké hudby již zastarala? Omezuje se působení umělecké hudby jen na určité sociální vrstvy? Můžeme tvrdit, že koncerty navštěvuje velmi nízké procento obyvatel Prahy? Jak zvýšit návštěvnost koncertů?

To všechno jsou otázky, na které existují velmi často rozporné odpovědi.

Cílem výzkumu proto bylo získat takové informace, které by pomohly tuto spleť problémů řešit. Jde v podstatě o tři hlavní cíle:

2.1. *Vypracování základní ucelené představy o populaci návštěvníků umělecké hudby v Praze a o jejich vztahu k hudbě*

Získání informací o struktuře koncertního publika, o hudebních potřebách a zájmech, o estetických, ekologických, ekonomických faktorech ovlivňujících vztah k umělecké hudbě apod., sledování vztahu mezi aktivitami hudebními, uměleckými a ostatními aktivitami volného času, aktivitami polovolného času a aktivitami profesionálními apod.

2.2. *Objasnění některých kritérií hodnocení aktivity „návštěva koncertů umělecké hudby“, případně jiných aktivit*

Návštěvu koncertů umělecké hudby považujeme za jednu z konzumpčních hudebních aktivit volného času člověka. Oproti dosavadním výzkumům z oblasti sociologie

hudby, zabývající se většinou pouze určitým dílčím problémem interakce hudba-posluchač (například hudebností, estetickou hodnotou hudebních děl apod.), šetříme výzkumem nejen tento vztah jako celek — nebo, lépe řečeno, znaky a charakter vzájemného působení produkované hudby a člověka v určitém, přesně vymezeném čase — ale i některé průvodní vlastnosti, které aktivitu charakterizují i mimo čas aktivního poslechu, tedy i mimo interakční čas (hudba jako kulisa k přemýšlení; asociativní situace před a po koncertu nebo o přestávkách; chování ovlivněné prostředím sálu, případně přilehlých prostor, foyeru apod.). Hovoříme-li potom o hodnotě aktivity, předpokládáme, že je utvářena mnoha těmito složkami a jejich vzájemnými vazbami.

Výzkum dále vychází z předpokladu, že jedinec (skupina, společnost) hodnotí aktivitu někdy přímo, jindy zprostředkovaně její prospěšností. Pojem prospěšnost přitom chápeme v co nejširším smyslu slova, zahrnujícím nejenom prospěšnost materiální, ale i např. schopnost uspokojení potřeb emocionálních apod. Jedinec (skupina, společnost) od aktivity něco očekává, aktivita pro něho splňuje určité cíle, ať jsou tyto cíle vědomé či nikoli. Znamená to tedy, že každá aktivita, a tedy i aktivita *návštěva koncertů umělecké hudby*, má určitou funkci, určitý soubor funkcí, že pomocí těchto konkrétních funkcí je aktivita účinná.⁴

Z těchto důvodů klade výzkum velký důraz na analýzu hodnotové struktury aktivity návštěva koncertů umělecké hudby a ostatních aktivit volného času pomocí analýzy funkcí. Přípravné fáze výzkumu (1967–1968) prokázaly, že analýza funkcí je velmi příhodná pro empirické šetření, neboť podává nejen velké množství informací o hodnotě aktivity, ale jeví se jako nejprůhodnější pro experimentální ověření.

Prvé fáze výzkumu byly proto zaměřeny (v hloubkových kvalitativních rozhovorech s návštěvníky koncertů umělecké hudby v Praze) na konsignaci významných a obecně preferovaných funkcí a souběžně s tím na postupné vypracování techniky zjišťování funkcí aktivit. Na základě získaných zkušeností byla vypracována technika zjišťování aktivit pomocí pětistupňového testu

⁴ Podrobněji o tomto tématu viz Hrdý Ladislav, *Society and Leisure* No. 1, Prague, March 1969,

The Problems of Evaluating Leisure Activities, s. 55–65.

souhlasu a nesouhlasu s předepsanými tvrzeními.⁵

Z pracovního seznamu funkcí byly potom vybrány nejpreferovanější funkce a z nich pro terénní sběr informací (kvantitativní zpracování) zařazeny ty, pro něž byl nalezen adekvátní způsob zjišťování. Tak musely být, bohužel, z konečného seznamu eliminovány např. funkce hry, funkce sexuální apod.

Výsledkem je tento seznam funkcí aktivit, sledovaný kvantitativně:

1. *Terapeutická funkce* — tato funkce je přítomna v těch aktivitách, o nichž je jedinec přesvědčen, že jejich vykonávání je nezbytné pro zlepšení zdravotního stavu tělesného nebo duševního.
2. *Funkce kompenzace fyzické únavy* — od aktivit s touto funkcí očekávají lidé účinný odpočinek po fyzické námaze. Předvýzkum ukázal, že umělecké aktivity představám o kompenzaci fyzické námahy neodpovídají. Výjimku tvoří pouze aktivity „hra na hudební nástroj sám pro sebe“, „poslech rozhlasových pořadů“ a „sledování televize“.
3. *Funkce kompenzace psychické únavy* — funkce pro umělecké aktivity mnohem příznivější (např. u aktivit: „návštěva kin“, „návštěva divadel“, „návštěva koncertů“, „poslech umělecké hudby z rozhlasu“, „sledování televize“ apod.). Nejsilněji však kompenzují psychickou únavu procházky a sportovní aktivity.
4. *Pracovní funkce* — patří aktivitám, od nichž lidé očekávají uspokojení z těžší nebo těžké práce.
5. *Pohybová funkce* — od aktivit s touto funkcí očekávají lidé uspokojení z pohybu. Proto je tato funkce zvlášť výrazná u aktivit sportovních, pohybových, pracovních apod., ale i u některých aktivit uměleckých (tanec, balet, divadlo apod.).
6. *Fyzická funkce* — spočívá ve schopnosti aktivit udržovat nebo zlepšovat fyzickou kondici člověka.
7. *Funkce zručnosti* — je výrazně zastoupena v tvůrčích a interpretačních aktivitách uměleckých a zvláště pak v různých koníčcích, kutilství apod.
8. *Relaxační funkce* — byla zjišťována testováním tvrzení „od této aktivity očekávám, že mě uklidní“.
9. *Zábavná funkce* — nejsilněji zastoupená u aktivit volného času. Zvláště je typická pro některé umělecko-konzumpční aktivity, například „návštěvu malých divadel“, „návštěvu kin“, „návštěvu operet a muzikálů“ apod. Je však silně zastoupena i u aktivit „návštěva koncertů umělecké hudby“, „návštěva oper“ a u tvůrčích aktivit uměleckých. Výzkum, zdá se, ověří, že nejpreferovanější a nejoblíbenější aktivita jedince plní ve většině případů funkci zábavnou. (Zábavná funkce byla zkoumána testováním tvrzení „od této činnosti očekávám, že mne pobaví“.)
10. *Excitační funkce* — lidé vyhledávají vzrušení návštěvou kina, divadla, sportovních podniků, četbou aj. Značnou excitační funkci má sledování televize.
11. *Defrustrační funkce* — lidé od aktivity očekávají, že je „dostane z deprese nebo špatné nálady“. Tato funkce má velkou souvislost s předchozími třemi funkcemi. Výrazněji se však projevuje v aktivitách uměleckých (zvláště v aktivitách interpretačních a tvůrčích).
12. *Estetická funkce* — u všech uměleckých aktivit zkoumáme hlavně její symptomatický aspekt. V tomto smyslu estetická funkce velmi těsně souvisí s funkcemi předchozími (8.–11.). Předvýzkum napověděl, že aktivity se silnou specifickou funkcí estetickou jsou v převážně většině aktivity bohaté na další funkce.
13. *Asociativní funkce* — byla zjišťována testováním tvrzení „od této činnosti očekávám, že se setkám se známými, přáteli“.
14. *Asociativně-kontakující funkce* — byla zjišťována testováním tvrzení „od této činnosti očekávám, že se osobně seznámím s novými lidmi“.
15. *Asociativněsexuální funkce* — připojuje k předchozí také aspekt erotický; lidé od aktivity očekávají, že se setkají a navážou kontakt s osobou druhého pohlaví.
16. *Funkce asociativně-desolitární* — byla zjišťována testováním tvrzení „od této činnosti očekávám, že budu mezi lidmi, když se cítím příliš sám“.
17. *Solitární funkce* — tato funkce naopak jedinci umožňuje, aby byl sám; pro

⁵ Výsledky a popis techniky budou zveřejněny v roce 1971.

tuto funkci také jedinec aktivitu vyhledává. Hudební aktivity obsahují tuto funkci výjimečně (např. aktivita „hra na hudební nástroj sám pro sebe“).

Další tři funkce charakterizujeme zatím pouze tvrzeními, která byla předkládána k testování:

18. „Od této činnosti očekávám, že *udělám něco pro sebe*“.
19. „Od této činnosti očekávám, že *udělám něco pro své blízké*“.
20. „Od této činnosti očekávám, že *udělám něco pro veřejnost*“.
21. *Komunikativně receptivní funkce* – lidé od aktivity „očekávají, že se doví něco nového“.
22. *Kognitivní (poznávací) funkce* – oproti předchozí funkci spočívá v záměrné snaze o rozšíření vzdělání, uvědomělé a záměrné poznávání, studium. Z uměleckých aktivit mají význačnou kognitivní funkci aktivity „návštěva uměleckých výstav a galerií“, „návštěva koncertů umělecké hudby“, „návštěva divadel“, „návštěva oper“ aj.

Všechny tyto funkce byly zjišťovány u aktivit:

1. návštěva koncertů umělecké hudby;
2. návštěva operních představení;
3. návštěva kin;
4. hra na hudební nástroj – sám pro sebe;
5. hra na hudební nástroj v soukromí se svými přáteli, známými – tzv. muzicírování;
6. poslech umělecké hudby (vážené hudby) reprodukováné (rozhlas, gramofon, magnetofon);
7. poslech pop-music, taneční a jazzové hudby reprodukováné (rozhlas, gramofon, magnetofon);
8. sledování televize vcelku (nejen hudebních pořadů);
9. poslech rozhlasu vcelku (nejen hudebních pořadů);
10. čtení knih – beletrie nebo poezie;
11. studium na školách nebo učilištích všeho druhu;
12. práce v zaměstnání nebo ve svobodném povolání.

Kromě toho výzkum zjišťoval funkce dalších dvou aktivit, které respondent označil jako své nejoblíbenější aktivity. Zvláštní pozornost byla věnována *rozpra-*

cování a detailizaci skupiny estetických funkcí aktivity „návštěva koncertů umělecké hudby“.

Zjišťování funkcí je zaměřeno tak, aby výzkum odpověděl hlavně na tyto otázky:

1. jaké funkce může nabýt aktivita „návštěva koncertů umělecké hudby“ a ostatní aktivity volného a polovolného času, včetně aktivit profesionálních;
2. jaká je souvislost funkcí uvnitř aktivity;
3. jaké jsou souvislosti mezi funkcemi různých aktivit;
4. jaké jsou specifické funkce nebo dominantní funkce aktivity; které funkce jsou signifikantní v různých sociálních skupinách;
5. jaké jsou možné formy funkční substituce aktivit;
6. jaká je závislost funkcí na změnách vlastností aktivit;
7. jaké jsou souvislosti mezi funkcemi, vlastnostmi, normami a hodnotami aktivity „návštěva koncertů umělecké hudby“ a některých dalších hudebních i uměleckých aktivit a aktivit volného času.

2.3. *Vytvoření předpokladů pro nenáhodné a promyšlené zásahy a rozhodování při řízení pražského koncertního života*

Vedle empirického zjišťování funkcí aktivit je výzkumný úkol zaměřen na teoretickou analýzu funkcí aktivit, a to tak, abychom zjistili odlišnosti, případně disproporce mezi individuální, skupinovou či společenskou významností funkcí té které aktivity, případně skupiny aktivit.

Dále se zabýváme rozbořem vlastností aktivit. (Termín vlastnost je prozatím pracovní.) Vlastností aktivity rozumíme každý charakteristický znak aktivity, který je více či méně determinantním předpokladem výskytu nebo míry účinnosti funkce, případně více funkcí. Jinak: vlastnosti jsou charakteristické znaky aktivity, které mají těsný vztah k funkcím aktivity a které funkce aktivity více či méně determinují.

Potvrzení teorie o závislosti funkcí na vlastnostech aktivity spolu se znalostmi o struktuře, chování a kvalitě publika by znamenalo podle našich představ významný přínos právě pro oblast rozhodování.

Vycházíme z předpokladu, že znalost nejdůležitějších funkce tvorných vlastností aktivity usnadní rozhodnout se pro organizační a jiná opatření, která umožní nejpříhodnější rozvoj této aktivity. Potom nebudeme odkázáni pouze na opatření hlavně v oblasti ekonomické, ale budeme moci využít také některých prostředků kulturních, etických, estetických i ideově politických. Budeme se moci ptát jak, jakým zásahem — při určité míře znalosti populace lidí, kteří vykonávají danou aktivitu — zachovat nebo změnit, odstranit nebo vytvořit některé vlastnosti aktivity, abychom přispěli k zachování nebo ke změně, k odstranění nebo k vytvoření té či oné nebo těch či oněch funkcí aktivity.

Navíc předpokládáme, že bude možné patřičně zvýšit odpovědnost při takovém rozhodování. Vlastnosti té které aktivity, zvláště aktivit tradičních (mezi ně patří i návštěva koncertů umělecké hudby), jsou společensky zafixovány a jsou stále tvořeny a pozvolna obměňovány, aby dosáhly nejoptimálnějšího účinku. Jejich porušení nezodpovědným zásahem z neznalosti pak ve většině případů znamená porušení funkcí aktivity a tudíž i změnu reakcí, často se projevujících ve vzniku nežádoucího nebo nežádoucích postojů a chování.

2.4. *Jedním ze skrytých, neformulovaných cílů bylo dokázat, že výzkum jedné aktivity volného času přináší nové možnosti pro získání poznatků o volném čase jako celku.*

Domníváme se, že v příštích letech bude třeba přistupovat ke zkoumání problematiky volného času metodou, kterou lze nazvat „metodou sítě“ (nebo „příčnou metodou“). Bude třeba důkladným teoretickým rozбором a popisem jednotlivých aktivit stanovit:

1. které teoretické problémy, případně otázky praxe, nutno zkoumat extenzivně v souvislosti s výzkumem všech aktivit volného času (např. s použitím časových snímků apod.);
2. které aktivity soustřeďují v sobě zvláštní okruhy problematiky nebo které aktivity jsou pro výzkum volného času klíčové, a ty pak zkoumat intenzivně jako typické představitele a zástupce jednotlivých skupin aktivit, případně všech aktivit volného času.

3. Několik pracovních informací na závěr

Jedním z hlavních úkolů výzkumu je odhad skutečné velikosti *základního souboru*, tj. počtu všech jedinců z celkové pražské populace, kteří navštívili v určitém časovém období alespoň jeden koncert umělecké hudby v Praze. Výzkumem byla šetřena populace návštěvníků Pražského jara 1969 (koncerty od 12. 5. 1969 do 4. 6. 1969) a koncertů v sezóně 1969–1970 (tj. koncertů umělecké hudby v období od 9. 9. 1969 do 11. 5. 1970).

Řešitelé výzkumného úkolu se pokusili provést *výběr vzorku* tak, aby umožnil získat představu o skutečném počtu návštěvníků koncertů umělecké hudby v Praze podle frekvence návštěvnosti — nikoli tedy jen prezenci návštěvníků, jak ji uvádí běžná statistika. Skupiny kolektorů navštívily po celé období Pražského jara 1969 a koncertní sezóny 1969–1970 koncerty umělecké hudby a kolektori podle přesně stanoveného klíče zastavovali návštěvníky před vstupem do koncertní síně nebo do budovy a požádali je o adresu. Tento způsob výběru se osvědčil a vyvrátil všechny obavy a námitky vyslovované před začátkem akce. (Pouze 4.55 % dotázaných odmítlo udát jméno a adresu a zúčastnit se výzkumu.)

Předvýzkum se uskutečnil v listopadu 1969. Bylo provedeno celkem 188 rozhovorů (z celkového počtu 224 vybraných respondentů) s návštěvníky Pražského jara 1969 a koncertní sezóny 1969–1970. Šlo o velmi náročnou akci, při níž byl každý respondent navštíven dvakrát.

Po strojovém zpracování a analýze dat z předvýzkumu byl připraven *hlavní terénní sběr*, který byl uskutečněn v květnu a v červnu 1970. Rozhovor byl proveden s 1179 respondenty, do vyhodnocení bylo zařazeno celkem 1172 adres.

Dokončení první fáze interpretace formou závěrečné zprávy je plánováno na rok 1971.

Резюме

Хрды Л.: Посещение концертов художественной музыки

Основные информации об эмпирическом, социологическом исследовательском задании, выполненном в Институте философии и социологии ЧСАВ (1967–1971). В введении (1) показаны главные причины, вызвавшие решение

этого задания: убыль посетителей концертов художественной музыки в течение последних лет в Праге; отсутствие информации о структуре и поведении посетителей.

Большая часть статьи (2) посвящена объяснению целей, направленных главным образом на получение информационной и теоретической основы для серьезного составления прогноза на ближайшее и на более позднее развитие:

(1.1.) Разработка основного цельного представления о популяции посетителей концертов художественной музыки в Праге и об их отношении к музыке.

(2.2.) Объяснение некоторых критериев оценки активности «посещение концертов художественной музыки в Праге», в случае надобности и других активностей.

(2.3.) Создание предпосылок для неслучайного и продуманного вмешательства и решения в области руководства пражской концертной жизнью.

Исследование направлено на определение 22 функций активности «посещение концертов художественной музыки» и дальнейших 9 активностей свободного времени, совместно с активностями «учеба в школе» и «работа профессии». Статья дает список и описания для объяснения ценности активности. Одновременно предполагается, что знание связи функций и свойств активностей будет вкладом в область практического решения.

Заключительная часть (3) содержит несколько рабочих информации об исследуемой популяции, о подборе образца, о предварительном исследовании и о главном сборе информации на местности.

Summary

Hrdý L.: Attendance at Concerts of Artistic Music

Fundamental information on the empirical sociological research task carried out at the Institute of Philosophy and Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences, in 1967–1971.

The introduction (1) shows the following main reasons for solving this task: the decreasing number of persons attending concerts of artists music in Prague in the recent years; the lack of information about their structure and behaviour.

The major part of the article (2) is devoted to the elucidation of the objectives aimed primarily at acquiring an informative and theoretical basis for a competent presentation of prognoses concerning the development in both the nearest and the more remote future:

(2.1.) Elaboration of a basic complex conception of the population attending concerts of artistic music in Prague and of their relation to music.

(2.2.) Elucidation of some criteria of valuating the activity "attendance at concerts of artistic music in Prague", or other activities.

(2.3.) Creation of pre-conditions for non-accidental and premeditated interventions and decisions in managing the Prague concert life.

The research aim is to find out twenty-two functions of the activity "attendance at concerts of artistic music" and further nine leisure activities, together with the activities "studies at school" and "work in employment". The article offers a list and description of these functions, as well as a concise explanation of their significance for elucidating the value of activity. At the same time, it presumes that the knowledge of the links between the respective functions and qualities of activities will represent a contribution to the area of practical decision-making.

The conclusion (3) contains several pieces of operational information on the target population, on sampling, on the preliminary research and on the main field collection of information.

Sociologie a ideologie

Pod tímto názvem vyšel v nakladatelství Nauka v Moskvě v roce 1969 rozsáhlý sborník (467 s.), který připravily Akademie věd SSSR, Institut konkrétních sociálních výzkumů, Institut filosofie a Sovětská sociologická asociace.

Dvaatřicet autorů tu předkládá své práce, které byly připraveny pro VI. světový sociologický kongres v Evianu. Nejen rozsah a tematická šíře, ale především teoreticko-metodologická závažnost profilujících statí knihy ukazuje, že jde o publikaci velice významnou. Sborník je rozdělen do pěti oddílů:

- I. Filosoficko-metodologické problémy sociologie.
- II. Sociální problémy současné společnosti.
- III. Osobnost (individuum) jako předmět sociologického výzkumu.
- IV. Rozvoj sociologie v socialistických zemích Evropy a mezinárodní sociologické výzkumy.
- V. Aktuální problémy sociologie a s ní souvisejících věd.

Vzhledem k situaci na československé „sociologické frontě“ považujeme za důležité zmínit se především o některých příspěvcích z prvního oddílu knihy (Filosoficko-metodologické problémy sociologie).

Úvodní stat F. V. Konstantinova *Sociologie a ideologie* dala název celé knize. Konstantinov neobchází žádnou z otázek, kolem kterých se u nás v posledních letech chodilo po špičkách.

Žijeme ve světě rozděleném na protikladné sociálně politické systémy, žijeme ve společnostech, které jsou rozděleny na antagonistické sociální síly a třídy. Je za této situace vůbec možné „odhalit objektivní pravdu, nezávislou na přáních, tužbách, zaujatých úsudcích a idejích, pravdu, jež by byla svým obsahem nezávislá na subjektu, člověku, a dokonce celém lidstvu...“ (s. 3)?

Takto formulovaná otázka nemůže být zodpovězena bez řešení vztahu sociologie a ideologie.

Složitost a ostrost problematiky tohoto vzájemného vztahu je podle Konstantinova podmiňována dvěma skutečnostmi:

1. specifickou zvláštností samotného předmětu zkoumání, jímž jsou sociální vztahy;
2. metodologickou kulturou a světonázorovými hledisky, která ovlivňují a určují volbu přístupu ke zkoumanému materiálu, ke způsobu syntézy atd.

Snad nejdůležitějším kanálem, kterým proniká metodologická kultura a světonázorová orientace do řešení konkrétních, dílčích problémů i obecných otázek sociologické práce, je sám sociolog, jeho hodnotová orientace, schopnost dívat se a posuzovat svět sociálních vztahů z hlediska důsledně vědeckých, monistických přístupů, které představuje dialektický materialismus.

Souhlasíme s F. V. Konstantinovem, když říká, že úkolem sociologie je objevování pravdy. „Pravdou rozumíme taková teoretická pravidla a principy, které správně a adekvátně odrážejí realitu existující nezávisle na nás“ (s. 6).

Konstantinov naznačuje složitost a rozpornost ověřování pravdy. Pravdivost těch či oněch úsudků, pouček a tezí se jinak projevuje ve fyzice, jinak v podniku, v úřadě, v institucionálním světě a mnohem složitější je prověření sociologických teorií, které formulují zákony společenského života, které určují směry sociálních prognóz, měřitelných desetiletími.

Naše doba je dobou peripetií ideového zápasu, který zasahuje do života každého jednotlivce. Je určitým paradoxem, že právě v průběhu posledních padesáti let se stále znovu a vždy v jiném teoretickém hávu objevují koncepce o „koncích ideologické éry“.

Konstantinov ukazuje, proč právě v našem století jsou popularizovány koncepce buď zcela odmítající souvztažnost sociologie a ideologického procesu, nebo hodnotící tuto souvztažnost zcela negativně.

Vliv Weberových teoretických konstrukcí potvrdil, že tu zdaleka nejde o akademickou otázku.

Zatímco pro konstrukce weberovského typu je „osvobození se od ideologických hodnot“ prvním předpokladem skutečně „vědecké“, „nezávislé“, „objektivní“ sociologie, ukazuje Konstantinov, že opak je pravdou.

„Každý poctivý a objektivní badatel zabývající se problematikou vzájemného vztahu sociologie a ideologie musí brát v úvahu prostý, hodnověrný a zřetelný fakt: každá lidská generace je svědkem vzájemného boje ideologických systémů a boje společenských idejí“ (s. 7).

Stavět do protikladu sociologii a ideologii, poznávací a ideologické momenty, znamená nesprávně chápat nebo nesprávně interpretovat tezi o sociální podmíněnosti vědomí.

Konstantinov odmítá různá zkosnatělá zjednodušení a dokazuje, že „... spory o podstatě ideologie začínají tehdy, když si lidé začínají uvědomovat, že v sociálně nejednotné třídní společnosti jakékoli motivy ideálního řádu

— právní, etické, estetické, nemluvě o politice a stimulech k práci — vždy odrážejí v té či oné podobě určité zájmy té které společenské třídy, a to zájmy základní a podstatné.

Pokud jde o ideologii, objevuje se buď jako zčásti nevědomý, tj. nesystematizovaný souhrn idejí, názorů, nebo jako více či méně systemizované vyjádření cílů, zájmů, snah, pohnutek, motivů a sociálních ideálů velkých sociálních skupin lidí, které je možno charakterizovat stejným společenským postavením a především stejnou pozicí v systému společenské výroby.

Ideologie nevzniká samostatně a odděleně od konkrétních forem duševního poznání světa člověkem, ale prostřednictvím různých forem společenského vědomí jako jeho výsledek, resumé jeho sociálního obsahu. Pojmy „ideologie“ a „formy společenského vědomí“ se navzájem proplétají, avšak nejsou zcela totožné. Ideologie představuje velice komplikovanou a mnohonásobně zprostředkovanou formu duševní činnosti“ (s. 10—11).

Tento poněkud dlouhý citát je nutný k tomu, aby bylo jasné, kde vidí Konstantinov gordický uzel problematiky vztahu sociologie a ideologie. Spočívá především ve vzájemných vztazích dvou bojujících ideologií — vědecké, socialistické ideologie a ideologie vládnoucí kapitalistické třídy.

Zajímavé a pro nás velmi aktuální náměty přináší Konstantinov tam, kde se zabývá otázkami interpretace objektivnosti a strachem ideologie.

V této souvislosti odmítá ta schémata, v nichž je ideologie mozaikou černého a bílého, pravd a lží.

„...vývoj ideologie, stejně jako rozvoj vlastního sociologického myšlení, je nutno chápat jako proces sociálně podmíněný, který se nachází v nesterétní vzdálenosti od objektivní pravdy v určitém časovém úseku“ (s. 14).

Všichni, kterým se sociologie stala posláním, a ne povoláním, a kteří vědomě a programově usilují o překonání „doby krize“, najdou v této Konstantinově stati nemálo v minulosti přehlížených nebo různě podceňovaných postulatů, které v naší situaci přijímají význam meritorní.

Závěrečné odstavce Konstantinovova článku mohou někomu znít jako samozřejmost, pro jiné mohou být osobním krédem. Nemálo československých sociologů by je mělo přijímat jako poučení. „Nelze hovořit o vzájemném vztahu sociologie a nějaké abstraktní ideologie, protože taková ideologie na světě vůbec neexistuje. Existují konkrétní směry v oblasti sociologie na Západě a v socialistických zemích. Existují konkrétní formy a druhy ideologie. Každý ze sociologických směrů je do jisté míry spojen s tou či onou ideologií... a to i tehdy, když se toto spojení popírá. Čistá sociologie, plně nezávislá na ideologii, na ideologickým boji probíhajícím v současném světě, neexistuje a ani existovat nemůže“ (s. 18).

Teoreticky závažná je rovněž stať V. Ž. Kelleho *Poznávací a ideologická funkce sociologie*.

Kelle, podobně jako Konstantinov, otevírá svoje téma polemikou s koncepcí „ideologické neutrality sociologie“.

Vychází ze skutečnosti, že proces sociologického poznání je ideologií ovlivňován vždy. Přiznání, respektování tohoto spojení a především jeho význam jsou závislé na otázce, co je to ideologie.

Kelle analyzuje ideologii ve dvou rovinách: v rovině jejího původu a v rovině její sociální funkce.

Tento přístup mu umožňuje objasnit zvláštnost marxistické teorie, která spočívá v tom, že „...spojuje kvality ideologie a vědy a ve své podstatě představuje vědu plnicí poznávací i ideologické funkce“ (s. 25). Marxismus tedy překonává rozštěpení ideologického a poznávacího procesu. Také v marxistické sociologii, jak ukazuje Kelle, můžeme hovořit o jednotě poznávací a ideologické funkce.

„Ideologická funkce... stimuluje poznávací funkci, která je naopak základem pro plnění funkce ideologické. Soulad poznávací a ideologické funkce je základem přednosti a veliké síly sociologie, neboť spojuje teorii s praxí a dává skutečnosti vědecký základ, staví vědu do služeb člověka, humanismu a svobody“ (s. 26—27).

Kelleho úvahy provokují k zamyšlení nad zcela konkrétní problematikou. Jestliže vycházíme z předpokladu, že ideologický vliv na sociologii tu je vždy, pak nás musí zajímat, jaký je tento vliv, ve kterých fázích sociologické práce působí a jak proniká.

Nejen sociologické teorie různého stupně obecnosti, ale i každé sociologické šetření přijímá ideologické postuláty. S ideologickými postuláty, obsaženými v hodnotících soudech, se setkáváme už a) při výběru problematiky a ve formulaci úkolu před zahájením výzkumu, v koncepci přístupu ke zkoumané realitě. Obecně teoretické otázky tu mají přísně vymezený ideologický charakter. S vyhraněné ideologickými aspekty se setkáváme b) při interpretaci a vyhodnocení získaných empirických materiálů. Jejich zpracování může být objektivní analýzou, nebo také slátnutím subjektivistických a avanturistických interpretací. Konečně někdy i c) v procesu terénního sběru informací mohou, jak nám ukazují zkušenosti např. z výzkumu veřejného mínění, ideologické aspekty podstatně ovlivňovat průběh šetření (např. do práce anketérů vstupují různými emocionálními vlivy apod.).

Tak jako nelze žít člověku ve společnosti a nebyť na této společnosti tak či onak závislým, tak ani „společenské vědy, zabývající se sociálními vztahy, činnostmi lidí a společenskými skupinami, nemohou být lhostejné k procesům probíhajícím ve společnosti. Když se taková lhostejnost projevuje, nelze to považovat za něco pokrokového...“ (s. 28).

Za velmi aktuální téma považujeme stať V. S. Semjonova *Problematika rozvoje a boje marxistické a buržoazní sociologie*. Semjonov dokazuje, že nevyhnutelnost vzájemného vztahu mezi sociologií a ideologií dnes akceptují nejen marxisté, ale i levicově orientovaní sociologové kapitalistického světa. Čelné místo

mezi nimi zaujímá C. W. Mills a početný kolektiv autorů publikace „Nová sociologie – stati sociální vědy a sociální teorie na počest C. W. Millse“ (I. L. Horowitz, *The New Sociology. Essays on Social Science and Social Theory in Honour of C. Wright Mills*, N. Y. 1965).

V československé sociologii jsme se v minulých letech spíše než marxistickými kritiky stali vykladači různých sociologických škol a směrů, autorů více či méně „světových“, zatímco práce těch, kteří nám jsou svými výchozími postoji a závěry nejbližší, zůstávaly zastrženy kdesi v pozadí „velkých autorů“. Monopol přístupu k určité zahraniční literatuře byl tu současně i monopolem výběru autorů uváděných do československé sociologie.

Tak známějšími a „světovými“ byly spíše teorie „velké syntézy“ (podle nichž je sociologie dnešních dnů ansámblem rozmanitých a ve velkou syntézu spojených sociologických teorií) než hnutí levicových sociologů, hledající cesty vedoucí od pozitivismu k objektivní metodologii s elementy materialismu a dialektiky.

Semjonov ukazuje především na Sorokinovu koncepci, že i když jsou představy o obecných principech „velké syntézy“ sebezajímavější, nejsou nikdy spojeny s tím nejpodstatnějším: „... neprovádí srovnání sociologických teorií na základě gnoseologických a metodologických principů, na základě jejich třídních kořenů a ideově politického původu. Právě tato oblast skýtá mnoho možností, na kterých by se dal nejen demonstrovat principiální rozdíl a protikladnost marxistické a buržoazní sociologie, ale také zaznamenat odlišnost sociologických koncepcí pokrokových, levicových sociologů Západu a rysy, jež je skutečně sblíží s marxistickou sociologickou teorií a oddělují od oficiální sociologické doktríny vládnoucí buržoazie“ (s. 60).

Představy a obrazy o integraci všech sociologických teorií, všech „částí pravdy“, v jednotnou sociologickou budoucnost, které nacházíme nejen u Sorokina, ale s nimiž se v různých enklávách setkáváme na posledních mezinárodních kongresech Světové sociologické asociace, nemají reálnou základnu.

Semjonov odkrývá výchozí metodologické chyby těchto koncepcí o „jednotné“, „integrující“ sociologii.

„Všechny sociologické teorie, směry a orientace se ve skutečnosti zabývají různými aspekty sociálně kulturní skutečnosti, které mají reálný charakter. Je faktem, že objekt je reálný. Avšak představa, že všechny sociologické školy a směry tyto reálné aspekty „podrobně popisují v různých teoriích“ (podrobně v tomto případě znamená vědecky, hluboce a objektivně odpovídajícím způsobem), je předpokladem nesprávným a neodpovídajícím reálné situaci.

Zásadní rozdíly a protikladnosti jednotlivých sociologických směrů, škol a orientací jsou vyvolány právě mírou „podrobnosti popisu“ objektivní reality. Míra „podrobnosti popisu“ sociálně kulturní reality je však u různých škol a směrů v první řadě závislá

na gnoseologických, metodologických, třídních a ideově politických základech, o něž se příslušné sociologické směry opírají“ (s. 61).

V marxistické sociologii nepůjdeme cestou konvergence s oficiální buržoazní sociologií. Marxistická sociologie je kvalitativně samostatný vědecký, třídní a ideový systém společenských poznatků. Obohacuje se cestou „kritického osvojování a vstřebávání všech užitečných elementů ostatních sociologických systémů a hlavně mnoha upřímných, zajímavých, důležitých a vědeckých poznatků odhalených pokrokovými sociologickými teoriemi“ (s. 62).

Souhlasíme s V. S. Semjonovem, že to je jediná cesta vedoucí k upevňování pozic sociologů-marxistů, stojících na půdě vědy, odhalujících skutečnou pravdu a sloužících věci společenského pokroku.

Rovněž další stati prvního oddílu knihy přináší tematiku vysoce závažnou. Pokud se jim v našem sdělení nebudeme věnovat podrobněji, tak jen proto, že rozsah recenzní rubriky má svá omezení. D. I. Česnokov zde publikuje úvahu *O dezideologizaci vědy*. Zasloučené polemizuje s těmi, kteří odmítají tezi o spojení sociologie, ideologie a politiky. Ukazuje, v jakých základních směrech působí politika a ideologie na sociologii.

J. S. Markarjan nazval svoji statí *Metoda analýzy sociálního systému*. V. N. Šubkin tu publikuje rozsáhlé sdělení s názvem *Sociologické výzkumy a ekonomická věda*.

Blízkost a spojení práce sociologa a ekonomika je v SSSR tradicí, která začíná někde na počátku dvacátých let u Strumilina. Na tuto tradici dnes velmi úspěšně navazuje Novosibirské oddělení Akademie věd SSSR. Šubkinova práce je věnována otázkám vzájemných vztahů politické ekonomie a sociologie, sociálních výzkumů a sociálního plánování.

Druhá část recenzovaného sborníku „Sociologija i ideologija“ poskytuje mnoho pestrého materiálu o závažných sociálních problémech a o možnostech, jak je vědeckou sociologickou metodou analyzovat. Ať již jde o otázky rodiny, volného času, vlivu techniky, či o působení masových komunikací, všechny tyto problémy jsou předmětem zájmu sociologů na celém světě a ve výspěchách průmyslových zemích zvláště. Tuto skutečnost si uvědomí čtenář při studiu všech statí druhé části tohoto sborníku. Autory statí jsou A. A. Zvorykin, M. T. Jovčuk, L. N. Kogan, M. N. Rutkevič, L. A. Anochina, V. J. Krupjanskaja, M. N. Šmeleva, A. G. Charčev, G. A. Slesarev, Z. I. Fajnburg, G. P. Kozlova, V. V. Kolbanovskij, B. A. Grušin, I. I. Čangli, A. P. Serceva, J. J. Volkov, N. S. Mansurov, V. S. Semjonov.

Příspěvky autorů v druhé části sborníku charakterizují podstatné souvislosti sociálního života současné socialistické společnosti v Sovětském svazu. Za zvláště významné je možno pokládat ty statí, v nichž se autoři snaží nejen posoudit ten či onen věcný problém, ale kde zároveň ukazují i na metodu jeho poznávání a řešení. M. T. Jovčuk a L. N. Kogan se o tento přístup pokusili. Zároveň podtrhli i hlubší smysl tohoto postupu práce,

když uvedli: „Zájem sovětských vědců o výzkum procesů rozvoje duchovního života člověka... je úzce spojen se snahou socialistické společnosti najít cesty a metody řešení výrazných životních problémů současnosti a tím přispět k obohacení duchovního světa osobnosti“ (s. 80).

Z tohoto hlediska jsou některé stati zaměřeny polemicky. A. G. Charčev vede polemiku s názory některých nemarxistických sociologů rodiny (především s prací W. Gooda *World Revolution and Family*, Londýn 1963). Polemizuje s názorem, že současná rodina, která žije v prostoru tzv. „komplexu západní kultury“ (tj. od Uralu na západ), se nevyznačuje specifickými rozdíly a že zde není rozdíl mezi rodinou v kapitalistických a v socialistických zemích. Charčev prokázal odlišnosti ve dvou okruzích problému: především v otázkách předmanželských vztahů a manželského výběru a dále v početnosti a struktuře rodiny. Přitom nikterak nejde o schematickou polarizaci „na jedné straně“ a „na druhé straně“. Autor chápe, že mnohé jevy se prosazují v obou typech společnosti. To například platí o tzv. „sexuální revoluci“. Charčev nikterak neskrývá, že faktory této revoluce „působí nejen v kapitalistických, ale i v socialistických zemích“ (s. 108). Dále pak uvádí: „Navíc industrializace, urbanizace a s nimi spojené procesy přemístění velkých mas venkovského obyvatelstva do měst i jejich přizpůsobování novým podmínkám proběhly v SSSR v poměrně krátké době a v mnohem těžších ekonomických podmínkách“ (s. 108). Pozoruhodné jsou pak důkazy, které Charčev uvádí o rozdílnostech, které existují v problematice rodiny v kapitalistických státech a v Sovětském svazu (rasové otázky, hloubka změn ve funkcích kapitalistické a socialistické rodiny).

Charčevovu tématu je blízká nejen problematika demografických změn, jak o ní pojednává stať G. A. Slesareva, ale i poznámky, které věnoval otázce volného času B. A. Grušin. Autor při charakteristice obsahové stránky naplně volného času prosazuje aktivní činnost jako významnou kategorii (např. proti pasivnímu, spotřebitelskému životnímu stylu rodin, které tráví volný čas převážně sledováním televizních programů — s. 138) a pokouší se najít i kvantitativní možnosti vyjádření vztahu mezi činnostmi naplňujícími volný čas člověka. Tuto část lze pokládat za zvláště podnětnou.

Pokud jde o stati, které napsali I. I. Čangli a N. S. Mansurov, mohly být obě zařazeny spíše do třetí části, která se zabývá osobností jako předmětem sociologického zkoumání. V této části sborníku autoři sice překračují sociologickou charakteristiku osobnosti, ale právě takové překročení jim umožňuje prokázat, že sociologie vycházející z marxistického filosofického základu má svou vlastní teorii a že je, jak se uvádí ve čtvrté části sborníku, „obecnou vědou ve vztahu k celé skupině jiných společenských disciplín“ (s. 304). Potvrzují to především dvě stati: G. M. Andrejeva, *Obraz člověka a výběr hypotéz v sociálním výzkumu*, a B. G. Ananjev - V. J.

Elmejev, *Metodologické základy komplexního výzkumu člověka*. Obě stati představují výraznou snahu hledat odpovědi na konkrétní problémy, ale v obecném rámci vztahu člověka a společnosti. G. M. Andrejeva konstatuje: „Určitý ‚východ‘ z kruhu čistě technických problémů sociálního výzkumu do sféry obecné sociologie je nezbytný. Takovou sférou je především oblast vzájemných vztahů osobnosti a společnosti“ (s. 196). Autorka si uvědomuje, že dospívat k objevům právě těchto vztahů nelze ani jednostrannou spekulací, ani absurdní absolutizací empirie. Naopak ukazuje, že v sociologickém bádání je důležitá správná proporce mezi teorií a empirií. Nezůstává však jen u tohoto konstatování, ale ukazuje, že právě spojení teorie a empirie je dáno především hypotézami, jejich funkcí v sociologickém výzkumu.

Také Ananjev a Elmejev vycházejí z požadavku komplexního přístupu, o němž se podrobně zmiňuje i stať Andrejevové. Autoři jsou přesvědčenými zastánci názoru, že bádání o člověku již překročilo rámec antropologie a stalo se „obecným úkolem všech současných věd, včetně fyzikálně matematických a technických“ (s. 222). Konkrétně pak dokumentují vztahy, které při studiu člověka vznikají mezi technikou, ekonomikou, medicínou, pedagogikou a psychologií.

Z věcného i logického hlediska tvoří čtvrtá a pátá část sborníku *Sociologija i ideologija* vyústění celé práce. Tak již ve čtvrté části, věnované rozvoji sociologie v socialistických zemích Evropy, to potvrzuje většina příspěvků. Stať sovětského sociologa G. V. Osipova tuto část zahajuje.

Osipovova stať, její orientace a struktura, je jakýmsi prototypem všech ostatních prací zahrnutých do čtvrté části sborníku. Autor se především zaměřuje na vymezení předmětu sociologie a formuluje základní funkce této vědy. Dále pak ukazuje na výsledky práce sovětských sociologů a jejich přínos pro rozvoj sovětské společnosti. V závěru se orientuje na stanovení hlavních směrů sociologické práce v SSSR.

První část Osipovova příspěvku je velmi cenná a podnětná již tím, že pozitivně přispívá k dnešnímu úsilí sociologů o vymezení předmětu a funkce marxistické sociologie. Dá se říci, že vyjadřuje nejen názor, s nímž se u nás shodují mnozí pokrokoví teoretici, ale že v jeho formulacích lze najít podstatné hledisko, které sjednocuje i teoretiky sociologie v Polsku, Bulharsku, Maďarsku, Rumunsku i Jugoslávii. Osipov zcela jasně konstatuje: „Sociologie v SSSR vystupuje jako obecná věda ve vztahu k celé skupině jiných společenských disciplín, zkoumajících ty či ony jednotlivé jevy a procesy společenského života“ (s. 304). Toto vymezení, orientující pozornost i za rámec rozsahu sociologie, Osipov upřesňuje tvrzením, že sociologie se „zabývá výzkumem relativně stabilního systému materiálních podmínek a sociálních vztahů z hlediska jejich vlivu na člověka, na skupiny lidí a na jejich chování“ (s. 304).

Výrazným akcentem Osipovova příspěvku je soustavné spojování sociologické práce

s potřebami a rozvojem budování sovětské společnosti. Sověští sociologové si uvědomují svou odpovědnost za rozvoj socialismu v SSSR. Z toho je také vyvozována hlavní orientace současné sovětské sociologie. Osipov ji vyjádřil v osmi rámcových tematických úsecích: sociální struktura, sociální problémy techniky a práce, sociální problémy životního způsobu, problémy řízení společnosti, sociální problémy života ve městě a na vesnici, otázky duchovního života, sociologické a sociálně psychologické problémy osobnosti, metodologie a metody a techniky konkrétních sociálních výzkumů (s. 310—313).

K úspěšnému plnění takových náročných úkolů je podle Osipova nezbytné dodržení některých zásad. Především je nutná základní a jasná koordinace. Tě se ujaly: Sociologická společnost, Vědecká rada konkrétních sociologických výzkumů při presidiu AV SSSR, ale i sociologická pracoviště některých ministerstev. Druhá významná zásada, na niž Osipov klade značný důraz, je problém přípravy odborně zdatných sociologů. Ke skupinám a laboratorům sociologie na vysokých školách a na Akademii společenských věd ÚV KSSS přibudou další pracoviště. Přípravuje se otevření sociologických kateder na univerzitách v Moskvě, Leningradě, Kyjevě. Ministerstvo školství dokončuje práce na učebních plánech a osnovách.

Celkově se dá říci, že z Osipovova příspěvku vyplývá, že sociologie v SSSR se dostává do rychlého tempa svého vývoje a že má plnou podporu sovětské společnosti a jejich stranických a vládních představitelů. Tuto tendenci lze ovšem v různých kvalitativních i kvantitativních stupních sledovat i v ostatních socialistických zemích, nejvýrazněji, jak to i ze studia sborníku vyplývá, v Bulharsku.

Pokud jde o Bulharsko, je intenzita rozvoje v posledních letech velmi značná, takže dosáhla stupně typického pro země s velkou sociologickou tradicí (Polsko a Československo). V bulharské sociologii tvoří aktuální tradici práce, kterou zahájil již D. Blagoev, jeden ze zakladatelů BKS. Je to důraz na teoreticko-empirickou analýzu sociální reality. Z této tradice vyšla i snaha po vymezení předmětu marxistické sociologie. Ve třicátých letech ji zahájil Todor Pavlov. K. Goranov a O. I. Zotova ve své stati o jeho postoji uvedli: „Todor Pavlov poprvé v bulharské literatuře vymezil sociologii jako samostatnou společenskou disciplínu. Historický materialismus a sociologie, i když jsou těsně spojeny, představují podle názoru T. Pavlova samostatné vědy. Historický materialismus je závažnou částí marxisticko-leninské filosofie a marxisticko-leninská sociologie nejobecnější nefilosofickou vědou o společnosti, jejímž předmětem je struktura a strukturální zákonitost společenské činnosti“ (s. 316—317).

Diskuse o tomto problému proběhla rovněž v padesátých letech a na počátku let šedesátých, podobně jako u nás. Převážná část sociologů v dnešním Bulharsku zastává toto pojetí sociologie ve vztahu k historickému materialismu a vědeckému komunismu: „...so-

ciologie je samostatná konkrétní společenská věda, jejíž jádro tvoří vědecký komunismus. Vědecký komunismus má sociologický charakter, je součástí sociologie tím, že se zabývá sociologickými otázkami přechodu od kapitalismu k socialismu a ke komunismu, otázkami budování a rozvoje komunistické společnosti“ (s. 317).

Obdobně uvažuje i A. Hegedüs ve své stati *Sociologie v Maďarsku* a právě v tomto duchu zdůrazňuje zároveň možnost a potřebu, aby marxistická sociologie pracovala sice s empirickými fakty, ale aby neupadala do plochého empirismu. Hegedüs správně konstatuje: „Socialismus zvitězil v mnoha státech Evropy a Asie. Vznik výroby socialistického charakteru v tak velkém množství zemí a v tak různorodých podmínkách odkrývá sociologům široké možnosti vytváření dobře fundované teoretické základny a verifikace klasického marxistického názoru na socialistickou společnost“ (s. 329).

Velmi podrobný přehled podává příspěvek německého sociologa E. Hahna *Sociologie v Německé demokratické republice*. Informuje o sociologických výzkumech v minulosti a o základních centrech a směrech sociologických výzkumů v NDR. Tento příspěvek je hodnotný nejen pro výčerpávající shrnutí minulých i současných výzkumů v NDR, ale i pro svou adresnost v odkazech na instituce i jména jednotlivých sociologů a jejich podíl na řešení toho či onoho úkolu. Pro českého čtenáře bude jistě zajímavá i taková skutečnost, že v NDR pracuje deset základních středisek sociologické práce, zabývajících se problémy řízení, organizace, vědeckotechnickou revolucí, vztahem k práci, sociálními a ideologickými problémy kvalifikace dělníků, socialistickou inteligencí, rodinnými poměry přistavních dělníků, problémy socialistické kultury a otázkami sociologie venkova (s. 345—346).

Přestože je polská sociologie u nás poměrně velmi dobře známa, přináší příspěvek J. Szczepańskiego *Obecné cíle sociologie a polská národní škola* několik významných poznětů k zamyšlení. Především je to pohled na otázku možnosti přispívat do společné pokladnice sociologického poznání prostřednictvím národních škol. Proto Szczepański zvolil historický výklad vývoje polské národní sociologické školy: od tradičních představ až po dobu, v níž v polské sociologické teorii zakotvil marxismus jako východisková i hodnotící teorie.

Na rozdíl od polské sociologie jsou českému čtenáři poměrně málo známy sociologické práce a jejich problémy v Rumunsku. Stať nazvaná *Sociologické výzkumy v Rumunsku* dává dobrý přehled o současném stavu a perspektivách marxistické sociologie v této bratrské zemi.

Také v Rumunsku marxistická strana odsoudila nesprávné, dogmatické přehlížení sociologie a na IX. sjezdu RKS byla jasně zdůrazněna nezbytnost rozvoje sociologie pro budování rozvinuté socialistické společnosti.

Současná marxistická sociologie v Rumunsku kriticky zhodnotila předválečnou socio-

logickou tradici, jak ji představovali především D. Gusti a P. Andrei, a orientuje se na významné sociální problémy, jako je výzkum hnutí novátorů, vztah dělníků k technickému pokroku apod. Jedním z centrálních úkolů rumunských sociologů je výzkum venkova. Zde marxističtí sociologové navazují na výzkum vesnic, které zkoumali již sociologové buržoazní „bukureštské školy“ (D. Gusti), a studují posun způsobený přeměnou rumunské vesnice na vesnici socialistickou.

Rumunští sociologové plní tyto úkoly s vědomím, že je potřebné vychovávat kvalitní odborníky v oboru sociologie. Hlavním zdrojem této přípravy je katedra sociologie na bukureštské univerzitě, dále pak Institut filosofie a sociologie RAV a Akademie společensko-politických věd Stefana Georgiu.

Pokud jde o stať V. D. Skaržinské, věnovanou sociologii v Československu, lze říci, že je to seriózní výčet základních etap ve vývoji naší sociologie, opírající se především o oficiální usnesení vládních a stranických orgánů o rozvoji sociologie u nás. Je pochopitelné, že pro zájemce o sociologii v Československu přináší pouze nejzákladnější informace.

Závěrečnou část čtvrtého oddílu recenzovaného sborníku tvoří příspěvek V. D. Patruševa, věnovaný mezinárodnímu komparativnímu sociologickému výzkumu časových rezerv městského obyvatelstva. Zpráva průkazně potvrzuje skutečnost, že zatímco velká frekvence zájmu buržoazní sociologie byla především věnována otázkám volného času, sovětská sociologové prováděli již od 20. a 30. let výzkum časových rezerv pracujících. V roce 1964 se proto mohli zúčastnit mezinárodního výzkumu a navázat přitom na poměrně velkou předcházející tradici. Zpráva shrnuje výsledky diskuse o dané otázce (diskuse „u kulatého stolu“), již se zúčastnili sociologové z kapitalistických i socialistických zemí.

Na základě výběrového souboru 20 000 dotazovaných bylo zjištěno, že velké množství času zabírá domácí práce. Volný čas mužů se pohybuje od 3,5 do 4,9 hod. denně, volný čas žen od 2,4 do 4,3 hod. denně (s. 404). Zpráva, tak jak ji podává Patrušev, je podrobnou informací o zkoumané otázce a zároveň přehledkou práce, kterou na tomto úseku vykonali sociologové socialistického tábora.

Pátý oddíl, tj. poslední část sborníku, tvoří stati sovětských autorů (J. N. Gavrilce, J. V. Arutjunjana, A. F. Okulova a dalších) věnované otázkám sociologie a hraničních vědních oborů: matematiky, demografie, sociologie venkova, sociologie náboženství atd. V jistém smyslu je tato část jakýmsi faktografickým a teoretickým završením oddílu čtvrtého, což prokazuje promyšlenou koncepcí editorů, kteří sborník jako celek připravili k publikaci.

Návaznost spočívá především v tom, že ve všech zemích tábora socialismu se v té či oné míře řeší uvedené aktuální otázky. Není sporu o tom, že mezi ně patří takové problémy, jako je matematické modelování sociál-

ních procesů nebo významný vztah dvou, dnes již těžko oddělitelných disciplín, vztah demografie a sociologie. Kvantifikace, snaha po vyjádření funkcionálních závislostí, snaha postihnout vztahy mezi formálními a neformálními strukturami ve společnosti, to vše vyžaduje pomoc matematiky a kybernetiky. V tom smyslu vyjadřuje J. N. Gavrilce lapidární zjištění: „Jazyk kybernetiky a modelování pomáhá lépe chápat podstatu sociálních procesů“ (s. 417). V poměrně málo rozsáhlé stati se autorovi podařilo ukázat na možnosti využití matematiky a kybernetiky v tak významné sféře, jakou je sociální struktura.

Otázka vztahu demografie a sociologie je zde posuzována jednak kriticky, ve vztahu k buržoazní demografii, a jednak pozitivně, jako vztah dvou samostatných společenských věd, které mohou přispět k *zajištění štěstí všeho lidstva*, budou-li vycházet z vědeckého teoretického bohatství marxismu-leninismu.

Další příspěvky se týkají speciálních sociologických disciplín, sociologie venkova a sociologie náboženství. Skutečně odpovídají na „aktuální“ problémy sociologie, nejen z hlediska „čistého“ badatelského zájmu, ale z hlediska účinné angažovanosti marxistické sociologie. Jde zároveň o informace týkající se etap rozvoje těchto disciplín v SSSR. Je zde uvedeno mnoho poznatků a zjištění, která mohou přispět k stimulaci práce našich marxistických sociologů, a to nejen tematicky, ale i pokud jde o angažovaný přístup badatele.

Závěrem bychom rádi uvedli významný citát z příspěvku V. D. Skaržinské: „Není pochyb o tom, že těsné kontakty sociologů Československa a Sovětského svazu a také účinnější spolupráce se sociology ostatních socialistických zemí napomohou jak rozvoji sociologie v každé jednotlivé zemi, tak i marxistické sociologii vůbec“ (s. 386).

Jiří Houška - Karel Rychtařík

A. M. Rumjancev o knize Jana Szczepańskiego

Před časem vyšel v Sovětském svazu ruský překlad knížky polského autora Jana Szczepańskiego *Základní sociologické pojmy*. Tato příručka, která byla v Polsku vydána poprvé v r. 1963, je známa z českého vydání z roku 1966 také u nás. Skutečnost, že se Szczepańskiego práce dostává nyní také do rukou sovětských čtenářů, má podle mého názoru hlubší význam, než by se mohlo na první pohled zdát. Není totiž ještě tak vzdálena doba, kdy někteří teoretikové jak v SSSR, tak u nás pohlíželi na rozvoj polské sociologie na přelomu 50. a 60. let s jistou dávkou skepse a kdy se dokonce domnívali, že socialistická společnost sociologii jako samostatnou vědní disciplínu nepotřebuje. Jakkoli si nemyslím, že by vývoj polské sociologie ve zmíněném období byl bez problémů a chyb, přesto se dnes, kdy už máme určitý historický odstup, ukazuje, že hlavní tendence zde byla zdravá, vycházela z marxistických pozic, o čemž svědčí nesporné a trvalé výsledky jak

v oblasti sociologického výzkumu, tak v oblasti sociologické teorie i pedagogické činnosti.

Že tyto výsledky jsou dnes marxisticky orientovanými sociology nejen u nás, ale i v SSSR plně uznávány, o tom právě svědčí mj. vydání zmíněné knihy a rovněž doslov z pera sovětského autora A. M. Rumjanceva, který je k ní připojen a o němž bychom chtěli čtenáře Sociologického časopisu informovat. Svoji informaci opírám o přetištění textu doslovu ve 3. čísle polského časopisu *Kultura i Społeczeństwo* z roku 1970.

Rumjancev píše, že práce Jana Szczepańskiego je doposud nejlepší marxistickou příručkou sociologie, čímž je odůvodněn její překlad do ruštiny. Knížka je však podle něho natolik specifická, že bez její hluboké analýzy se může tato charakteristika zdát nejasná, nebo dokonce do určité míry sporná. Vyvolává přinejmenším dvě otázky, na které je třeba odpovědět: 1. Jde pouze o příručku neboli o výklad všeobecně přijímaných pravd podaných dostupnou formou? 2. Mnozí čtenáři, kteří se s ní pouze zběžně seznámí, se mohou ptát: Co je v ní marxistického? A Rumjancev pokračuje: „Není třeba zakrývat, že v literatuře činící si právo na to být literaturou marxistickou, jsme si zvykli nacházet četné citáty z prací klasiků vědeckého komunismu, notabene nikoli vždy a nikoli všude správně použité. Zvykli jsme si na věty typu: v protikladu k buržoazní sociologii marxistická věda správně tvrdí, že...; na tvrzení, že výklad je vyčerpávající, a což je nejvýznamnější, že vysvětluje výjimečně komplikované sociologické problémy. Zvykli jsme si naráz se vypořádávat s těmi problémy, nad nimiž si nejlepší specialisté sociologického myšlení lámou hlavu celá desetiletí.“

Sovětský sociolog dále píše, že v knize J. Szczepańskiego není po podobných tendencích ani stopy. Přestože jádrem knihy je cyklus autorových přednášek pro posluchače prvního ročníku, je vskutku vědeckou, hlubokou, pronikavou a zajímavou studií, která bez nadsázky může být považována z mnoha hledisek za příkladnou.

Rumjancev vysoce hodnotí dokonalou Szczepańskiego znalost cizojazyčně starší i soudobé sociologické literatury i jeho bezpečnou orientaci v ohromném množství sociologických, filosofických, sociálně psychologických, historických a demografických škol, směrů a proudů. Píše, že ke každému z nich přistupuje polský autor tvořivě a kriticky, dokáže odhalit jejich „racionální jádro“ a správně zhodnotit jak nejabstraktnější teorie, tak i konkrétní speciální závěry. Szczepański je však zároveň oproštěn od jakékoli přezíravosti, vyhýbá se kategorickým soudům, neboť si velmi dobře uvědomuje jejich zhoubné důsledky pro každou vědu, zvláště však pro vědu tak mladou, jakou je sociologie. Podle Rumjancevových slov je polský sociolog krajně zdrženlivý a opatrný právě tam, kde jsou tyto přednosti obzvlášť potřebné.

Z jednotlivých částí knihy sovětský autor zvláště vyzvedá ty pasáže, kde je řešena problematika předmětu sociologie. Szczepańskiego názor, že na rozdíl od jiných společenských

věd, které zkoumají buď společnost jako celek ve vzájemné souvislosti různých stránek společenské činnosti lidí (sociální filosofie), nebo různé oblasti sociálního života (právo, etnografie), zabývá se sociologie konkrétními projevy obecných zákonů součinnosti lidí v historicky se vytvářících formách soužití, považuje za blízký názorům, které dnes zastávají mnozí sovětsí teoretikové. Rumjancev dodává, že je to zcela pochopitelné, neboť jak oni, tak Szczepański vycházejí z týchž marxistických metodologických předpokladů.

Rumjancev bez výhrad přijímá a vysoce hodnotí zejména ty části knihy, které se zabývají vrstvami a třídami, podmínkami materiálního života společnosti, sociologickým pojetím člověka a osobnosti, společenskou vzbou a sociálními činnostmi.

Píše, že polský autor si jasně uvědomuje a dovedně konkretizuje závěry, ke kterým dospěl historický materialismus ve své analýze struktury společenských formací, příčinných souvislostí a funkcionálních závislostí mezi složkami sociální struktury i při analýze objektivního směru dějinného procesu. „Takový dojem vyvolává zejména první část práce,“ — pokračuje Rumjancev — „v níž se podrobně popisují problémy ekologie, zoosociologie a fyto-sociologie a v níž jsou detailně analyzovány přírodní, geografické a demografické základy sociálního života. Můžeme tu najít mnoho zajímavých a sovětskému čtenáři dosud neznámých tvrzení (zejména o roli geografického prostředí) i řešení problémů, jež jsou v soudobé vědě předmětem mnoha diskusí (např. otázka vrozených schopností). Autor zaujímá všude správné stanovisko, neboť přijímá všechno pozitivní, co bylo vytvořeno v buržoazních sociologických směrech, avšak kategoricky odmítá, ovšem velmi taktní formou, což je třeba podtrhnout, jejich mylné, falešné a zřejmě reakční závěry.“

V souvislosti s kapitolou, která se ve Szczepańskiego knize zabývá problematikou kultury, Rumjancev píše: „... do sociologického pojetí kultury bylo zahrnuto to, co se v sovětské literatuře obvykle analyzuje výlučně v normativně etických kategoriích: vzory a modely chování, normy, zásady soužití atd. Zdá se, že tento postup je úplně správný, stejně jako rozlišení forem kultury na osobní kulturu jedince, kulturu agregátu a kulturní dědictví. Autor uvádí takové v sovětském prostředí nové sociologické kategorie, jako jsou funkcionální kulturní jednotky, kulturní komplex, kulturní model, kulturní vzor a jiné, jež umožňují zkoumání vnitřních mechanismů nejen fungování, ale i vývoje kultury.“

Kapitolu nazvanou *Sociologické pojetí člověka a osobnosti* považuje Rumjancev za nejvíce nasycenou bohatým a různorodým materiálem i novými a hlubokými pohledy. Jako velmi originální označuje část věnovanou společenské vazbě, zvláště pak tam, kde se pojednává o její typologii a struktuře a kde se analyzují formy sociální kontroly. Sovětský čtenář má také poprvé možnost seznámit se prostřednictvím Szczepańskiego knihy s kategorií tzv. účelových skupin.

Jediná věc, kterou v celém poměrně obsáh-

lém doslovu Rumjancev Szczepańskému vytýká, je to, že polský autor „jde někdy cestou, která zpravidla nevede k pozitivním výsledkům, když je třeba dát odpověď na zásadní otázky“. Rumjancev píše, že sám Szczepański to přiznává např. v souvislosti se zkoumáním mechanismu fungování systémů společenských vztahů, když uvádí, že jeho analýza je čistě formální. „Právě tento zájem o čistě formální analýzu“ — pokračuje Rumjancev — „neumožnil J. Szczepańskému plně osvětlit problém společnosti a kritérií společenského pokroku, což značně snižuje hodnotu některých kapitol jeho knihy. Ale opakují, že celkově máme před sebou práci, která — i když ve všech svých tvrzeních není nesporná, přesvědčující a vyčerpávající — přesto je důležitým příspěvkem k rozvoji sociologie, jejího jazyka, pojmového aparátu i problematiky.“

Rumjancev uzavírá svoji úvahu myšlenkou, že Szczepańského knížka otevírá každému, kdo se s ní seznámí, nové obzory zkoumání sociální skutečnosti a ukazuje nové směry analýzy i zobecňování sociologického materiálu. Proto její ruské vydání bude nesporně pro sovětskou sociologii velmi užitečné.

Jan Sedláček

Metodika sociálního plánování

Predikce a sociální plánování byly, jak známo, hlavním tématem jednání VII. světového sociologického kongresu ve Varně v září r. 1970. Světová sociologická veřejnost byla zejména překvapena šíří pozornosti věnované této problematice a četnosti teoretických prací i již realizovaných empirických výzkumů, které byly zaměřeny tímto směrem v Sovětském svazu v uplynulých 5 letech.

Pro rozvoj sociálního plánování v SSSR měl zásadní význam XXIII. sjezd KSSS. Jak v referátu s. Kosygina, tak v řadě diskusních vystoupení a konečně i v usneseních sjezdu byl zdůrazněn úkol zvědčít řízení společnosti ve všech rovinách, zejména ovšem v ekonomice. Leningradská delegace vystoupila přímo s návrhem, aby každý průmyslový podnik vypracoval vedle technické a organizační pětiletky i sociální plán rozvoje kolektivu pracujících. Tak se začalo rozvíjet hnutí, které dnes má reálné výsledky již v tisících sovětských podniků. Sociálnímu plánování jsou věnovány porady průmyslových odvětví, kde se zobecňují zkušenosti i studují specifické rysy práce s lidmi v uhelném, metalurgickém či textilním průmyslu. Vytvářejí se vzorové podniky, jejichž sociální plány jsou zvláště pečlivě připravovány teoreticky a prakticky a poté široce publikovány. Konala se již i všesvazová konference odborů k této problematice, kde zazněla i formulace, že dnes by každý podnik chtěl vytvořit sociologickou laboratoř, avšak nelze vyškolit kvalifikované kadry v tak krátké době.

Ve všech těchto souvislostech vystupuje do popředí naléhavá potřeba seriózní metodologické práce: vytvoření sociálního plánu vyža-

duje předně přesnou znalost výchozí situace — sociální reality, z níž se vychází. Proto prvním úkolem je *sociální analýza* podniku, zachycení existující sociální tváře a rozeznání počátků trendů, které se stanou v pětilete významnými. Validnost těchto poznatků je předpokladem vědeckosti sociálního plánu. Může být plodem jen seriózní metodologie.

Proto vyvolá nepochybně jak v SSSR, tak i u nás a v ostatních socialistických zemích velkou pozornost práce kolektivu autorů právě toho centra, které se nejdéle uvedenými problémy v SSSR zabývá — Leningradské university A. A. Ždanova. Mezi autory jsou dnes již známa jména doc. Polozova, doktora psychologických věd E. S. Kuzmina, člena korespondenta AV SSSR prof. Kerimova, matematiků Rachuranova a Grigorjeva a řady jiných. Práce má název *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*.¹

Autoři po krátkém úvodu probírají v 1. kapitole základy sociálního plánování a velmi instruktivně ukazují jak prakticky postupovat při zpracování a realizaci sociálního plánu. Na základě zkušeností zejména podniků Svetlana v Leningradě ukazují, že v čele komise sociálního plánování má stát ředitel, jejími členy pak jsou předseda stranické a odborové organizace, představitel výboru mládežnické organizace a výboru žen, dále vedoucí personálního a mzdového oddělení, sociolog a psycholog, právník a jiní specialisté. Vždy se realizuje spojení s teoretickými pracovníci. Sociální plán má 4 oddíly: analytickou část, prognostickou část, systém realizace, systém kontroly.

Sociální plán podniku má potom dvě hlavní části: *základní směry rozvoje techniky, ekonomiky a výroby a plán sociálního rozvoje kolektivu podniku*. O tom, jaké hlavní kapitoly má hlavní sociální plán, nás informují další kapitoly knihy.

Druhá kapitola se zabývá změnami sociální struktury pracovního kolektivu. Zde jde především o úvahu o změnách kvalifikační struktury v závislosti na rozvoji techniky, o věkové rozložení během pětiletky, o regulování vertikální i horizontální mobility. Zvláštní pozornost se věnuje sociálním skupinám mládeže, žen a specialistů v podniku.

Třetí kapitola (a tedy i součást *sociálního plánu podniku*) je věnována vytváření pracovních podmínek a ochraně práce. Sem patří i výzkum, který je nutno v této oblasti v pětilete provést, otázky, které provozy a kolik pracovníků jsou ve výchozím roce ve zdravotně nejobtížnějších provozech a cesty řešení, problémy rozvoje hygienických opatření, odstraňování výrobního traumatismu atd.

Čtvrtá kapitola řeší problémy zvyšování životní úrovně pracujících, především diferenciaci výdělků a premií a využití kolektivních fondů. Kapitola má řadu velmi progresivních míst, uvažujících o mzdě a premiích jako motivačních nástrojích.

¹ Metodika planirovanija socialnogo razvitiija kolektiva promyšlenogo predprijatija, Lenizdat 1970, s. 262.

Pátá kapitola je věnována komunistické výchově pracujících, zvláště formování komunistického vztahu k práci, rozvoji politické aktivity pracovníků i jejich účasti na řízení, estetickému rozvoji osobnosti, využívání volného času, rozvoji fyzické kultury zaměstnanců a konečně upevnění pracovní disciplíny.

Šestá kapitola analyzuje v podstatě problémy sociálně psychologické: jde o vytváření pozitivního sociálního klimatu, správných interpersonálních vztahů, sociometrická šetření v dílnách, problémy stylu řízení atd. Metodicky zvláště významné jsou dvě závěrečné kapitoly pojednávající o systému ukazatelů perspektivního plánu sociálního rozvoje kolektivu podniku a možnostech využití matematických metod a početních strojů v sociálním plánování.

Některé partie při šíři záběru, který si autoři vytkli, přirozeně zcela neuspokojí. I navrhované tabulky a formuláře jsou někdy velmi inspirující, jindy zřejmě spíše administrativně než analyticky významné. Za značný nedostatek lze považovat i skutečnost, že v práci zcela chybí seznam literatury, zejména když je známo, že existuje již velmi bohatá literatura k sociálnímu plánování v SSSR, jak to prokázaly referáty více než třisetčlenné delegace sovětských sociologů ve Varně.

Přes tyto nedostatky jde o práci podnětnou, o níž by měli být co nejdříve informováni jak naši sociologové, ekonomové a psychologové, tak také pracovníci naší hospodářské praxe.

Jaroslav Kohout

Die „Frankfurter Schule“ im Lichte des Marxismus

Frankfurt a. M. 1970, 184 s.

U příležitosti 100. výročí narození V. I. Lenina uspořádá Institut für marxistische Studien und Forschungen (IMSF) ve Frankfurtu n. M. vědeckou konferenci, jejímž hlavním úkolem bylo vypořádat se na základě leninské teorie a metody s tzv. frankfurtskou školou, tj. filosofickým a sociologickým proudem, který výrazně ovlivňoval hlavně v padesátých letech a v první polovině šedesátých let levicově zaměřenou mladou inteligenci v NSR. Sborník materiálů z této konference vyšel knižně pod názvem *Die „Frankfurter Schule“ im Lichte des Marxismus* (Frankfurtská škola ve světle marxismu) s podtitulem *Zur Kritik der Philosophie und Soziologie von Horkheimer, Adorno, Marcuse, Habermas* (Ke kritice filosofie a sociologie Horkheimera, Adorna, Marcuseho, Habermase). Konference měla mezinárodní charakter. Nejvíce byla sice zastoupena Německá spolková republika, byli zde však i představitelé NDR (E. Hahn, W. Jopke), Rakouska (W. R. Beyer), SSSR (V. I. Samkovoj), ČSSR (J. Filipec), MLR (A. Gedö).

Podle přesvědčení pořadatelů konference udělala frankfurtská škola nebo — jak se sama nazývá — »kritická teorie« mnoho pro to, aby vzbudila u studentské mládeže kritické stanovisko k pozdně kapitalistické společnosti. Pomáhala odstraňovat bariéry, které

ji oddělovaly od marxistických idejí. Nebyla však dosud důsledně marxisticky zhodnocena a zejména v poslední době se projevila akutní potřeba znovu prozkoumat její teorie z hlediska marxistického učení a zaměřit se speciálně na některé problémy, jako např. otázku vztahu k pozitivismu, fenomenologii a existencialistické ontologii, vztahu teorie a praxe, podstaty negativní dialektiky, pojetí dějin a společnosti aj.

András Gedö promluvil na konferenci na téma *Dialektika negace nebo negace dialektiky* (Dialektik der Negation oder Negation der Dialektik). V referátu zaujímá kritické stanovisko k představitelům kritické teorie, hlavně k Adornovi, Marcusemu, Horkheimerovi a Habermasovi, všímá si toho, co je frankfurtské škole společné, co ji integruje i co je typické a zvláštní pro její jednotlivé reprezentanty. Jednotnou platformu vidí ve vypracování společného stanoviska negativní dialektiky. Myšlenkový vývoj jednotlivých zástupců je však různý. Marcuse byl nejprve ovlivněn Heideggerem, později velmi silně Freudem, Horkheimer vyšel ze Schopenhauera, Adorno zůstal v zajištění filosofie Nietzscheho. Tím, že položil rovnítko mezi kritikou systémového myšlení a dialektiku, přenesl do jazyka negativní dialektiky Nietzscheho averzi k jakémukoli myšlenkovému systému. Kritická teorie vznikala jako filosofická koncepce společnosti. V *Dialektice osvícenství* (Dialektik der Aufklärung) vystupuje tato teorie jako všeobecná kritika ideologie současnosti, jako alternativa, která stojí nad všemi filosofiemi a proti nim, všechny neguje a obsahuje v sobě pravdu všech. Jako negativní dialektika chce být univerzální teorií poznání. Gedö ukazuje, že tato teorie se jeví zpočátku jako výklad marxismu, později stále více jako jeho kritika. Je specifickou formou teorie industriální společnosti. Podle vlastního tvrzení stojí negativní dialektika nad dnešním buržoazním myšlením a kritické reflexe Horkheimerovy, Adornovy, Marcuseovy a Habermasovy jsou namířeny proti pozitivismu, Husserlově fenomenologii a existencialistické ontologii. Podle autorova názoru k nim však zároveň zaujímá apologetické stanovisko. Ve svých analýzách se Gedö snaží proniknout do podstaty negativní dialektiky, ukázat její kořeny a odhalit její pravou tvář. Poukazuje na dvojznačnost antipozitivistického obsahu kritické teorie. Zdůrazňuje Heideggerův vliv na Marcuseho a podotýká, že i když se v době nacismu s Heideggerem rozešel, nikdy se neosvobodil od jeho základních filosofických myšlenek. V pozadí jeho marxistické konstrukce dějin musíme vidět Freudovo učení o pudech, v jeho antropologii Heideggerovy kategorie bytí a času. Podobně i Adornova dialektika je úzce spjata s Heideggerovým myšlením, i když s ním Adorno ve svých knihách polemizoval a chtěl vyjádřit svůj odpor vůči němu. Vždyť stěžejním obsahem negativní dialektiky je existencialistický mýtus techniky a Heideggerův pojem nic, i když se mu Adorno vysmíval, není příliš vzdálen od jeho pojmu negativna. Negativní dialektika jako skrytá syn-

téza filosofie života a pozitivismu, v níž první dominuje, navazuje především na Nietzscheho a Kierkegaarda, nikoli na Hegela a Marxe. Nutnou konsekvenci negativní dialektiky vidí Gedö v negativní teologii. Objasňuje, jak tuto negativní teologii nutno správně chápat a podotýká, že tuto konsekvenci nemůže Marcuse odstranit, jestliže ji subjektivně obchází. Absolutno u něho vystupuje jako antropologická utopie freudisticko-biologizujícího typu.

Dále se autor zaměřuje na kritiku novější koncepce Habermasovy teorie, v níž se obsah kritické teorie blíží pragmaticko-psychanalytické sociologii vědění. Tato koncepce odmítá třídní boj i socialistickou revoluci, odvrací se dokonce i od radikálně demokratického masového hnutí. Antropologický charakter Habermasových teorií v ní vystupuje silněji nežli dříve. Panství a ideologie nejsou pochopitelné z práce a z výrobních vztahů, neboť mají svůj původ v symbolicky zprostředkované interakci, kterou je možno vysvětlit pouze Freudem, nikoli Marxem.

V souvislosti s frankfurtskou školou zaujímá Gedö kritické stanovisko i k Erichu Frommovi, který rovněž vyšel z této školy a sám poukazoval na úzké sepětí své psychologizující antropologie s negativní teologií. Další představitel frankfurtské školy, jemuž Gedö věnuje svoji pozornost, je Horkheimer, který, jak ukazuje autor, původně akceptoval dialektický materialismus a kritizoval liberalismus. Nyní přijímá jeho reakční podobu a odsuzuje země »diamatu«. Horkheimerovu koncepci negativní dialektiky charakterizuje autor jako sklon k sociologizující kriticko-poznávající subjektivizaci dialektiky, k moralizování, k oslabení třídního postoje marxismu, k iluzi o nezávislosti teoretika, což vytváří duchovní předpoklady pro další rozvoj negativní dialektiky a je zároveň v souladu se snahou současných marxologů a revizionistů vytvořit západoevropský marxismus. Negativní dialektika je také jedním z filosofických pramenů, z nichž čerpá skupina Praxe. Svůj obraz společnosti si vypůjčuje u dnešních koncepcí »kritické teorie«. V potlačení myšlenky třídního boje, v idealisticky zabarvené interpretaci dialektiky spatřuje Gedö dekadentní charakter »kritické teorie«. Tím, že se její společenská kritika mění v apologii, její analýza ustrne v utopii a svůj domov nachází v negativní teologii, ustí systém »kritické teorie« do slepé uličky.

Wilhelm Raimund Beyer se pro nemoc nemohl zúčastnit zasedání. Jeho referát *Praxisnahe und praxisferne Philosophie* (Filosofie blízká praxi a praxi vzdálená) byl na konferenci přečten.

Kritické ostří jeho referátu je namířeno hlavně proti Habermasovi a jeho pojetí praxe, jak se projevilo zejména v knize *Theorie und Praxis*, zasahuje však celou frankfurtskou školu, jejíž pojem praxe je podle Beyerova názoru přeteoretizován. Zmíněná Habermasova kniha má být přípravnou studií k systematickému zkoumání vztahu teorie a praxe v sociálních vědách. Beyer však nesouhlasí s tezí Waltera Jopkeho, že u Habermase je

možno konstatovat přejatý a adaptovaný marxismus. V Habermasovi vidí jen jednoho z mnoha antimarxistů úřadujících ve Frankfurtu. Stejně i Adornův odpor k druhé negaci, negaci negace, je přes všechno dovolávání praxe právě tak nepraktický jako Marcuseho teze o zdánlivé nutnosti destrukce marxistické koncepce pokroku, kterou hájil na pražském kongresu o Hegelovi. Beyer uvádí, že Jürgen Habermas vidí potenciál protestu ve statusové zvýhodněných částech studentstva a vedoucí úloha podle něho náleží inteligenci. K podobným závěrům dospívá i Lukács. I Lenin psal o svazku proletariátu s jinými neproletářskými pracujícími. Byl to však proletariát, který tyto svazky uzavíral a který takový svazek může uzavřít i dnes s pokrokovou inteligencí. Filosofie, která chce zůstat blízko praxi, musí důkladně promyslet účel příslušného svazku. Teorie a praxe u Jürgena Habermase nevstupuje do pravé vzájemné dialektické jednoty. Teorie je rovnocenně postavena vedle praxe. Tak zůstává teorie mimo praxi a naopak. Je možno hovořit o jakési polopraxi kritické teorie, která však hraničí s abstinencí praxe a tuto abstinencí pak také Habermas v politické denní praxi provádí. Od Adorna přejímá Habermas módní slovo *Umfunktionieren* — přefunkcionování, změna funkce. Kritické teorii je často vytýkáno, že sama není nic jiného než »umfunktionierter Hegel« nebo »marxistisch umfunktionierter Hegel« — marxisticky přetvořený nebo přefungovaný Hegel. Marxismus-leninismus však nemá s kritickou teorií nic společného, prohlašuje Beyer. Trvá-li tato teorie ještě tak často na Marxovi, změna funkce zde neplatí. Už proto ne, že v marxismu-leninismu je funkce a struktura v dialektickém vztahu a každé »um« jednoho by vedlo k témuž i u druhého. Beyer uvádí jako příklad Lenina, který také nezměnil jen funkci carského zřízení, ale vytvořil nový stát. Podobně socialistické státy se nespokojily jen s funkcí změnou daného státního aparátu nebo jeho zbytků, ale prostřednictvím státní praxe vybudovaly nové. Beyerova kritika je dále namířena proti teatrálnímu hanobení vlastní školy, které je — jak říká — v současné době v NSR v oblibě a poukazuje na Adorna a Poppera, kteří v současné době předvádějí takové divadlo vzájemného tupení. Totéž je možno říci i o Habermasovi a Albertovi, kteří toto divadlo nazývají sporem pozitivismu. Adorno a Habermas končí v utopiích. Celá frankfurtská škola je postavena na směsi Hegela, Marxe a tu a tam Maxe Webera. Verbálně se kritická teorie hlásí k Marxovi, kdo však chce jít ve stopách Marxovy kritiky daného, musí umět kritizovat zcela konkrétně. Pro Adorna však kritika zůstává jen předstupněm praxe, poznamenává Beyer, neboť jeho kritika společnosti nedosahuje nikdy pravdivých obsahů právě marxistické kritiky. Kritická teorie tedy reprezentuje lidi, kteří se vyžívají v kriticismu a ke společenskému jednání se nedostanou. Nicméně však kritizují konání jiných, dokonce rádi a často. Přitom svou vlastní zdrženlivost ve všech aktuálních sporech

ských otázkách přehlíží. Zde pro ně platí *ne-praxe* (Un-Praxis) a *ne-konání* (Nicht-Tun). Adorno a Habermas, kteří místo řešení problémů nabízejí masky, pod nimiž se skrývají neřešené problémy, zůstávají podle Beyerova názoru individualisty, metafyziky společnosti. Kritická teorie, ať sebevíce zdůrazňuje vzájemné prolínání, ještě nerozbíjí žádný přetžitý společenský řád a nestaví na jeho místo nový, vyšší, lepší, když ona sama — k praxi obrácena — praxi nepředstavuje.

Referát *Lenin über Praxis* (Lenin o praxi), který přednesl Vladimír Ivanovič Samkovo, je věnován kategorii praxe, jak byla pojata a rozvinuta Marxem, Engelsem a později V. I. Leninem. V pojetí Marxe a Engelse vystupuje praxe jako smyslově předmětná forma životní činnosti společnosti rozvinutého člověka, jejíž náplní je odhalení přírodních a společenských sil, jež vyjadřuje specifickou lidského vztahu ke světu a je způsobem bytí člověka ve světě. Kategorie praxe zahrnuje veškerou činnost člověka ve výrobě a na společensko-politickém úseku. Autor zvláště vyzdvihl ten moment Marxova pojetí praxe, kde je zdůrazněna aktivita člověka. Člověk není v procesu praxe pasivním pozorovatelem obklopujícího jej přírodního světa, nýbrž sám ho aktivně ovlivňuje. To znamená, že v procesu praxe vytváří člověk kontakt se skutečností, která existuje mimo něho. Poznává ji tím, že ji přetváří. Lenin přispěl k dalšímu rozvinutí koncepce praxe v nové historické epoše. Zdůrazňoval, že praxe člověka a dějin lidstva tvoří uzlový bod marxistické teorie. V knize *Materialismus a empiriokriticismus* objasnil Lenin úlohu praxe v poznávacím procesu. Dokázal, že praxe je hlavní hybnou silou poznání. Primát praxe před teorií je vyjádřen podle Samkovoje tím, že praxe teorií předchází. že ji uskutečňuje, koriguje a konečně doplňuje a obohacuje. Všechna vykonstruovaná teoretická schémata, odtržená od praxe, život dříve či později zavrhně. Současné každé zabsolutizování teoretických tezí, každé odtržení od neustále se měnící praxe skrývá v sobě nebezpečí dogmatismu.

O základech Adornovy a Horkheimerovy teorie poznání a teorie společnosti (Grundlagen der Erkenntnis und Gesellschaftstheorie Adornos und Horkheimers) promluvil na konferenci Walter Jopke. Snažil se ukázat, v jakém vztahu je tato teorie k marxismu-leninismu a zda a do jaké míry je možno jejími gnoseologickými a sociologickými nástroji a pozicemi reálné a efektivně vyjadřovat protiimperialistické zájmy. Autor — stejně jako Gedö a Beyer — hovoří o nechuti „kritické teorie“ podílet se na problémech a těžkotech bojujícího dělnického hnutí. Tato nechť ji vedla současně v teorii i metodě k tomu, aby se vzdala kriticko-revolučního postoje dříve, než ho vůbec se všemi důsledky zaujala. Zdůrazňuje, že kritická teorie nemá nic společného se skutečně dialekticko-materialistickou analýzou buržoazní společnosti, bez níž je podle jeho názoru nemožné

reálné zdůvodnění protiimperialistického boje. Vytýká Horkheimerovi a Adornovi, že nikdy nebyli schopni přiznat dělnické třídě historicky dané dějmotvorné poslání, že jejich koncepce nemá s teoretickým postojem bojující dělnické třídy nic společného. Podle autorových slov nelze zachránit vědecký socialismus tím, že se zradí jeho sociální základna. Jeho nejdůležitější poznatky není možno uchránit před „zapomněním“ tím, že se znetvoří a zachovají jako modifikace buržoazního světového názoru. A právě to Horkheimer a Adorno činí, když znetvořují a falšují vědecký socialismus a marxisticko-leninskou teorii společnosti. Sociální podstata, obsah a metoda vědecké dialekticko-materialistické společenské analýzy jsou v kritické teorii negovány. Místo revoluční vědy nastupuje u nich kulturní pesimismus. Exaktní rozbor mizí a je nahrazen idealistickými morálními postuláty. To se podle autora zřetelně ukazuje v Horkheimerově a Adornově filosofii dějin. Jejich pesimistické prognózy o revoluční perspektivě dělnické třídy a všech pokrokových sociálních sil vyplývají z falešné liberální kulturně pesimistické, subjektivistické teorie dějin, ze sklonu k maloburžoazní ideologii rezignace, z antimarxistické filosofické pozice pozdní buržoazie. Autor pokládá za nesmyslné chtít vydávat toto antimaterialistické filosofické pojetí za moderní marxismus. Podobně jako Gedö, dospívá Jopke k názoru, že negativní dialektika je ve skutečnosti negací dialektiky. Dialektika a materialismus se přeměňují ve svůj opak. Materialismus se v Adornově dialektice stává subjektivistickým souhrnem kritiky. Materialistická souvislost individuí je vyloučena. Adorno používá pojmu dynamika dějin. Tento pojem však podle Jopkeho zakrývá rozdíl mezi historicky novými, pokrokovými silami lidstva v zápase s přírodou a mezi překážkami podmíněnými vztahem kapitálu, jimiž jsou produktivní síly přeměňovány v destruktivní. Adornova analýza je proto podle autora názoru abstraktní, idealistická a schematická. Dále Jopke vytýká kritické teorii, že ignoruje konkrétní rozdíl mezi státně monopolistickým kapitalismem a socialismem, že nepochopila Leninovu myšlenku, že kapitál v boji proti dělnické třídě se snaží rozbít nejdůležitější, nejvýznamnější zbraň proletariátu — jeho revoluční organizaci. Obviňuje ji, že dokonce tuto zbraň podřívá a rozkládá, čímž se vlastně stává nástrojem rozbíjení antiimperialistického boje. Podobně jako Beyer, vytýká kritické teorii, že slovně se dovolává marxismu, ve skutečnosti jsou však její poznatky falšovány na úroveň maloburžoazního subjektivismu. Marxistické poznání, že kapitalistická společnost je v první řadě společností třídní, že rozpory se koncentrují především v třídně rozdělené společnosti, je pro Horkheimera a Adorna pouhou frází. Zřetelně se ukazuje, že kritická teorie se tendenčně změnila z progresivní idealisticko-liberální kulturní kritiky v antikomunistickou manipulační ideologii. V dnešní situaci antiimperialistického hnutí působí kritická teorie jako brzda především na některé části inteligence.

Jestliže ovšem marxisté s kritickou teorií polemizují, je jejich postoj — zdůrazňuje Jopke — zásadně jiný než postoj pravicových, otevřeně imperialistických a neofašistických kritiků Horkheimera a Adorna, kteří kritizují kritickou teorii pro její domnělou revoluční podstatu a zavrhují ji jako neomarxismus. Tezí, že Adorno a Horkheimer jsou odpovědní za sociální boje mladé inteligence v NSR, prohlašuje Jopke za nesmyslnou, neboť podle jeho názorů příčinou těchto bojů jsou objektivní rozpory státně monopolistického systému. Přiznává sice, že kritická teorie má do jisté míry zásluhu, že jsou nazírány jako rozpory sociální a politické. Avšak právě její jednostranná a nesprávná filosofická interpretace vede k tomu, že se tato teorie stala překážkou správného pochopení sociální skutečnosti v zájmu společenského pokroku.

Zatímco Gedö, Beyer a Jopke zaměřovali svou pozornost především na Adorna, Marcuseho a Horkheimera, Erich Hahn ve svém vystoupení na téma *Die theoretischen Grundlagen der Soziologie von Jürgen Habermas* (Teoretické základy sociologie Jürgena Habermase) polemizuje s Habermasovým pojetím dějin, idealistickou teorií společnosti, nepochopením třídního boje, s Habermasovým vztahem k Freudovi a s jeho překrucováním Marxe. Kritizuje Habermase, že nahrazuje materialistické pojetí dějin eklektickým dualismem, který tak jako každý dualismus ústí do idealismu, že jeho rozbor nespočívá v sociálně ekonomickém, nýbrž v politicko-ideologickém určení společnosti pozdního kapitalismu. Habermasova teorie společnosti směřuje k určení konfliktu mezi prací a interakcí. Snaží se ospravedlnit vlastní dějinný dualismus a k tomu potřebuje takového Marxe, kterým nelze vysvětlit dějinný proces materialisticko-monisticky. Nesprávnost Habermasova pojetí Marxe ukazuje Hahn na jeho polemice s historickým materialismem, kde Habermas vytýká Marxovi, že akt sebevytvoření lidského rodu redukoval na práci, že do jeho filosofického vztahového systému vstupuje pojem praxe, který zatajuje souvislost symbolicky zprostředkované interakce a úlohu kulturní tradice a že Marx nebyl schopen zavést onu bezvýhradnou fenomenologickou sebereflexi poznání, která mohla zabránit pozitivismu. Vytýká mu, že se ani jednou nezminil o základní okolnosti, že v procesu materiální výroby jsou nejen výrobní síly, ale i společenské vztahy, do nichž lidé v tomto výrobním procesu navzájem vstupují, produkovány a reprodukovány. Hahn kritizuje Habermasovo překrucování Marxe, svévolný způsob vyjadřování, jehož zde používá, a dodává, že Habermasův originální výklad marxismu spočívá v jeho vlastním teoretickém zaměření, v jeho nepochopení dialektiky historického vývoje, kterou nahrazuje idealistickým schématem, v nepochopení výroby jako od počátku společenské a tím i jako původní reality společenské podstaty člověka. Habermas tedy podle názoru Hahna nepolemizuje vlastně s Marxem, ale se svévolnou konstrukcí, která je postavena na požadavcích a pos-

tulátech vlastního stanoviska. Habermasovo »zpracování« historického materialismu je tedy koncepcí, která rozštěpuje společnost a dějiny na ekonomii na jedné straně a společenský proces, který je vůči ní naprosto autonomní, na straně druhé.

Dále Hahn charakterizuje Habermasův vztah k psychoanalýze. Kritizuje nahrazení Marxe Freudem a jeho důsledek — vyloučení třídního boje jako hybné síly dějin. Třídní boj nahrazuje všeobecně lidskými, případně specifickými konflikty rodu. Právě gnoseologické a psychoanalytické orientace jsou podstatnými komponentami základního postoje, z něhož Habermas falšuje marxismus. Nejzávažnější důsledek těchto společensko-teoretických reflexí vidí autor v neadekvátní a dezorientující analýze imperialismu. Ve své vlastní »materiální analýze imperialismu« redukuje Habermas dějiny na techniku. Teoreticky se tak stává — poznamenává Hahn — obětí svého vlastního »překonání Marxe«. Jeho teorie společnosti není schopna sloužit k orientaci demokratických, tím méně socialistických sil NSR. Působí dezorientačně na boj té části inteligence, která se orientuje na demokratické hnutí a jejíž vytvoření Habermas svého času ovlivnil. Tyto síly potřebují jasnou třídní orientaci, která se nemůže obejít bez teoretického zvládnutí marxismu-leninismu. Tento proces však Habermas svou současnou koncepcí brzdi.

Analýzu filosofického a politického vývoje Marcuseho přináší Robert Steigerwald v příspěvku *Wie kritisch ist Herbert Marcuses »kritische Theorie«?* (Jak kritická je »kritická teorie« Herberta Marcuseho?) Steigerwald, který již dříve věnoval postavě Marcuseho a jeho vývoji samostatnou knižní publikaci. V této stati stručně charakterizuje jednotlivé etapy Marcuseho vývoje. V první etapě (1928 až 1933), v níž vychází z Heideggera, se pokouší o revizi Marxova materialismu a jeho dialektiky. Podle Marxe lidé dělají své dějiny sami, avšak ne ve svobodné zvolených podmínkách. Marcuse uznává jen první polovinu této věty, druhou ignoruje. Myšlenku o člověku, který je sám autorem svých dějin, spojuje s Heideggerovou antropologií a na jejím základě škrtá v přírodě i společnosti objektivní zákony. Protože člověk vytváří skutečnost, je to také on, kdo uvádí její zákony v život. Dialektiku mladého Marcuseho označuje Steigerwald za dialektiku v zásadě nedůslednou, dialektiku ojedinelého, čistě duchovního subjektu. V této dialektice je negace totálním zničením toho, co se má negovat. Druhá vývojová etapa (1933—1941) se mu jeví jako zmírnění základních tezí první etapy. V této etapě vykládá Marcuse marxismus jako jednoduchý důsledek Hegela, neboť takový marxismus může být pojat do »kritické teorie«. Je to teorie společnosti o sociálních silách, které sice konzumují, ale primárně nevyrábějí. Proto se dostávají do centra této kritické teorie problémy rozdělování a vlastnictví zboží, nikoli jeho výroby. Tato teorie spojuje problém revolučního vědomí hlavně s vlastnictvím nebo nevlastnictvím.

Revoluční vědomí je odvozováno ze sféry oběhu a rozdělování místo z celkového systému. Na základě toho může být negována revoluční úloha dělnické třídy, neboť veškerá pozornost patří analýze spotřebních možností této třídy. V tomto období polemizuje Marcuse s mechanicismem. Odvolává se na Lenina, ale z jeho díla vyzdvihuje pouze moment aktivity subjektu. Výsledkem toho pak je — stejně jako v první etapě — voluntaristický pojem politiky, omezení dialektiky na pouhou subjektivní praxi a subjektivistický pojem socialismu. V třetím období vykládá Marcuse kulturu a techniku jako důsledek zřeknutí se pudů, jež vyplynulo z rozporu mezi našimi pudy a okolním světem. To vedlo k biologické revizi struktury pudů v historickém materialismu i k revizi všech základních výpovědí dialektiky. Výsledkem celého Marcuseho vývoje je dialektika radikálního popírání kontinuity nejen směrem do minulosti, ale i do přítomnosti. Nové kvality lze dosáhnout jen bezprostředním skokem. Pro své modely dnešní skutečnosti jde Marcuse k Nietzsche, a to je právě ten základní postoj, v němž Steigerwald vidí znikání jeho údajně nové, negativní dialektiky.

Leninovou teorii odrazu a její kritickou se zabývá Josef Schleifstein v referátu *Zu Negts Kritik der Leninschen Widerspiegelungstheorie* (K Negtově kritice Leninovy teorie odrazu). Vyjadřuje se zde hlavně k dílu Oskara Negta, *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen materialismus*. Základní problém vidí Schleifstein v tom, že se »kritická teorie« vyhýbá odpovědi na zcela elementární filosofické otázky. Jde o to, zda lidské vědomí jako kvalitativně nový jev vznikl společenskou praxí člověka v sobě obsahuje prvky a stupně všeho předcházejícího přírodně historického vývoje, či ne, neboť jedním z nemála »tajemství« »kritické teorie« je to, že v ní člověk vstupuje do svého společenského vývoje jako hotový myslící subjekt. »Kritická teorie« tudíž není schopna spojit lidské poznání s dějinami vzniku člověka jako společenské bytosti. Polemizuje s Negtem, který nesprávně pochopil Engelsev a Leninovu materialistickou teorii odrazu mechanisticky jako pouhou fotografii skutečnosti, a prohlašuje, že tento příznak je naprostým výmyslem otců »kritické teorie«, zejména Adorna. Účinek Adornovy a Horkheimerovy negativní dialektiky se projevuje i v některých politických názorech Negta, i když se nejvíce přiblížil praxi a marxistickým pozicím. V politické praxi však zůstává v zajetí antikomunismu svých učitelů. Reálně existující socialismus není pro něho antiliberální silou. Nejsilnější projev Negtovy závislosti na názorech »kritické teorie« vidí Schleifstein ve snaze popřít v bojových podmínkách NSR nutnost strany založené na Leninových principech.

Jindřich Filipец přednesl na zasedání referát *Slepá ulička a cesta teorie ke skutečnosti* (*Die Sackgasse und der Weg der Theorie zur Wirklichkeit*). Autor ukazuje na spo-

jitost takzvaného »pražského jara« s »kritickou teorií« frankfurtské školy. Jde o proces postupného rozměňování marxismu. Kritický rozbor tohoto procesu pokládá za jeden z hlavních úkolů marxisticko-leninské vědy v Československu. První krok v tomto směru vidí ve zkoumání oné ideologické taktiky a praxe destrukce marxismu, probíhající pod pláštěm hesla boje proti mýtům a proti domněle falešnému vědomí současného marxismu-leninismu. Gesto velikého odmítnutí všeho daného není skutečným překonáním statu quo, ale staronovým nekritickým mýtem, který většinou ve vztahu k pozdnímu kapitalismu představuje vhodné přizpůsobení nonkonformismus bez konkrétního a účinného programu praktického revolučního jednání. Zdůrazňuje nutnost spojení socialistické organizace společnosti s vědeckotechnickou revolucí, jež je jediným skutečně humanistickým východiskem z konfliktů současného světa. Upozorňuje na módní kritiku uvedených snah, které jsou vydávány za degeneraci socialismu, na varování před nebezpečím »spotřební společnosti« a snaží se vše uvést na správnou míru. Dále hovoří o sepětí filosofie a přírodních věd pod přímým nebo nepřímým vlivem některých představitelů frankfurtské školy. Toto sepětí filosofie a přírodních věd je podle autora nejen věcí metodologie a vzájemného ovlivňování těchto disciplín, ale spočívá ve snaze prakticky posílit člověka ve světě, ve společnosti a ve vesmíru. Připomíná, že celá tato problematika je charakteristickým způsobem vyjádřena ve vleklém metodologickém sporu západoněmeckých sociologů, který byl vyvolán Adornem a Popperem. Nesouhlasí s názorem, jenž již byl na konferenci vysloven, že celý tento spor se vyčerpává tím, že obě strany představují fakticky přímou nebo nepřímou apologetiku statu quo, že tedy jde vlastně jen o divadélko upevňující systém. Domnívá se, že tento spor nelze redukovat jen na funkci upevňování systému, neboť zde jde o člověka a výklad jeho společenské činnosti, o otázku možnosti a hranic vědy vůbec a společenských věd zvláště, a to především v procesu utváření současné a budoucí společnosti. Ironii osudu celého sporu spatřuje v tom, že se ve své polemice obě strany dovolávají Marxe. Mohlo by se říci, poznamenává Filipец, že každá z těchto extrémních pozic nahrává té druhé a že marxismus může ve smyslu negace vytěžit z dialekticko-kritické analýzy a syntézy této polemiky leccos užitečného. To ovšem předpokládá přistupovat k polemice tak, jak Lenin přistupoval svého času k rozboru sporů mezi různými proudy marxistické filosofie, jež nikdy neodbyl jako pouhou konfrontaci nesmyslů nebo manifestací apologetických tendencí. V tomto duchu hodlá i autor přistupovat k myšlenkovému světu frankfurtské školy. Marxistická kritika »kritické teorie« společnosti spočívá v tom, že splňuje všechny tři aspekty Hegelova pojmu překonání: To znamená na jedné straně zrušení mýtů a chybných koncepcí, jež jsou obsaženy v dílech Adorna, Horkheimera a jiných, na druhé straně zachování všeho pozitivního, co negativní dialektika frankfurt-

ské školy obsahuje, a tudíž současně rozvoj problematiky, jež byla touto školou nastíněna, s cílem správného vytyčení problémů a jejich řešení na vyšší úrovni. J. Filipec dále hovoří o krizi a sestupu frankfurtské školy, vyjadřuje přesvědčení, že uvolnění místo zaujmout jediné tvůrčí marxismus, který je nerozlučně spjat se společenskými silami a institucionálními prostředky umožňujícími uskutečnění revoluční teorie, tj. s dělnickou třídou a komunistickou stranou. Revolty uzavřených intelektuálních skupin vedou do slepé uličky, zatímco východisko z ní znamená ztotožnění těchto sil s dělnickým hnutím. Je třeba konečně pochopit, prohlašuje autor, že dnes nikdo nemůže vážně zaujmát socialistickou pozici, která by směřovala proti Sovětskému svazu a jiným socialistickým zemím, neboť v těchto zemích se přes všechny těžkosti růstu manifestuje síla reálného socialismu. Proto jen obhajoba této pozice se může stát základnou pro postupné sjednocování pokrokových sil na vyšším teoretickém základě, který umožňuje jejich rozvinutí jako aktivní společenské síly. Konečným cílem tohoto úsilí je uskutečnění takového programu společenských převratů, který představuje nejen akt osvobození, nýbrž i akt sebezáchovy lidského rodu.

Z *diskusních příspěvků* byly do sborníku zahrnuty příspěvky Ernsta Theodora Mohla, Oskara Negta, Alfreda Sohna-Rethela, Alfreda Schmidta, Johannea Heinricha von Heiseler, Josefa Schleifsteina, Herberta Lederera, Elmara Hoffmeistera, Tschen Yuh-huei, Gunara Matthiessena, Gerta Meixnera a Thilo Hilperta. Diskutující vyjadřovali své postoje k otázkám nastíněným v přednesených referátech. Několik příspěvků řešilo otázky vztahu inteligence k dělnickému hnutí (Negt, Lederer, Heiseler, Hilpert), poměru studentského hnutí a nové levice (Simeon, Schleifstein, Matthiessen, Hoffmeister). Některé diskusní příspěvky se vracely k referátu Schleifsteina o leninské teorii odrazu (Negt odpovídá na Schleifsteinovu kritiku, Schmidt, Heiseler), jiné se zabývaly historií frankfurtské školy a jejím vývojem (Mohl, Sohn-Rethel, Schleifstein, Matthiessen). Z většiny diskusních příspěvků je patrný souhlas s polemikou s frankfurtskou školou a pozitivní hodnocení konference.

*

Frankfurtská škola je bezesporu jedním z nejvýznačnějších proudů sociologického a filosofického myšlení v NSR. Vznikla a utvářela se za velmi složitých podmínek, byla vystavena různým protichůdným vlivům politickým i filosofickým, poznamenána tradicemi německé kultury. Na její vývoj působili Hegel a Marx, ale i Weber a Freud, poznamenali ji Husserl i Heidegger, a když se hlavně dvou posledních otevřeně zřiká, její »kritická teorie« je svéráznou recepcí a interpretací myšlenek těchto autorů. Ideje frankfurtské školy a dějiny těchto idejí odrážejí procesy posledních čtyř desetiletí — vývoj státní monopolistického kapitalismu, důsledky vědeckotechnické revoluce, svéráznou labilitu postavení středních vrstev,

krizi a okleštění demokracie v současné buržoazní společnosti, rozpory v dělnickém hnutí. Dnešní kritika frankfurtské školy probíhá tedy v několika rovinách. Někdy přijímá podobu konfrontace jejich dřívějších snah s její dnešní situací. Nesmíme totiž zapominat, že ve své první fázi vyjadřovala kritická teorie antifašistické a antikapitalistické názory a otevírala cestu k důslednějším revolučním pozicím. Tato cesta však nebyla nastoupena. Naopak. Dějiny frankfurtské školy jsou poznamenány vzdalováním kritické teorie od marxismu-leninismu, potlačením myšlenky třídního boje, idealistickým zabarvením interpretace dialektiky. V druhé rovině je frankfurtská škola podrobována kritice z buržoazních antimarxistických pozic. Tato kritika vidí v představitelích kritické teorie zakuklené marxisty a podniká proti nim ostré polemické výpady. Mezi jednotlivými představiteli kritické teorie jsou však značné rozdíly a dochází mezi nimi k vyhroceným kontroverzím, které sice podle názoru některých (například W. R. Beyera) jsou jen divadélkem upevňujícím systém, podle jiných (například J. Filipece) jsou však tyto spory mnohdy hlubší a zásadnější povahy. A konečně je prováděna kritika frankfurtské školy z pozic marxismu-leninismu. Taková kritika byla právě předmětem frankfurtské konference, jejímiž pořadateli a vydavateli recenzované knihy byli Johannes Heinrich von Heiseler, Robert Steigerwald a Josef Schleifstein. Konference měla z těchto pozic zhodnotit klady i záporny »kritické teorie«, ukázat, v čem spočívá její pozitivní, pokrokový charakter i čím se stává brzdou současného progresivního myšlení. Zároveň šlo pořadatelům konference také o zhodnocení vlivu frankfurtské školy na hnutí studentské levice a o to, aby studentům v nastaveném zrcadle ukázali její skutečnou podobu. Zvláštní nebezpečí pro studentské hnutí vidí v jejím skrytém, pohrdavém nepřátelství vůči dělnickému hnutí, v ochromení kontinuity s revolučním a antifašistickým hnutím posledních desetiletí. Pořadatelé chtěli mladým intelektuálům říci asi toto: Sami, jako duchovní elita, která se snaží od pracujících mas distancovat, zůstaňte vždy politicky bezmocní. Jen společně s dělnickým hnutím, s marxistickou dělnickou stranou dosáhnou vaše znalosti, schopnosti a energie potřebné politické účinnosti. To ovšem také předpokládá, abyste se osvobodili od předsudků a zábrán, které Adorno, Horkheimer, Marcuse a jiní postavili proti nesfalšovanému přijetí teorie Marxe, Engelse a Lenina, proti reálnému socialismu a revolučnímu hnutí.

O toto nastavení zrcadla frankfurtské školy z marxistických pozic usilovali všichni, kteří se na konferenci podíleli svými referáty i diskusními příspěvky. Účastníci konference se snažili pojmut od svých referátů ty nejzákladnější, nejzásadnější otázky a problémy »kritické teorie«, aby ji postihli v její nejhlubší podstatě. Konečným výsledkem bylo ono zmíněné zrcadlo. V zvláště zdařilým analýzám, které přispívají ke splnění tohoto úko-

lu, patří podle našeho názoru zejména referáty Jopkeho, Gedöho, Hahna a Filipce.

Gedö se zabývá otázkou vývoje kritické teorie, spojené s vývojem jejich představitelů, jejím postupným navazováním na různé teorie a konceptce buržoazní filosofie, vzdalováním od marxismu až po jeho kritiku. Charakterizuje specifickou podobu »kritické teorie« u jednotlivých představitelů i společné rysy negativní dialektiky, tj. negaci dialektiky. Velmi kritický postoj k frankfurtské škole zaujímá W. Jopke, který kritizuje její nechť podílet se na problémech a těžkostech dělnického hnutí, poukazuje na její antimaterialistické a antisocialistické filosofické pojetí, hovoří o falšování vědeckého socialismu a marxisticko-leninské teorie společnosti. V podobném duchu jako Gedö hodnotí vývoj kritické teorie od progresivní idealisticko-liberální kulturní kritiky k antikomunistické manipulační ideologii. Dnes se mu jeví »kritická teorie« jako brzda působící především na inteligenci. Neofašističtí kritikové však upozorňují na její revoluční podstatu a hodnotí ji jako neomarxismus. Stejně jako Gedö pokládá negativní dialektiku za negaci dialektiky. Jopkeho kritika však nedosahuje ostrosti kritiky Beyerovy. Beyer kritizuje Habermasovy názory, projevující se nesprávně v jeho pojetí praxe, přisuzování hlavní úlohy inteligenci, v jeho individualistickém postoji. Nazývá Habermase a Adorna metafyziky společnosti. Stejně jako Jopke říká, že se »kritická teorie« slovně dovolává marxismu, ve skutečnosti však hlásá maloburžoazní subjektivismus. »Kritická teorie« nemá podle něho nic společného s marxismem. Habermase, na něhož se ve svém referátě převážně zaměřil, hodnotí jako antimarxistu, nesouhlasí s Jopkem, že je u něho možno konstatovat přejetý a adaptovaný marxismus. Habermasovi věnuje pozornost i E. Hahn. Jeho referát nemá takové kritické ostří jako Beyerův, je však věcný a seriózní. Líčí Habermasův vztah k Freudovi, o němž se zmiňoval i Gedö, poukazuje na nesprávné pojetí a překrucování Marxe, na Habermasovo pochopení dialektiky historického vývoje, na jeho nahrazení Marxe Freudem a v důsledku toho vylovení třídního boje jako hybné síly dějin. Stejně jako Beyer zdůrazňuje nutnost sepětí teorie s praxí.

Podle našeho názoru se některé referáty dopouštějí stejné chyby, pro kterou právě kritizují kritickou teorii: upadají do přílišného kriticismu. Jejich analýzy postrádají na některých místech konkrétnost, jsou verbalistické. Proto bychom tím více vyzvedli myšlenku R. Steigerwalda, který upozorňuje na mimořádnou důležitost neustálého hledání konkrétních styčných bodů společného protiimperialistického postupu. Na tuto myšlenku rovněž navazuje J. Filipce. Uvádí na správnou míru mnohé myšlenky vyslovené na konferenci. Snaží se o spojení teorie a praxe přímo ve svém referátu, ať už jde o otázku spojitosti »pražského jara« s »kritickou teorií«, kritiku nonkonformismu bez konkrétního a účinného programu praktického revolučního jednání, o nutnost spojení socialistické organizace společnosti s vědeckotechnickou revolucí a nesouhlas s módní kritikou těchto snah. Jeho referát je zároveň výzvou ke ztotožnění všech bojových sil s dělnickým hnutím, neboť revolty uzavřených intelektuálních skupin vedou do slepé uličky. V obhajobě prosovětského postoje vidí možnost základny pro postupné sjednocování pokrokových sil na vyšší teoretické bázi a stejně jako Steigerwald apeluje na antiimperialistickou solidaritu.

Pořadatelé konference a vydavatelé recenzované knihy J. H. von Heiseler, R. Steigerwald a J. Schleifstein se zasloužili nejen o její organizační stránku, je třeba vyzvednout i teoretický přínos, který znamenaly jejich referáty, případně diskusní příspěvky přednesené na konferenci. O tom, že jejich referáty byly velmi podnětné, svědčí i diskuse, kterou vyvolaly (např. na referát J. Schleifsteina reaguje Negt, Schmidt, Heiseler).

O kladném přínosu konference Ústavu pro studium a výzkum marxismu k analýze frankfurtské školy z marxisticko-leninských pozic nelze pochybovat. Dvoudenní konference samozřejmě nemohla obsáhnout a odpovědět na všechny otázky a kritiku spojenou s touto školou. Bude-li však konference podnětem k budoucí důkladnější polemice s představiteli »kritické teorie«, můžeme prohlásit, že i přes některé dílčí nedostatky splnila své poslání.

Milena Manová

Mezinárodní seminář sociologie a matematika — Novosibirsk 1970

Od 6. do 17. července minulého roku probíhal v příjemném prostředí Akademgorodku u Novosibirska seminář věnovaný sociologické metodologii. Zúčastnili se ho jak zástupci téměř všech významnějších sociologických pracovišť v SSSR, tak zástupci dalších socialistických zemí — Bulharska, NDR, Polska a Československa. Domníváme se, že téměř dvousetleté pracovní shromáždění převážně mladých vědeckých pracovníků nechalo nikoho na pochybách o prudkém rozmachu empirické sociologie v socialistických zemích a nutnosti shrnutí dosavadních zkušeností na tomto poli.

Seminář byl výborně organizován, práce probíhala zhruba ve 3 cyklech: učebním, problémovém a v praktických cvičeních a exkurzích. Osnovou všech cyklů byly zkušenosti z práce Institutu ekonomiky a organizace průmyslové výroby Sibiřského oddělení AV SSSR, bohaté doplňované kvalitními referáty z dalších významných pracovišť SSSR i socialistických zemí. Není možné rekapitulovat celý průběh semináře, a proto se soustředíme jen na uvedení podle našeho názoru nejdůležitějších problémových referátů a na zamyšlení nad celkovými tendencemi, které byly v práci semináře patrné.

Autor této zprávy byl v Novosibirsku počátkem r. 1968, a tak mohl sledovat, jaký kus práce může vykonat pracoviště cílevědomě vedené. Úvodní referát T. I. Zaslavské (člen kor. AV SSSR) umožnil posluchačům udělat si jasnou představu o cestě, kterou pracoviště za několik let urazilo, o plánech a perspektivách další práce, ale i o slabých místech a problémech — pochopitelně s důrazem na problémy metodologické — jež je třeba řešit. Práce institutu je soustředěna v sociologické sekci důsledně na řešení praktických otázek ve vztahu sociologie a ekonomiky: *sociologické problémy města a vesnice* — T. I. Zaslavská, *Pracovní a nepracovní čas* — V. D. Patrušev, *Sociální problémy pohybu pracovní síly* — E. G. Antosenkov, *Formování a používání pracovních zdrojů* — E. D. Malinin, *Matematické metody v ekonomice a sociologii práce* — F. M. Borodkin. Při řešení těchto konkrétních otázek spolupracuje již silná skupina metodologů — matematiků i pracovníků s ekonomickým vzděláním. V učebních i problémových cyklech mohli účastníci semináře sledovat jak ryze metodologickou práci tohoto pracoviště (referáty: B. G. Mirkin, *Problémy měření v sociologii*, F. M. Borodkin, *Obecné cíle empirického popisu*, K. A. Bagrinovský,

Obecné principy matematického modelování, J. P. Voronov, *Problémy plánování výběrového šetření*), tak i praktické aplikace v seminářích.

Samostatný okruh problémů tvořily práce zabývající se aplikací úloh typu „rozpoznávání obrazů“ v sociologii. Po pedagogické i věcné stránce perfektní referát o těchto problémech připravil dlouholetý spolupracovník institutu N. G. Zagorucko (*Typy úloh i metody rozpoznávání obrazů*). V problémovém cyklu se k těmto úlohám vrátil v referátu *Problémy matematické konstrukce typů v sociologii* a v samostatném semináři, ve kterém bylo uvedeno více jak 10 příkladů konkrétního použití úloh tohoto typu v praktické práci. Je nepochybné, že aplikace tohoto typu úloh již zcela zdomácněla v sovětské metodologii a tvoří její svérázný rys. Zdá se, že jejich použití nepřináší užitek jen v automatické typologii nějakých objektů, ale i při redukci výchozí informace v dotazníku (vytypování znaků s nejvěstším informačním přínosem) a v nových přístupech k získání výběrového souboru. E. M. Braverman (Moskva) v referátu *Automatická klasifikace a faktorová analýza v sociologických výzkumech* brilantně ukázal na společné rysy tradičních statistických úloh a úloh typu rozpoznávání obrazů. E. P. Andrejev (Moskva) se ve svém referátu *Mnoho-rozměrná statistika a problémy měření* dotkl podobných problémů.

V části věnované spíše obecným ekonomickým modelům ve vztahu k sociologii byl důležitý referát akademika N. M. Amosova, *Modelování v sociologii*, referáty J. N. Gavrilce a B. G. Mirkina a další referát N. G. Ivanova o *modelech rovnováhy*.

Z dalších referátů účastníků semináře z SSSR jmenujme alespoň důležitější referenty: I. B. Mučnika, I. J. Istošina, V. G. Malinina. Závěrečné slovo na zakončení semináře pronesl čl. kor. AV SSSR A. G. Aganbegjan.

Z účastníků socialistických zemí vystoupili s několika krátkými referáty soudruzi z Bulharska a NDR. Československá delegace (F. Charvát, J. Krejčí, J. Kučera, A. Kunstová, Z. Šafář) se prezentovala referáty F. Charvát, *Metoda inverzního dotazníku*, K. Matematickým modelům měření sociální mobility a Z. Šafáře, *Metody konstrukce některých typů škál*, *Možnosti operacionalizace společenského postavení*. A. Kunstová přednesla v semináři příspěvek o zkušenostech z výzkumů prováděných sociologickou laboratoří VŠE. Při absenci referátů z Polska a Maďarska (z obou zemí byli přítomni jen 2 účastníci) byl podíl československých účastníků na práci semináře znatelný.

Kdybychom se pokusili krátce zhodnotit do-
jmy, jež si ze semináře odnášíme, byl by na
prvním místě obraz o výrazném rozvoji so-
ciologické výzkumné práce v SSSR, a to v nej-
různějších institucích pod nejrůznějšími ná-
zvy a pochopitelně i se značně rozdílnou
úrovní. Malá výstavka sociologické literatury
vycházející v současné době v SSSR ukázala
značné mezery v našich znalostech sovětské
literatury. Obrovský zájem účastníků semináře
o jakékoli sociologické texty však ukázal, že
nebude snadné literaturu dostávat a vůbec
bude těžké — zvláště do budoucna — si
udržet přehled o vývoji sovětské sociologie
jako celku.

Na druhém místě je vědomí o plodné spolu-
práci matematiků se sociology, i když i zde
byla pocítována tradiční propast mezi čistě
matematicky orientovanými modely a „apli-
kovanou matematikou“, značná samorostlost
a originalnost v řešení často tradičních me-
todologických úloh, provázená ovšem i ne-
bezpečím neekonomických přístupů — zvláště
při zatím níže neexistenci základních metodo-
logických příruček pro sociology v SSSR (mi-
mo snad masové rozšíření leningradské pu-
blikace *Člověk a jeho práce*).

Výrazný dojem zanechala již zmíněná plá-
novitost práce Novosibirské skupiny, jež přímo
provokuje ke srovnání s našimi Socio-
logickými ústavy (odděleními), v nichž cel-
ková náplň práce se podřizovala privátním
zájmům jednotlivých badatelů, tedy byla ří-
zena přesně opačným pojetím, než jaké jsme
zaznamenali tam.

V závěrečném komuniké účastníci semináře
vyjádřili přesvědčení, že použití matematiky
je vnitřním rysem marxistické sociologie a že
výměna mezinárodních zkušeností socialistic-
kých zemí na tomto poli pomůže vytvořit jed-
ný marxisticko-leninský přístup k řešení
základních problémů současné sociologie. Vy-
jádřili potřebu pořádat podobná shromáždění
častěji (jednou za dva roky), vždy v jiné so-
cialistické zemi, a za tím účelem vytvořit stálý
metodologický komitét pověřený přípravou se-
minářů. Doporučili, aby byly vydány materi-
ály semináře a aby byla organizována vý-
měna materiálů z této oblasti mezi socialistic-
kými zeměmi.

K období zvládnutí optimální výměny zku-
šeností v metodologii marxistické sociologie
máme pravděpodobně ještě daleko. Je však
již jisté, že novosibirským seminářem byly
položeny solidní základy této spolupráce, a je
potěšitelné, že k tomu přispěli i českosloven-
ští sociologové.

Zdeněk Šafář

Programy pro statistické vyhodnocení socio- logických dat v Laboratorii počítačích strojů v Brně

V současné době existuje v Československu
už poměrně značné množství programů pro
statistické vyhodnocení sociologických dat.

Sociologický časopis přinesl už informace o ně-
kterých z nich¹ a tento článek je chce roz-
šířit zprávou o sadě programů, které jsou
k dispozici v Laboratorii počítačích strojů
VUT v Brně.

Sada programů vznikala postupně v letech
1966–1970, byla několikrát přepracována a
její možnosti byly rozšiřovány. Při jejím vy-
tváření bylo nutno volit mezi dvěma možnost-
mi: buď usilovat o vytvoření jednoho více-
účelového programu zdokonalováním výchozí-
ho základu vzhledem ke určitě žádoucí cílové
vlastnosti (např. vzhledem k maximální rych-
losti, a tedy ekonomičnosti prováděných vý-
počtů); anebo rozšiřovat původní program dal-
šími pomocnými programy tak, aby vznikla
sada speciálních programů, jež ve variabilní
sestavě odpovídají na určité, v sociologii často
i velmi různorodé požadavky. Byla zvolena
druhá varianta; pokusili jsme se vytvořit
programovou stavebnici, ve které si původ-
ní díly zachovávají jednou již získané vý-
hody a další díly umožňují dosáhnout např.
vyšší rychlosti výpočtů v těch případech
rutinních výzkumů, které pracují stereotypně
s několika základními operacemi, anebo na-
opak umožňují speciální, jen zřídka vyžado-
vané operace.

Celá sada programů byla vyvinuta pro po-
čítač SAAB D21. Volba počítače byla dána
skutečností, že je to nejvýkonnější počítač
v Brně a patří v současné době k nejlepším
počítačům střední velikosti v ČSSR. Kapacita
vnitřní rychlé paměti, ve které se provádějí
všechny výpočty, je 32 000 slov (slovo je např.
jedno celé číslo). Maximální rychlost arit-
metických operací ve vnitřní paměti je 100 000
operací/vt. K počítači je připojeno 8 mecha-
nismů s magnetickými páskami jako vnější
paměť počítače. Jedna magnetická páska je
dlouhá 1 km. Při hustotě záznamu 4 slova
na 1 mm pojme celkem 4 milióny slov, což
představuje např. 40 000 dotazníků o 100 zna-
cích. Magnetické pásky jsou vyměnitelné,
takže kapacita vnější paměti je prakticky ne-
omezená. Tisk výsledků se provádí na široko-
rádkové tiskárně, která má volitelný formát
papíru, s maximem 132 typů na řádek. Maxi-
mální rychlost tisku je 20 řádků/vt. Výsledky
je možno též děrovat maximální rychlostí
150 znaků/vt.

1. Snímání, uchování a kumulace vstupních informací

Vstup do počítače je z děrných štítků. Poči-
tač je přečte a uloží na magnetickou pásku
(= vnější paměť počítače), kde je má po
celou dobu zpracování výzkumu uschovány.
Rychlost snímání je max. 780 štítků za mi-
nutu. Data je možno snímat též z pětistopé
nebo osmistopé pásky rychlostí max. 500 nebo
1000 znaků/vt.

Součástí stavebnice na snímání dat je ně-
kolik pomocných programů, jež umožňují tyto
operace:

¹ Srovnej: J. Lauber — Z. Šafář, *Možnosti zpracování socio-
logických dat na samočinných počítačích*, Filoso-
fický časopis 2/1965, J. Linhart — Z. Šafář, *Progra-*

*mování a třídění statistických výpočtů pomocí
samočinných počítačů*, Sociologický časopis 4/1967,
J. Lauber, *Program pro statistické vyhodnocení
sociologických dat*, Sociologický časopis 3/1969.

1. *Setřídění* několika děrných štítků pro případ, že informace z jednoho dotazníku přesahují kapacitu jednoho děrného štítku. Maximální možný počet znaků u jednoho respondenta je tisíc znaků, sejmutých nejvýše z dvaceti štítků. Každý znak může mít hodnotu od 0 do 2^{22} .

2. Ve vnější paměti počítače uložený soubor dotazníků může být dodatečně doplňován přidáním dalších dotazníků, což je značná výhoda např. tehdy, je-li výzkum prováděn v několika etapách v delším časovém období.

3. Soubor dotazníků může být také redukován, a to:

- náhodným výběrem — používáme zejména k redukci neekonomicky velkého souboru tam, kde je účelné pro některé operace použít jen náhodně vybrané části souboru;
- záměrným výběrem — používáme k vyloučení „chybných“ dotazníků, tj. takových, které nesplňují určitou podmínku; programem ad 2 můžeme tyto dotazníky nahradit jinými.

4. *Doplněna* může být také sada informací u kteréhokoliv dotazníku o libovolný počet znaků, což lze s výhodou použít zejména tam, kde teprve po zpracování některých znaků dotazníku kategorizujeme a kódujeme otevřené otázky a získáváme nové znaky, ale také tam, kde jsme se v druhé etapě šetření dotazovali téhož respondenta a chceme mít možnost třídit informace u téhož respondenta z první a druhé etapy dotazování navzájem. Dodatečné informace mohou být zapsány nejenom přidáním existujících informací, ale i tak, že některou položku vymažeme a nahradíme opraveným novým údajem (v případě, že jsme zjistili chybu v předchozím řetězu zpracování dat — při kódování, děrování apod.).

II. Třídící programy

1. Třídění podle logických formulí — program MF2 B

Tento program pracuje s logickými formulemi rovnosti, nerovnosti (větší než, menší než), konjunkcí, disjunkcí a negací. Uvedené jednoduché logické formule mohou tvořit složité logické formule. Každá logická formule nabývá hodnot *ano* nebo *ne* podle toho, jakou hodnotu pro tento dotazník mají odpovědi na otázky (znaky) vyskytující se v logické formulí. Jednoduchá logická formule rovnosti na příklad

$$5 = 1$$

vybere ze souboru všechny dotazníky, kde znak 5 má hodnotu (rovná se) 1. Logické formule oddělujeme čárkami, konec každého stupně lomítkem.

Zadání

$$5 = 1, 2, 5V2/$$

jsou tři logické formule. Pro splnění první formule musí mít znak s číslem 5 hodnotu 1, pro splnění druhé hodnotu 2 a pro splnění třetí musí mít hodnotu větší než 2.

Toto zadání je zadáním třídění prvního stupně — soubor se v tomto případě rozdělí do tří částí.

Třídění druhého stupně se zadáním

$$5 = 1, 2, 5V2/7 = 1, 2, 3, 4/$$

vytvoří tuto tabulku:

	5 = 1	5 = 2	5 V2	Σ
7 = 1				
7 = 2				
7 = 3				
7 = 4				
Σ				

Zadání třetího stupně s nejjednoduššími logickými formullemi, které nekombinují ani znaky navzájem, ani hodnoty uvnitř znaků, má tento tvar:

$$5=1, 2, 5V2/7=1, 2, 3, 4/12=1, 2, 3, 4, 5, 6, 7/$$

V tomto zadání se vytvářejí stejné tabulky jako nahoře, ale pro podsoubory $12=1, 12=2, \dots$ atd. Logická formule však může být i velmi složitá a vybírat dotazníky podle určité kombinace hodnot několika znaků. Tak na příklad zápis

$$5 = 2.1V7.(2 = 1 + 3).N(3 = 3)$$

je formule, která nabývá hodnoty *ano*, jestliže platí, že

- znak 5 (např. pohlaví) má hodnotu 2
- a současně
- znak 1 (např. příjem) má hodnotu větší než 7
- a současně
- znak 2 (např. rodinný stav) má hodnotu 1 nebo 3
- znak 3 (např. srážky z platu, splátky) však současně nemá hodnotu 3.

Zdánlivě složitou logickou formuli lehce přečteme, nahradíme-li v našem případě číselné označení znaků a hodnot slovním popisem: u zvoleného příkladu nám program vybere ze souboru ty jedince, kteří:

- jsou muži (zápis $5=2$)
- a současně mají příjem větší než 2300 (zápis $.1V7$)
- a současně jsou svobodní nebo rozvedení (zápis $.(2=1+3)$)
- současně však nemají žádné srážky z platu (zápis $.N(3=3)$).

Při kombinování více znaků musí být vždy celý výraz, z něhož se provádí negace, uzavřen v závorkách a logický součin má přednost (prioritu) před logickým součtem. Chce-

me-li dosáhnout jiné priority, musíme výraz, který se má zhodnotit dříve, uzavřít do závorek. Např.

$$N(5=3.12V2+15=8+20M6), \\ (5=3+12V2).(15=8+20M6),$$

první formule není splněna, jestliže

$$(5=3 \text{ a současně } 12V2) \\ \text{nebo je } 15=8 \\ \text{nebo je } 20M6,$$

druhá formule je splněna, jestliže

$$5=3 \text{ nebo } 12V2$$

a současně $15=2$ nebo $20 M6$.

Program vytváří tabulky tak, že vybírá z magnetické pásky jeden dotazník za druhým, vyhodnocuje pro zadanou tabulku logické formule a ve své vnitřní rychlé paměti zaplňuje políčka tabulky. Může pochopitelně nejen podle logických formulí přetřídovat hodnoty jednoho nebo kombinace více znaků, ale může měnit pořadí hodnot, resp. uspořádat zvolené kombinace v libovolném pořadí, což lze výhodně použít, hledáme-li např. určitou originalitu v získané typologii. Program je velice pružný a je možné jeho pomocí vytřídit prakticky libovolnou tabulku neomezeného počtu logických kombinací všech variant všech znaků dotazníku. Jeho nevýhoda spočívá v tom, že pro jeho složitost není možno vytvářet na jeden průchod magnetické pásky vnější paměti více než jednu tabulku druhého stupně, i když v libovolném počtu hloubek třetího a dalších stupňů. Korespondence s vnější pamětí je totiž oproti ostatním operacím velmi pomalá. Druhá nevýhoda spočívá v tom, že vytváříme-li více tabulek, v nichž se některé logické formule opakují, vyhodnocují se tyto formule zbytečně vícekrát.

Jako každý jiný, tak i tento program odpovídá určitému pojetí sociologické analýzy. Jeho přednosti vyniknou zejména v pokročilejší fázi výzkumné práce, kdy už zkoumaný soubor známe natolik, že jsme schopni zadat třídění k testování složitějších, multi-determinačních hypotéz. Takovéto počínání může být jistě kritizováno pro nutnou arbitrárnost a velkou míru předběžné teoretické úvahy, která bývá někdy označována jako sociologická spekulace. Zastánci tohoto způsobu analýzy však mohou — kromě meritorní obrany funkce teoretické úvahy a neredukovatelnosti osobnosti sociologa ve výzkumu — poukázat i na to, že tato část stavebnice záměrně v maximální míře využívá určitých schopností počítače, kdežto jiných, protikladných, využívá v sadě programů program MB (o něm viz dále), po kterém sáhneme, chceme-li přenechat i výběr hypotéz do jisté míry počítači.

2. Vytváření umělých proměnných — program STAV a DOT 1

Popsané technické nevýhody programu MF 2B vedly ke snaze po jejich odstranění. Uvažovali jsme takto: je nutné vypracovat jedno-

dušší program, aby bylo možno vytvářet více tabulek při jednom průchodu magnetické pásky dotazníků (vnější paměti) a odstranit zbytečné vyhodnocování opakujících se formulí. Tyto úvahy vedly v první řadě k programu na vytváření tzv. umělých proměnných (umělých znaků). Umělé znaky jsou nové znaky vytvořené z původních znaků dotazníku anebo z dříve vytvořených umělých znaků. Lze je vytvořit pomocí popsaných logických formulí programem STAV anebo pomocí aritmetických operací programem DOT 1. Logickými formulemi můžeme kombinovat znaky jednoho dotazníku, aritmetické operace nám dovolují hodnoty znaků v jednom dotazníku mezi sebou sečítat, odčítat, násobit a dělit. Výsledek se trvale přiřazuje jako hodnota nového znaku (tzv. „umělé proměnné“) každému dotazníku ve zkoumaném souboru, podle toho, jak vyhoví podmínkám zadání.

Tak např. u zvoleného příkladu chceme rozdělení souboru na potenciální ženichy na jedné straně a na ostatní na druhé straně zachovat jako trvale užívaný třídící znak. Zadáme tedy vytvoření umělé proměnné na nejnižším neobsazeném čísle znaku — dejme tomu 91:

$$:91, 1:5=2.1V7. (2=1+3).N(3=3),$$

$$:2:5=1+1M8+(2=2)+(3=1+2+4+5),$$

což čteme: umělá proměnná 91 *necht nabývá hodnoty 1*, když znak 5 je roven dvěma a současně znak 1 má hodnotu větší než sedm a současně znak dvě ... atd.; *necht nabývá hodnoty 2*, když znak 1 má hodnotu menší než osm nebo ... atd. Před každou logickou formulí je mezi dvojtečkami hodnota umělého znaku, před první i číslo tohoto znaku.

Častěji než k trvalému zapsání výsledku třídění podle tak složitých logických formulí používáme vytváření umělých proměnných ke kategorizaci hodnot jednoho znaku: umožňuje nám to nejen sloučit málo četné hodnoty jednoho znaku, ale v praxi nás možnost vytvoření umělých proměnných vede zejména k tomu, že nám dovoli vyhnout se arbitrární kategorizaci otázek, které mají pro zpracování nepříjemně velký počet alternativ. Tak např. věkové skupiny, podle kterých budeme třídit soubor, nemusíme určovat už v dotazníku, ale věk, zjištěný podle ročníku narození (99 variant), kategorizujeme teprve při zpracování do „přirozených“ skupin podle toho, jak se nám chová jako nezávislá proměnná vzhledem k vybrané meritorní proměnné. Zejména při dichotomizaci výhodně stanovíme hranice kategorií na místě, kde se mění charakteristika korelace alternativ. Možnost kombinace hodnot několika znaků používáme nejenom k vytváření tzv. skóre (součtu hodnot sady znaků), ale umělá proměnná může být i průměrem hodnot několika znaků, resp. jakoukoli jinou hodnotou vzniklou aritmetickými operacemi s hodnotami znaků jednoho dotazníku. Násobení a dělení nám umožňuje zejména vážení hodnot přirozeného znaku zvoleným koeficientem a získání průměru jako hodnoty umělého znaku.

Umělá proměnná může také zachycovat určitou typologii v nominálních hodnotách umělého znaku. Tak např. kombinací znaků „vzdělání respondenta“ (znak 8) a vzdělání otce respondenta (znak 9) získáme při třech hodnotách každého znaku umělou proměnnou 92 o devíti hodnotách pro všechny možné kombinace:

92 - rodinné vzdělání		8. vzdělání otce respondenta		
		zákl. střed. vysok.		
9. vzdělání respondenta	základní	1	2	3
	středoškolské	4	5	6
	vysokoškolské	7	8	9
		93-5 93-4		
		93-1		
		93-2		
		93-3		

Z tohoto umělého znaku můžeme pak dál disjunkcí polí oddělených silnějšími přepážkami vytvořit další umělý znak „(93) *mobilita rodinného vzdělání*“ s pěti hodnotami: 1. *silně sestupná*: syn základní, otec vysokoškolské; 2. *sestupná*: syn základní, otec středoškolské, nebo syn středoškolské, otec vysokoškolské; 3. *žádná*: oba stejné vzdělání; 4. *mírně vzestupná*: syn ... atd.

Zadání takové umělé proměnné (znak 93) zní:
 :93, 1 :92=3, :2: 92=2+6, :3: 92=1+5+9 ... atd.

3. Třídění jedné hodnoty ze sady znaků do jedné tabulky

Kromě možnosti tvorby umělých znaků získal program MF 2B ještě jedno zlepšení, řešící triviální, ale v praxi dosti nepříjemný problém. V dotaznících se často setkáváme s výčtovou otázkou s možností výběru libovolného počtu alternativ. Běžný způsob zpracování, kdy každou alternativu třídíme zvlášť jako dichotomický znak, je velmi nevýhodný, neboť už vytřídění jedné takové výčtové otázky s deseti alternativami desetkrát zvyšuje

počet tabulek u každé nezávisle proměnné, takže při jejich studiu se utápíme v hromadě papíru. Při další úpravě programu jsme vycházeli z předpokladu, že alternativy jedné otázky tvoří logickou sadu a při analýze obvykle potřebujeme srovnat relativní četnosti kladných odpovědí v podsuborech podle nezávisle proměnné. Tak například nás zajímá,

kteří nemoci z povolání jsou relativně čtenější u veterinárních pracovníků v terénu a které jsou relativně čtenější u veterinárních pracovníků v laboratoři. Program MF 2B nám umožňuje vybrat u každé nemoci pouze jedince s kladnou odpovědí a vyřadit výčtovou otázku s prakticky libovolným počtem variant do jedné přehledné tabulky.

Musíme si tu být vědomi, že počet dotazníků a počet voleb (onemocnění) není totožný. Řádkový součet v tabulce neudává celkový počet dotazníků v řádku, ale celkový počet udaných onemocnění (voleb); říkáme, že přináší *součtové četnosti podle tabulky*. Máme sice odpovědi na alternativní otázku v jedné tabulce, ale má to tu nevýhodu, že tabulka relativních četností řádků nám — stejně jako tabulka absolutních četností — ukazuje pouze, že u obou zaměstnaneckých kategorií je relativně nejčastější nemocí brucelóza, neumožňuje nám však zjistit, zda určitá nemoc se relativně častěji vyskytuje u terénních nebo u laboratorních pracovníků. (Viz tab. 1.)

Takovou analýzu můžeme udělat až po převedení absolutních četností na četnosti relativní, nikoli ovšem k celkovému počtu voleb

Tabulka 1

	Znak 25 = 1 ornitóza	Znak 26 = 1 toxoplasmóza	Znak 27 = 1 brucelóza	Prodlázaných onemocnění celkem
Terénní pracovník (n = 300)	50 14 %	100 29 %	200 57 %	350 100 %
Laboratorní pracovník (n = 200)	40 14 %	100 33 %	160 53 %	300 100 %

(onemocnění), nýbrž relativní k celkovému počtu pracovníků dané kategorie. Potřebujeme tabulku:

	Znak 25 = 1 ornitóza	Znak 26 = 1 toxoplasmóza	Znak 27 = 1 brucelóza	Pracovníků celkem
Terénní pracovník	50 16 %	100 33 %	200 66 %	300 100 %
Laboratorní pracovník	40 20 %	100 50 %	160 80 %	200 100 %

z níž teprve vidíme, že ačkoli v absolutních hodnotách prodělalo brucelózu více terénních pracovníků a ačkoli je to nemoc v obou zaměstnaneckých kategoriích nejčastější, relativně častěji jsou touto nemocí postižováni laboratorní pracovníci. Takovou tabulku dostaneme, zadáme-li u programu MF 2B *součtové četnosti podle podmínek*: řádkové součty tu nejsou součty voleb, nýbrž součty jedinců v podsouboru (v podmínce), ke kterým jsou také počítány relativní četnosti.

4. Rychlý třídící program MB

Programy dosud popsané nám umožňují upravit každý znak či kombinaci znaků tak, aby ve výsledku byly hodnoty uspořádány v žádoucí posloupnosti a do žádoucích tříd. Za těchto podmínek je možno uvažovat o programu, který počítá co nejvíce tabulek na jeden průchod magnetické pásky a má jednoduché zadání. Rutinní sociologický výzkum nás často staví před problém, která třídění druhého stupně zadat ze všech možných kombinací znaků dotazníku. Víme, že už z dotazníku o padesáti znacích můžeme dostat

$$50^2 - 50$$

2

plných tabulek druhého stupně. Z tohoto velkého množství tabulek je ovšem většina bezvýznamných; které to jsou, rozhodujeme na základě znalosti souboru a podle sledovaných hypotéz arbitrárně. K výběru jsme nuceni nejenom ohledy na ekonomičnost provozu, ale také proto, že se musíme vyhnout abundantnímu množství informací: je-li program dostatečně rychlý a naše ekonomické možnosti přiměřené, staví nás počítač při podrobnější analýze souboru nikoli před problém *jak získat co nejvíce tabulek*, ale naopak před problém *jak se vyhnout* tomu, abychom byli zahlceni informacemi a jak si vybrat co nejefektivněji z velkého množství možných tabulek právě ty, které jsou hodny naší pozornosti. SAAB D21 je výkonný počítač; další vývoj budované sady programů směřoval tedy nutně nikoli k rozšiřování možnosti při vytváření jedné tabulky, ale naopak usiloval o získání předběžné, redukované informace tak, abychom začínali pracovat nikoli s tabulkou jako určitým rozložením souboru do

kombinací dvou znaků, nýbrž nejprve znali vztah mezi znaky, jenž se v tomto rozložení projevuje, vztah vyjádřený co nejúsporněji

— jediným číslem — např. korelačním koeficientem.

Dalším logickým krokem ve vývoji sady programů byl tedy krok od tabulek četností k tabulkám koeficientů. Na úrovni třídění druhého a třetího stupně řeší problémy v tomto směru *program MB*. Počítá s rychlým vytvářením velkého množství tabulek a má velmi jednoduché zadání:

$$1=1:2, 2=2:5, 3=1:3, 4=0:4, 1=1:2,$$

$$2=2:5, 3=1:3, 4=0:4, 5=1:2//$$

Program vytváří tabulky ze všech kombinací dvojic znaků před prvním lomítkem a před druhým lomítkem o řádcích a sloupcích, které jsou vymezeny hodnotami před dvojtečkou a za dvojtečkou. Např. 2=2:5 zadává vytvoření 4 sloupců tabulky pro hodnoty 2, 3, 4, 5 znaku. 2.

Na uvedené zadání se vytvoří 10 tabulek o sloupcích ze znaků 2 3 4 3 4 4 1 2 3 4
o řádcích ze znaků 1 1 1 2 2 3 5 5 5 5

Tabulky vytvořené jen v absolutních četnostech se ukládají dovnitř paměti počítače tak, že za sebou následují vždy tabulky z jednoho zadání a (bylo-li zadáno třídění třetího stupně) pro jeden podsoubor. Vznikne tak *matice tabulek*, jejíž sloupce tvoří znaky před prvním lomítkem a řádky znaky mezi prvním a druhým lomítkem. *Tabulky se netisknou ani se nepočítají tabulky relativních četností a koeficienty*. Jestliže se vyskytnou stejné znaky zadání pro řádky a v zadání pro sloupce, opakující se tabulky a tabulky na diagonále matice se nevytvářejí. Někdy samozřejmě není možné zapsat všechny požadované tabulky do jednoho zadání. Je-li zadání více a počet tabulek ze všech zadání je tak velký, že se nevejde do vnitřní paměti počítače pro jeden průchod magnetické pásky dotazníků, počítač sám rozdělí tabulky do skupin, které se mohou vytvořit na jeden průchod. Rozdělení zadání do skupin je optimální. Poněvadž program nepočítá relativní četnosti, koeficienty a netiskne tabulky, využívá maximálně vnitřní paměti a je velmi rychlý: na jeden průchod magnetické pásky dotazníků může vytvořit až 2500 tabulek 2×2.

V další práci s nimi postupujeme tak, že nejprve dáme povel k tisku *matice koeficien-*

tů, která nám slouží sama o sobě, nebo nám poskytuje orientaci při výběru tabulek, se kterými budeme dále pracovat. Matice koeficientů má tvar tzv. praporu:

a existenci intervenujících proměnných. Určítým příspěvkem k řešení tohoto problému je program HP. Vychází ze skutečnosti, že dva znaky, které vykazují v třídění druhého stup-

SPEARMANŮV KOEFICIENT POŘADOVÉ KORELACE

	019	022	111	155	130	131	118	175
019 =		+ 0.159	- 0.227	+ 0.005	- 0.142	- 0.068	+ 0.196	+ 0.191
022 =	+ 0.159		- 0.090	- 0.122	- 0.122	- 0.020	+ 0.126	+ 0.164
111 =	- 0.227	- 0.090		- 0.037	+ 0.096	- 0.002	- 0.140	- 0.008
155 =	+ 0.005	- 0.122	- 0.037		+ 0.472	- 0.285	- 0.145	- 0.044
130 =	- 0.142	- 0.122	+ 0.096	+ 0.472		+ 0.231	- 0.070	- 0.115
131 =	- 0.068	- 0.020	- 0.002	- 0.285	+ 0.231		+ 0.105	- 0.101
118 =	+ 0.196	+ 0.126	- 0.140	- 0.145	- 0.070	+ 0.105		+ 0.391
175 =	+ 0.191	+ 0.164	- 0.008	- 0.044	- 0.115	- 0.101	+ 0.391	

Zadání pro třídění třetího stupně zapisujeme opět mezi druhé a třetí lomítko

...../...../14=1 : 7, 20=1 : 2/

a program vytváří matici koeficientů (prapor) pro podsoubor každé hodnoty třídícího znaku třetí hloubky od hodnoty před a po hodnotu za dvojtečku — u zvoleného příkladu sedm praporů pro podsoubory podle hodnot znaku 14 a dva dva pro podsoubory podle hodnot znaku 20.

Hlavní výhodou tohoto programu je, že vytváří rychle velké množství tabulek, jež netiskne, ale dává nám o nich informaci maticí koeficientů. U jednoduššího výzkumu nám to umožňuje třídít na úrovni druhého stupně až všechny znaky navzájem, takže se můžeme vyhnout arbitrární volbě sledovaných vztahů a máme jistotu, že naši pozornosti neunikne nepředpokládaný vztah. V sadě ordinálních či kardinálních proměnných je při náročnějším výzkumu matice korelací podkladem pro řadu dalších operací, od hledání zástupných indikátorů a vytváření stupnic až po faktorovou analýzu. Za vysokou produktivitu při vytváření tabulek platíme dvěma omezeními: první spočívá v tom, že můžeme pracovat jen se znaky o omezeném rozsahu hodnot (u znaků pro sloupce do dvaceti, u znaků pro řádky do padesáti). Hodnoty přitom musí být uspořádány za sebou, nelze je přehazovat, slučovat ani vypouštět (kromě krajních hodnot, které vypouštět lze). Těto nevýhody čelíme tím, že si znaky nejdříve upravíme programem pro vytváření umělých znaků STAV a DOT 1. Druhou základní nevýhodou je, že program MB třídí soubor pouze do třetího stupně. I tomu lze odpomoci do jisté míry vytvářením umělých znaků z kombinací znaků pro třetí a čtvrtý, resp. vyšší stupně. Daleko lépe však odstraňuje tuto nevýhodu další program z popisované sady.

5. Hloubkový průzkum podle podsouborů — program HP

Víme, že třídění druhého stupně nás často klame: neupozorní nás na falešné korelace

ně nízkou korelaci, mohou už v některém podsouboru vyššího stupně souviset velmi těsně a míra souvislosti se může měnit vlivem intervenujících proměnných. Sledovat tyto změny tak, že budeme srovnávat hodnotu určitého korelačního koeficientu v matici koeficientů druhého stupně a v sadě matic třetího stupně, vytvořených podle intervenujících proměnných programem MB, je velmi nepřehledné a pracné. Program HP pracuje na stejném principu jako program MB: i on vytváří tabulky jen v absolutních četnostech, vynechává opakující se tabulky, ukládá je nejprve do paměti a tiskne až na povel. I on vychází z jednoduchého zadání o těchto limitech. Na rozdíl od programu MB však může vytvářet podsoubory až do šestého stupně a neuspořádává tabulky do matice, ale vytváří za sebou tytéž tabulky pro všechny zadané podsoubory. Z těchto tabulek se programem HL TISK na řádky pod sebe tisknou vybrané koeficienty. Tak např. zadání

12 = 0 : 3, 15 = 1 : 2/

1 = 2 : 6, 4 = 1 : 4, 5 = 1 : 8/

120 = 1 : 3, 122 = 0 : 1/

60 = 1 : 2/

82 = 1 : 4

vytváří a na povel tiskne do řádků zvolené koeficienty tabulky 12 = 0 : 3 / 1 = 2 : 6 pro celý soubor

pro 120 = 1

pro (120 = 1) . (60 = 1)

pro (120 = 1) . (60 = 1) . (82 = 1)

pro (120 = 1) . (60 = 1) . (82 = 2)

pro (120 = 1) . (60 = 1) . (82 = 3)

pro (120 = 1) . (60 = 1) . (82 = 4)

pro (120 = 1) . (60 = 2)

pro (120 = 1) . (60 = 2) . (82 = 1)

. atd.

Tisk tabulek a koeficientů u třídících programů a jejich grafická úprava

Program MB tabulky utváří a uchovává v paměti. Program PRAP z nich počítá a tiskne matice statistických koeficientů,² a to matice:

- chi-kvadrát,
- hladin významnosti chi-kvadrátu,
- Čuprovova koeficientu kontingence,
- Pearsonova normalizovaného koeficientu kontingence,
- Spearmanova koeficientu pořadové korelace,
- testu Spearmanova koeficientu

podle výběru určeného zadáním. Nekorektní³ chi-kvadrát a koeficienty z něho odvozené označuje hvězdičkou. Program TISK TAB tiskne

- všechny vytvořené tabulky,
- jen ty tabulky z matice, které byly zadány pořadovým číslem.

Každá tabulka může mít tento obsah:

1. tabulku absolutních četností
2. tabulku relativních četností
3. tabulku relativních četností řádkových
4. tabulku relativních četností sloupcových
5. tabulku korelace alternativ
6. tabulku znaménkového testu
7. chi-kvadrát
8. hladinu významnosti pro chi-kvadrát ($<0.1\%$, $<1\%$, $<5\%$, $<10\%$, $>10\%$ = *)
9. Čuprovův koeficient kontingence
10. Pearsonův koeficient pořadové korelace
11. Spearmanův koeficient pořadové korelace
12. test Spearmanova koeficientu

² Dále uváděné statistické koeficienty byly převzaty z těchto pramenů:

Jaroslav Janko, *Statistické tabulky*, Praha 1958 (chi-kvadrát, hladina významnosti).

J. Lánhart - Z. Safář: citovaný článek (Pearsonův normalizovaný koeficient kontingence C_{norm} ; znaménkový test).

K. Szaniawski, *Metody statystyczne w sociologii*, Warszawa 1968 (Čuprovův koeficient kontingence; viz též Lánhart, Safář, cit. článek).

R. Reisenauer, *Metody matematické statistiky*, Praha 1965 (test Spearmanova koeficientu).

Spearmanův koeficient pořadové korelace je počítán podle vzorce:

$$RS = \frac{\sum x^2 + \sum y^2 - \sum d^2}{2 \cdot \sqrt{\sum x^2 \cdot \sum y^2}},$$

kde

$$\sum x^2 = \frac{N^3 - \sum n_{ij}^3}{12}, \quad \sum y^2 = \frac{N^3 - \sum n_{kj}^3}{12}$$

$$\sum d^2 = \sum \sum (P_i - P_j)^2 \cdot n_{ij},$$

přičemž průměrné pořadí řádků

$$P_i = \frac{\sum_{k=1}^{i-1} \sum n_{kj} + \frac{\sum n_{ij} + 1}{2}}$$

Abychom se vyhnuli zahlcení daty, program obsahuje možnost vypustit při tisku z obsahu tabulky kteroukoli z výše uvedených položek. Také grafické úpravě tabulky byla proto věnována velká péče. Aby bylo možno tabulky z pásu papíru roztrhat na naznačené listy a stáhnout je rychlovazacem v knihu, začíná každá tabulka na začátku listu. Tabulka o pěti řádcích je při zadání celého obsahu rozvržena na celý list počítačového papíru: do deseti sloupců se tiskne na úzký papír, od deseti do dvaceti na široký a při větším počtu sloupců se musí dělit. Pokud má tabulka více než pět hodnot v řádcích a nechceme vypouštět nic z obsahu, přesáhne na další list na pásu, nová tabulka však opět začíná na začátku listu (viz Tabulka 2).

Program MF 2B tiskne tabulky hned když je vytváří. Je-li v zadání, tiskne i slovní označení tabulky (hlavičku až do 62 písmen). Jinak pro obsah a grafickou úpravu tabulky platí totéž, co jsme uvedli u programu MB. Jak jsme už vysvětlili, relativní četnosti řádků mohou být počítány podle tabulky nebo podle podmínky.

Program HP tiskne u zadaného souboru a podsouboru do 6. hloubky do řádků všechny koeficienty, jež jsme uváděli u programů MB i MF 2B. Podle naší volby lze kterýkoli koeficient vypustit.

Celé tabulky lze vytisknout tiskovým programem TISK TAB uvedeným u MB.

Jako kontrolní tisk je možno zadat tisk všech dotazníků nebo tisk kterékoli položky ze všech dotazníků.

Ekonomika provozu

Doba všech výpočtů je ovlivněna vždy počtem dotazníků a počtem znaků v dotazníku, v některých případech i jinými okolnostmi (např. složitosti logické formule, rozměry tabulek atd.).

průměrné pořadí sloupců

$$P_j = \frac{\sum_{i=1}^{j-1} \sum n_{ij} + \frac{\sum n_{ij} + 1}{2}}$$

(upraveno podle K. Ctiborský, *Typový program pro matematicko-statistickou analýzu výsledků sociologického výzkumu*, rozmnožený rukopis).

Korelace alternativ je P. Oseckým upravený asociací koeficient ϕ , který se vypočítává pro čtyřpolní tabulky vzniklé redukcí tabulky o m řádcích a n sloupcích:

$$S_{ij} = \frac{n_{ij} \cdot N - \sum_i n_{ij} \cdot \sum_j n_{ij}}{\sqrt{\sum_i \sum_j n_{ij} (N - \sum_i n_{ij}) (N - \sum_j n_{ij})}}$$

kde

$$N = \sum_i \sum_j n_{ij}$$

³ Za nekorektní je označen Chi-kvadrát a koeficienty z něho odvozené, jestliže a) více než 20 % všech očekávaných četností je menší než 5; b) jestliže v jednom políčku kontingenční tabulky je očekávaná četnost menší než 1. (Podle R. Reisenauer, citované dílo.)

Tabulka 2

118*174
(111=002)

ABS. CETNOST

	01	02	03	04	05	06	
001	16	54	25	14	42	5	156
002	5	37	20	11	30	1	104
003	7	22	14	13	28	5	89
004	1	23	13	4	23	6	70
	29	136	72	42	123	17	419

REL. CETNOST

	01	02	03	04	05	06	
001	3.8	12.9	6.0	3.3	10.0	1.2	37.2
002	1.2	8.8	4.8	2.6	7.2	0.2	24.8
003	1.7	3.3	3.3	3.1	6.7	1.2	21.2
004	0.2	5.5	3.1	1.0	5.5	1.4	16.7
	6.9	32.5	17.2	10.0	29.4	4.1	100.0

REL. CETN. R.

	01	02	03	04	05	06	
001	10.3	34.6	16.0	9.0	26.9	3.2	100.0
002	4.8	35.6	19.2	10.6	28.8	1.0	100.0
003	7.9	24.7	15.7	14.6	31.5	5.6	100.0
004	1.4	32.9	18.6	5.7	32.9	8.6	100.0
	6.9	32.5	17.2	10.0	29.4	4.1	100.0

REL. CETN. S.

	01	02	03	04	05	06	
001	55.3	39.7	34.7	33.3	34.1	29.4	37.2
002	17.2	27.2	27.8	26.2	24.4	5.9	24.8
003	24.1	16.2	19.4	31.0	22.8	29.4	21.2
004	3.4	16.9	18.1	9.5	18.7	35.3	16.7
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

KOR. ALTERNATIV

	01	02	03	04	05	06
001	0.10	0.04	-0.02	-0.03	-0.04	-0.03
002	-0.05	0.04	0.03	0.01	-0.01	-0.09
003	0.02	-0.09	-0.02	0.08	0.02	0.04
004	-0.10	0.00	0.02	-0.06	0.03	0.10

ZNAMENKOVY TEST

	01	03	04	05	06
001	+				
002	+				-
003			+		
004	-				+

CHI = 19.990 HV = * SP = +0.121 CU = 0.111 PE = 0.246

Zvolme si tedy soubor o 1000 dotazníků a 100 značích a cenu strojového času 1950,— Kčs/hod (užívanou v Brně).

Pak 1 tabulka o rozměrech 5×5 vytvořená programem MF 2B obsahující pouze jednoduché logické formule trvá 28 vt. a stojí 15,18 Kčs pro jeden podsoubor (63 vt.; 34,15 Kčs pro 10 podsouborů). Vyskytuje-li se v tabulce složitá logická formule, čas na její výpočet se prodlužuje průměrně čtyřikrát.

Vytvoření umělých znaků pomocí 50 jednoduchých logických formulí trvá 80 vt. a stojí 43,36 Kčs. Vytvoření umělých znaků pomocí 50 aritmetických operací trvá 37 vt. a stojí 20,05 Kčs.

Vytváření umělých znaků závisí velice silně na počtu průchodů magnetické pásky. Při jednom průchodu magnetické pásky nezávisí prakticky na počtu aritmetických operací, ale závisí na počtu logických formulí. (Vytvoření 1 umělého znaku pomocí 1 jednoduché logické formule trvá 80 vt. a stojí tedy 43,36 Kčs.)

V programu MB při plné využití kapacitě paměti případně na vytvoření 1 tabulky o rozměrech 2×2 0,3 vt., tj. 0,11 Kčs. Její vtištění trvá asi 3 vt. a stojí tedy 1,63 Kčs. (Pro tabulku 5×5 je to: 0,9 vt. — 0,49 Kčs, 4,3 vt. — 2,33 Kčs.)

Výpočet tabulek pomocí programu HP při max. využití paměti:

Tab. 2×2 — vytvoření 0,6 vt., cena 0,33 Kčs.
Tab. 5×5 — vytvoření 1,3 vt., cena 0,71 Kčs.

Tisk matice koeficientů o rozměrech 10×10 je hotov za 17 vt. a stojí tedy 9,21 Kčs.

U rychlých programů se výkon počítače dotkl nepředvídaného limitu: Program ve speciálních případech i pro velký počet dotazníků počítá a tiskne tabulku pod cenu papíru se třemi kopiemi. V praxi se cena tabulky poněkud zvyšuje o podíl na nákladech se snímáním souboru.

III. Programy pro statistické operace s kardinálními znaky

Mezi sociology existují autoři, kteří zastávají názor, že v sociologii prakticky nemáme pravé kardinální proměnné. Mít plat Kčs 3500,— měsíčně není prostě více než mít plat Kčs 980,—; je to něco jiného. Nanejvýš lze předpokládat ordinalitu; předpokládat kardinálnítu kdekoli sociologického znaku je věc konvence. Nicméně je to užitečná konvence, která umožňuje četné statistické operace. Proto také byla vypracována sada programů pro operace s kardinálními znaky.

1. Program PAV

provádí analýzu tabulky, v níž aspoň jeden znak je kardinální. Vychází z tabulky absolutních četností, spočítané programy MB nebo HP, přičemž počítá se skutečnými hodnotami znaků ve sloupcích a řádcích. Pro každý řádek a sloupec tabulky počítá aritmetický průměr, jeho přípustnou chybu, rozptyl jako statistickou veličinu, relativní odchylku, variační koeficient, počet objektů sloupce nebo řádku a teoretický počet dotazníků, který by byl nutný pro odhad průměru s 95% spolehlivostí a s přesností na 5 %.

Dále se provádí jednoduchá analýza rozptylu tabulky. Počítají se korelační poměry, rozptyly uvnitř řádků a sloupců a mezi nimi a pro celou tabulku s příslušnými stupni volnosti, průměrné „součty čtverců“, testovací hodnota pro poměr rozptylů a variační koeficienty uvnitř skupin, mezi sloupci a celkem. Nakonec se provádí výpočet součinného korelačního koeficientu a jeho test.

2. Program CHAR 1

počítá a tiskne ze souboru nebo podsouboru daného variantou třídícího znaku aritmetický průměr, jeho interval spolehlivosti, modus, medián, směrodatnou odchylku výběrovou, odhad směrodatné odchylky základního souboru, její interval spolehlivosti, tytéž hodnoty pro rozptyl, variační koeficient, teoretický nutný počet objektů po dosažení zadané přesnosti aritmetického průměru, strmost rozložení a jeho asymetrii. Mezi zadanými znaky provádí program po dvojicích F-test shody rozptylů a t-test shody aritmetických průměrů. Pravděpodobnostní hladina se volí 95% nebo 99%.

3. Program CHAR 2

porovnáva skutečné rozložení jevu se zadaným teoretickým rozložením. Pracuje za stejných podmínek jako CHAR 1 a navíc umožňuje u každého znaku před testem shody provést libovolnou transformaci znaku pomocí aritmetického výrazu zadaného z děrné pásky. Test shody je možno provést s těmito teoretickými rozloženími: normální, logaritmicko-normální, Poisonovo, binomické.

4. Program KOREL

zkoumá lineární závislost jednoho znaku na jiných zadaných značích ve zvoleném podsouboru. Počítá a tiskne: aritmetické průměry, směrodatné odchylky, matici regresních a korelačních koeficientů a lineární závislost ve formě rovnice.

*

Jsmo si dobře vědomi toho, že všechny zde uvedené programy mají výrazné limity. Při jejich výstavbě jsme sledovali také myšlenku úspornosti. Usilovali jsme o to vyhnout se abundantním kvalitám, abychom ušetřenou kapacitu investovali tam, kde se jí skutečně používá. V tom smyslu také chtěl náš program být nikoli tak „dokonalý“, jak jen možno, ale spíše tak „nedokonalý“, jak jen možno. V žádném případě není tato sada programů uzavřeným celkem. Dále se vyvíjí a je doplňována. V současné době už pracují také programy pro analýzu časových řad a pro faktorovou analýzu. Informace o nich by však neúnosně rozšířila tento článek; posečkáme s ní, až bude i s těmito programy více zkušeností.

František Krejčí - Ivo Možný

Doprava a společnost

Koncem minulého roku uspořádal výbor Československé vědeckotechnické společnosti pro dopravu a spoje ve spolupráci s Výzkumným ústavem dopravním v Praze sympozium s me-

zinárodní účastí na téma *Doprava a společnost*.

Složitost této problematiky, stejně jako okolnost, že její řešení je u nás zatím v počátečním stadiu, ovlivnilo konkrétní cíle symposia. Ačkoli se jeho jednání aktivně zúčastnili čelní představitelé dopravní teorie z ČSSR i ze zahraničí, včetně všech socialistických zemí s výjimkou Rumunska, nemohlo si vytýčovat jako hlavní cíl hotová řešení. Jeho cíle byly mnohem skromnější, i když zdaleka ne jednoduché — poukázat na vybrané hlavní problémy působení společenského rozvoje na dopravu a naopak zkoumat pozitivní i negativní důsledky rozvoje dopravy na život společnosti.

Symposium se v zásadě soustředilo na tři okruhy problémů:

- sociologické aspekty rozvoje společnosti a její dopravní soustavy,
- ekonomické aspekty rozvoje dopravy,
- základní společenské a ekonomické otázky rozvoje hlavních druhů dopravy: dopravy železniční, silniční, vodní a letecké.

To znamená, že vedle ekonomických aspektů rozvoje dopravy a základních společensko-ekonomických otázek rozvoje hlavních druhů dopravy se symposium zabývalo sociologickými problémy, v nichž šlo především o ujasnění dalších směrů rozvoje života socialistické společnosti ve vztahu k dopravě, jakož i otázek rozvoje a struktury osídlení a životního prostředí, které doprava velmi podstatným způsobem ovlivňuje.

Symposium nejen posoudilo problémy rozvoje dopravní soustavy z hlediska všech základních otázek rozvoje společnosti v etapě vědeckotechnické revoluce, ale vytýčilo i komplexní okruh oblastí, v jejichž rozvíjení spočívá řešení těchto problémů. Myšlenky obsažené v referátech zahraničních i našich účastníků symposia jednotně prokázaly, že každou, tedy i československou dopravní soustavu je nutno chápat jako jednotný celek, v němž mají jednotlivé druhy dopravy své imanentní funkce. Problémy rozvoje jednotlivých druhů dopravy nelze řešit izolovaně a jen z pozice jedné vědní disciplíny, např. ekonomiky dopravy, nýbrž multidisciplinárně jako nedělitelnou součást koncepce rozvoje života společnosti.

Sociologicky orientovaný kolektivní referát pracovníků a spolupracovníků Výzkumného ústavu dopravního se zabýval vymezením základních vztahů mezi dopravou a společností, metodickými problémy vzájemných vztahů mezi dopravou a společností, jakož i některými specifickými otázkami zvlášť závažnými pro československou dopravní soustavu, např. problémem společenského mimoekonomického dosahu činnosti dopravy, problematikou využití volného času a příspěvku dopravy k jeho řešení.

Vedle metodických otázek byly zkoumány hlavní faktory, které ze strany společnosti ovlivňují dopravu. Mezi nejdůležitější patří: — demografická kompozice společnosti (hustota osídlení a nároky na dopravu, odlišné pojetí dopravy na venkově a v městských

aglomeracích, socioprofesionální skladba obyvatel, věková skladba aj.),

- faktory životního stylu společnosti (aktivní funkce dopravy ve společnosti, doprava jako kulturní instituce),
- ostatní sociální faktory (problémy sociální integrace lidské společnosti, sociální struktura a mobilita, zvl. horizontální).

K společenským problémům rozvoje dopravní soustavy lze zařadit i otázky vlivu dopravy na životní prostředí a na koncepci osídlení. Ing. arch. Lakomý, ředitel Kabinetu teorie architektury a životního prostředí ČSAV, se pokusil shrnout tyto problémy do následujících závěrů:

1. Vývojové stadium, do něhož vstupuje současná společnost hospodářsky rozvinutých a hustě zalidněných zemí na přechodu z éry tak zvané průmyslové společnosti k éře vědeckotechnické, vyžaduje překročení hranice dezintegrované dělby a specializace práce a usilování o reintegraci vědy výzkumu i praxe v širších kontextech životních jevů.
2. Aspekt péče o příznivé podmínky života ve smyslu hmotného prostředí by měl prostoupit i všemi aktivitami souvisejícími s pohybem lidí a hmoty. A obráceně — všechny aktivity směřující k záměrné tvorbě příznivého hmotného prostředí by neměly být řešeny jen z aspektu prostorového formování užitné a kulturní úrovně hmotné společnosti, ale i z aspektu pohybu lidí a hmot.
3. Nové dimenze chápání a řešení vztahu životního prostředí a dopravy by měly umožnit zvládnutí celého procesu časoprostorové organizace života v ucelené a propojené hierarchii všech mezistupňů pohybu i organizace prostoru od mikroprostředí člověka jako individua až po globální podmínky života lidstva.
4. Proto je prospěšné nastoupit i v oblasti péče o životní prostředí a péče o rozvoj dopravy cestu nejtěsnější spolupráce příslušných odborníků a vytvořit postupné předpoklady k integrálnímu řešení časoprostorové organizace životních procesů člověka a společnosti a ke komplexnímu vztahu člověka k hmotnému světu formou řešení integrace obytnosti a užitnosti hmotného světa se záměrem docílit jednak uzavřený, uvědoměle řízený cyklus výměny látek mezi člověkem a hmotným světem, jednak totální kultivaci světa i ve smyslu příznivého prostředí.
5. To vyžaduje nejen postupné rozvíjení multidisciplinární spolupráce (cestou kooperace specializovaných institucí a pracovních týmů), ale především nového synteckého přístupu k řešeným otázkám tak, aby problémy pohybu lidí i hmoty byly chápány jako aktivně formovaný faktor životního prostředí a životního stylu lidí, jako nástroj uvolňování prostoru pro tvůrčí rozlet člověka a další rozmach výrobních sil společnosti.

Ing. Zygmunt Nowak z Poznane se zabýval vlivem vnějšího světa na dopravu. Problematiku omezil na sociální ekologii člověka a její vliv na prvky osobní dopravy ve městech. Jako nejdůležitější rysy moderní civilizace uvedl: populační explozi, demokratizaci a masové rozšíření sociálních vymožeností, přetokové změny, složitost a variabilitu jednotlivých prvků, plánování a růst měst spolu s vědeckotechnickou revolucí v dopravě a spojích.

V celém světě pokračuje stálý a dynamický rozvoj měst. V roce 1800 žilo ve městech nad 20 000 obyvatel jen 2,4 % obyvatelstva. V roce 1950 už 21 % a lze očekávat, že při současném tempu rozvoje měst bude v roce 2000 bydlět ve městech 45 % všeho obyvatelstva. S ohledem na strukturu osídlení vznikají spádové oblasti, satelitní města a metropole. Podle vyjádření sociologa L. Wirtha se vytváří také v Polsku „městský životní styl“. Jeho podstatným znakem je široká psychicko-sociální svoboda obyvatel, široká možnost volby zaměstnání, kulturních zařízení, technických vymožeností sociálního pokroku. Obrovský pokrok vede však současně k odcizení, ztrátě osobnosti. Ze sociologického hlediska městská hromadná doprava na jedné straně pomáhá lidem při navazování nových kontaktů, které souvisejí s pracovištěm, kulturou, službami a rekreací a na druhé straně působí rušivě na život člověka v soukromí.

V Polsku je v porovnání se světovými trendy vývoj rychlejší. V roce 1931 žilo ve městech 27 % obyvatel, v roce 1950 již 39 % a v roce 1960 téměř 48 %. Absolutně vzrostl počet obyvatel v letech 1946–1960 o 6,5 mil. V souvislosti s rychlým se rozvíjejícím životním městským stylem vzniká problém výzkumu prostorového uspořádání měst. Stratifikace je v městských oblastech mimořádně obtížná a obtíže s časem rostou. Lze to ilustrovat např. na diferenciaci povolání: v roce 1841 bylo v Anglii při sčítání lidu sledováno 431 povolání, v roce 1940 bylo v USA vykazováno 25 000 různých skupin povolání. Pokračující prohlubování pracovní specializace zmenšuje pravděpodobnost nalézt zaměstnání blízko. Prodlužuje se dojíždění do zaměstnání, jediní migrují ke zdrojům příhodného zaměstnání a tím se zvyšuje koncentrace osídlení. Jediněc ztrácí své původní referenční vztahy a ve velkých aglomeracích těžko navazuje nové. Cílem moderní urbanistiky je, jak ukázal ing. Krzysztof Lubiński, pracovník Ústavu veřejných služeb a vedoucí projektant Varšavského projektového ústavu, hledat způsob, jak znovu vybudovat těsné společenské vztahy, které se uvolnily v důsledku průmyslové revoluce a rychlé urbanizace.

Město je nejvyšší formou soužití člověka. Pokud byla města malá, žil spolu omezený počet lidí v denním styku s poměrně malou potřebou pohybu mezi jednotlivými částmi města. Společnost se nyní stává více technokratickou: je ekonomicky, společensky, kulturně a psychologicky utvářena technikou, elektronikou a telekomunikacemi. Revoluce v dopravě se tak ještě více urychlila. Všechny druhy dopravy se rozšířily překvapující

rychlostí. Dnes je základní problém v tom, jak sladit vztahy mezi zájmy a cíli rozvoje dopravní soustavy s potřebami životního prostředí člověka tak, aby sloužily modernímu socialistickému životnímu stylu člověka.

Jedním z nástrojů jak napomoci tomuto úkolu se stává v posledních letech v Polsku nová metoda plánování dopravy, jež ukazuje na základě územního plánování nejlepší etapový způsob rozvoje pozemních komunikací a veřejné dopravy. Podle této metody bylo vypracováno více než 50 generelů dopravy. V polských městech chtějí především zlepšit hlavní dopravní spoje mezi obytnými rajony a hlavním centrem obchodu či průmyslu i spojení průmyslových oblastí s rekreačními prostory. Příkladem této metody je klasifikace městských dálnic a magistrál, která dělí ulice podle projektované dopravní rychlosti. Klasifikace poskytuje obecné principy pro sestavu generelu dopravy.

Dr. D. Szabo z Maďarska se zabýval ve svém příspěvku problematikou městské dopravy a jejím vlivem na osídlení. Vznik měst byl vlastně prvním projevem vlivu dopravy na strukturu osídlení. Později se projevil — v důsledku diferenciacie dopravy — odstředivé účinky dálnkové a dostředivé účinky městské dopravy. Protože počet městských obyvatel roste, roste i význam městské dopravy. V důsledku motorizace prožíváme dnes druhou dopravní revoluci, zvyšující působení dopravy na vytváření měst. Rozvoj automobilové dopravy znamená tendenci k individualizaci, srovnatelnou jen s rozvojem televize.

Vliv dopravy na život ve městech roste. Je sporné, kam až povede dvojí tendence rozvoje dopravy — individuální a hromadné. Nízká úroveň hromadné dopravy vytváří představy, že tato doprava je nemoderní a že je nutno ji nahradit dopravou individuální. „Městská“ společnost se musí neustále zabývat výstavbou komunikací a rekonstrukcí měst. Je nutné plánovitě využívat ploch aglomerací. Účinné řešení dopravních problémů města je možné jen tehdy, je-li pojímáno z komplexních, urbanistických hledisek.

Pan Perrod, který přednesl referát zpracovaný společně s ing. M. Burdeauem, pracovníkem instituce Direction des Transports Terrestres, se zabýval vztahem rozvinuté dopravní soustavy a rozvinuté společnosti se zvláštním zřetelem k problémům francouzské dopravy. Dopravní systém je nutno přizpůsobit potřebám společenského rozvoje. Přizpůsobení je velmi náročné, složité; náročnost a složitost problémů je v zásadě přímo úměrná dosaženému stupni společenského rozvoje. Vzájemné vztahy dopravy a společnosti ilustroval na příkladu plánování dopravy.

Výchozí premisou při pracích na sestavě dlouhodobých plánů rozvoje dopravy je, že dopravní soustava musí být pojímána jako ucelený, vzájemně sladěný systém, optimálně uspokojující přepravní potřeby národního hospodářství. Referát vycházel z analýzy rozvoje přepravy zboží a cestujících podle kritéria přepravních nároků (ve výchozím členění značně odlišné od členění používaného

v dlouhodobých koncepcích zpracovávaných dosud v CSSR). Zabýval se dále specifickými problémy rozvoje interkontinentální a kontinentální dopravy z pozice dopravní soustavy Francie a základními možnými variantami rozvoje dopravní soustavy do r. 1985.

Pro dlouhodobý výhled je důležité vybrat z několika variant tu nejlepší variantu strategie dopravní politiky. V oblasti meziměstské dopravy byly sledovány tři základní strategie:

1. Preference individuálního motorismu do 100 km a letecké dopravy. Předobrazem by tu mohla být dnešní situace v USA. Podíl železniční dopravy by klesal.
2. Doplnění rozvinutého individuálního motorismu systémem kapacitní rychlé pozemní dopravy v několika vytížených spojích (např. Paříž—Lyon—Marseille s přepravou turbinovými vlaky o rychlostech řádově 200 km).
3. Přesun finančních zdrojů ve prospěch pře-stavby měst včetně jejich přirozených zá-zemí.

Prvá strategie napomáhá rozvoji obchodu, je tedy z ekonomického hlediska nejvýhodnější, je však poněkud anarchistická a ze sociálních aspektů méně uspokojivá. Přednosti i nedostatku všech tří strategií je celá řada. Podíleli se práce na jejich vyhodnocení úspěšně dokončit, budou převedeny do tabe-lární formy — v řádcích souvislé komplexu dopravní politiky, ve sloupcích vyhodnocení variant podle řady hledisek; tím se odchyluje koncepce řešení od klasických řešení optima-lizačními metodami, soustřeďujícími se na je-diné kritérium, jedinou funkci. Teprve pak určí komise pro plán, které strategii či kombinaci strategií bude dána přednost.

Generální tajemník UIC Louis Armand, člen Francouzské akademie věd, se snažil ve svém vystoupení na téma *Doprava, ekon-omika, sociologie* vystopovat jakýsi meziná-rodní způsob myšlení v oboru železniční dopravy. Nekonvenční formou se zabýval pře-devším dvěma problémy: důležitostí meziná-rodního pojetí železniční dopravy a rozvojem informací (informatika = francouzský pojem volně přeložitelný jako použití počítačů, výpo-četní a přenosové techniky). Řešení této pro-blematiky má pro železniční dopravu mimo-řádný význam. Má-li se zabránit řešení no-vých úkolů starými prostředky, je třeba, aby si to každý plně uvědomoval.

Pokud jde o vzájemný vztah vývoje do-pravy a společnosti, ukázal L. Armand, že doprava se vyvíjela — v kontextu vývoje společnosti — ve třech hlavních etapách. His-toricky první období lze charakterizovat ne-dostatkem dopravy ve společnosti, její váza-ností na přirozené cesty. S rozvojem techniky vzniklo období nadbytku nekoordinovaných dopravních příležitostí. Nyní začíná třetí ob-dobí, překračující relativně nízké meze ekon-omického pojetí dopravy, období, v jehož středu je lidský činitel — období sociologické, období „architektury“ společnosti. Předpokla-dem urychleného dosažení této třetí fáze je využití prostředků pro přenos a zpracování

informací. Doprava není monolitní. Skládá se z mnoha dílčích podsystemů — druhů dopravy: dopravy osobní a nákladní, dopravy národní v rámci nadnárodních interakcí atd. Ekonomická pravidla každého druhu dopravy jsou nyní z 95 % ovlivněna interními hledis-ky toho kterého národního hospodářství. To bylo logické v minulém století v období vzniku a rozvoje železnic, kdy železnice plnila krajové funkce, a snad i nyní, v období stát-ních železnic fungujících uvnitř hranic. Je to však problematické pro železnici budoucnosti. Průměrná přepravní vzdálenost je nyní v Evropě v průměru 200 km, zatímco v USA a SSSR přes 800 km. Železnice tedy s výjim-kou těchto dvou velmocí nepracuje v pod-mínkách svého optimálního nasazení, je-li omezena vzdáleností danou státními hrani-cemi.

Jiné, sociologické pojetí dopravy se obje-vuje i v jiných druzích dopravy, zejména v případě automobilismu.

Rozvoj automobilismu zesiluje a vyhrocuje rozpor mezi zařízeními v kolektivním vlast-nictví a užívání a mezi zařízeními v indivi-duálním „držení“. S rostoucí vyspělostí spo-lečnosti narůstá význam kolektivních zařízení. Dochází k rozporům na vyšší úrovni, např. v rozdílné úhradě nákladů dopravní cesty: železnice ji má zahrnutou ve své režii, v silniční dopravě ji hradí uživatelé nepřímo, formou daní.

Podmínky jednotlivých druhů dopravy — podsystemů systému „doprava“ — jsou tedy nestejnorodé. Neřízený rozvoj dopravy po sil-nici vede ke kongescím, ztrátám, např. k to-mu, že dělník je v pařížské oblasti více una-ven přepravou do zaměstnání než prací. Hledají se nové typy řízení dopravy, blížíci se někdy dnešní železnici. Atributem železnice je řízení. Anglické „rail“ vzniklo od fran-couzského slova „règle“; z „règle“ vzniklo „rail“ a „reglement“. Jiné druhy dopravy přejímají od železnice řídicí systémy, systémy signalizace, zabezpečení apod. Železnice však má tradici, zkušenosti, náskok, projevující se i v tom, že jako jedna z prvních začala zkou-mat problémy aplikace kybernetiky, které je třeba dále rozpracovávat, prohlubovat, zdo-konalovat, přitom však už ne v omezeném rámci jednoho státu.

Prof. Ing. Roger Coquand se zabýval celo-společenským zájmem na rozvoji dopravy pod zorným úhlem svobody rozhodování uživatele sítě pozemních komunikací a nut-nosti jejího omezení, plynoucí z toho, že svoboda jednotlivce by nakonec znamenala jeho nesvobodu. Jde o jinak vyjádřenou sku-tečnost, že nároky společnosti na rozvoj ko-munikačních sítí předstihují společenské mož-nosti tyto nároky uspokojit. Předpokládejme, že při vysokém využití kapacity určitého úse-ku silnice, je nutno dopravu odlehčit výstav-bou moderní kapacitní komunikace, na níž nebude automobilista ve svém počínání pod-statněji omezován (např. řízením dopravy). Zkušenost ukazuje, že taková komunikace velmi brzy k sobě „přitáhne“ tolik dopravy, že se přehlčí a prvotní svoboda rozhodování řidiče se změní ve svůj protiklad — v ome-

zení všech. Ve prospěch všech je pak nutno přistoupit k regulačním zásahům. „Automobilisté celého světa by měli den, v němž první městská správa schválila stání vozidel v ulicích, vyhlásit za den smutku. Rozhodnutí se zdálo výhodné. Ukázalo se však, že to zásadní nevýhoda a že je velmi obtížné vrátit nyní ulicím úlohu, kterou mají již od středověku — umožnit dopravu, nikoli stání.“ Je zřejmé, že do výhledových úvah bude nutno zahrnout nové aspekty vyplývající spíše ze sociologie než z ekonomie. K vyřešení všech těchto aspektů bude nutno též spojit úsilí urbanistů a dopravních inženýrů.

Prof. dr. Henry Gauglitz z Vysoké školy dopravní v Drážďanech se soustředil na dva problémy: umístění dopravního podniku v dopravní soustavě a vztahy dopravního podniku, resp. dopravního systému, k jinému společenskému systému či podsystemu. Pokud jde o dopravní podniky, v socialistických zemích představují součást jednotného socialistického dopravního systému, tvoří součást národního hospodářství. Jednota systému vyplývá z jednotné a ucelené dopravní politiky, jejíž část představují i otázky koordinace. Cílovou funkcí tu je maximální stupeň uspokojování přepravních potřeb s minimálními náklady. Z hlediska operačního výzkumu jde o minimalizační úlohu. Dopravní podniky jako podsystemy mají jiné cílové funkce. Rozhodující však je základní jednotnost systému.

Pokud jde o vztahy mezi dopravním podnikem a jiným podsystemem ve společnosti, vychází teorie podnikového hospodaření z toho, že dopravní podniky jsou dynamickým podsystemem, který je nutno řídit podle různých pravidel, odvislých od vnějších podmínek. Spojení podniku s okolím je podmínkou stability podnikatelské činnosti. Proto mají velkou váhu hospodářsko-podnikatelská rozhodnutí. Právě investice do dopravní infrastruktury rozhodují o směrech budoucího vývoje na celou řadu let. V minulých dvou letech se proto v NDR soustředili na zpracování dopravních prognóz na nejrůznějších úrovních: celkové prognózy dopravy v rámci suprasystému socialistické společnosti, prognózy podle územních celků, dopravních oborů i jednotlivých podniků. Prognózy bude nutno čas od času prohlubovat, přehodnocovat. K tomu je zapotřebí rozpracovat jejich metodologické problémy. Je nutno začít s analýzou potřeb, analýzou jejich zabezpečování podle dopravních oborů, z toho odvodit kapacitní prognózy a vyhodnocení efektivnosti.

Mvšlenky obsažené v referátech účastníků symposia *Doprava a společnost* prokázaly, že moderní doprava musí být stále více chápána jako jednotný celek, v němž mají jednotlivé druhy dopravy své vymezené funkce.

Dopravní problémy nelze řešit izolovaně, jen z pozice jednoho oboru, ale komplexně z hlediska celé dopravní soustavy v rámci rozvoje celého národního hospodářství. Koncepci rozvoje dopravy je proto nutno pokládat za neoddelitelnou součást koncepce rozvoje života společnosti. Problémy pohybu lidí a zboží vystupují do popředí jako aktivní faktor formující životní styl lidí, jako nástroj kul-

tivace, umožňující tvůrčí rozmach lidských schopností. Jsou to otázky velmi složité a komplexní, které je nutno řešit novým způsobem, přímou spoluprací odborníků z mnoha vědních disciplín, včetně sociologie.

Oldřich Ezr

Zdravotnictví a společnost

Ve dnech 26.—28. října 1970 se konala na Hrubé Skále u Turnova druhá konference katedry sociálního lékařství lékařské fakulty UK v Hradci Králové na téma *Zdravotnictví a společnost*.

Během tří dnů bylo předneseno přes 30 referátů týkajících se sociologické, sociálně medicínské a ekonomické problematiky našeho zdravotnictví. Je to od roku 1966 v pořadí již třetí větší akce, kterou hradecká fakulta přispívá k řešení této problematiky.

Konference se zúčastnilo 70 delegátů — lékařů, ekonomů i sociologů z Československa i ze zahraničí. Ze zahraničí se konference zúčastnila polská socioložka Helena Csorba, autorka práce *Szpital-pacjent* (Varšava 1968), z NDR pracovníci Německé akademie pro další vzdělávání lékařů v Berlíně A. H. Bär, E. Schüller a E. Khünová, kteří se zabývají hlavně problematikou plánování zdravotnictví, a z Maďarska přednosta katedry sociální hygieny v Budapešti prof. dr. Istvan Simonovits.

Jeden den konference byl věnován převážně sociologické problematice:

T. Kotvald (ÚSLOZ Praha) hovořil o otázkách *státního řízení československého zdravotnictví*. Poukázal na to, že řada nedostatků a problémů našeho zdravotnictví je způsobena mimo jiné nedorešením otázek státního řízení. Za základní otázky, které by měly být postupně řešeny, považuje:

1. obsah socialistické státnosti v oblasti funkce státu jako nositele péče o zdraví a provozovatele zdravotnických zařízení;
2. dialektiku státních a samosprávních funkcí v působnosti orgánů státní zdravotnické správy;
3. sladění odpovědnosti a pravomoci orgánů zdravotní správy a orgánů odborného řízení ve zdravotnictví;
4. aplikaci principů demokratického centralismu a socialistické samosprávy ve výstavbě řídicí soustavy ve zdravotnictví;
5. možné varianty přístupu ke komplexnímu cílovému řešení optimalizace vzájemně spjatých soustav státního řízení zdravotnictví a odborného řízení ve zdravotnictví.

J. Balogh (ÚSLOZ Praha) nastínil koncepci *sociologického výzkumu zdravotnických institucí*. Zdůraznil potřebnost sociologického výzkumu k objasnění vývojových tendencí československého socialistického zdravotnictví a nutnost dlouhodobé koncepce výzkumu. První verze dlouhodobé koncepce sociologické koncepce sociologického výzkumu československého zdravotnictví, jehož nositelem je Ústav sociálního lékařství a organizace zdravotnictví v Praze, vychází z výsledků dosavadních výzkumů zdravotnictví i v dalších

socialistických zemích, z poznatků o zdravotnictví ve vyspělých zemích západní Evropy a z teoretických a metodologických východisek obecné marxistické sociologie i některých speciálních sociologických disciplín, zejména sociologie lékařství, sociologie povolání, sociologie organizace aj.

Meritorním objektem výzkumné koncepce je problematika zdravotnických institucí. Soustřeďuje se na charakteristiku jejich socialistického specifika, zvláště jejich funkčních a strukturních aspektů, jak prozrazuje předběžná formulace pojmenování úkolu *Funkční a strukturní problémy soustavy socialistických zdravotnických institucí v ČSSR*.

Počítá se s řešením těchto výzkumných problémů, jež jsou pojaty jako syntetický celek:

- a) výkon sociálních rolí lékaře a sestry a jejich interpersonální vztahy s pacienty;
- b) povolání zdravotnického pracovníka a jeho pozice ve struktuře zdravotnických institucí a ve veřejnosti;
- c) strukturně funkční vztahy zdravotnických zařízení mezi sebou a vůči nezdravotnickým institucím;
- d) postoje a veřejné mínění obyvatel o zdraví, funkcích, organizaci a účinnosti služeb zdravotnictví.

Jedním z problémů je postavení lékařů mezi ostatními lékaři. Složitost postavení obvodního lékaře a problematičnost jeho funkce a role roste s pokračující specializací, technizací a racionalizací v aplikaci lékařské péče a s tím souvisejícími změnami v očekávání a postojích lékařů a pacientů. Přitom na postavení a roli obvodního lékaře má vliv odlišnost různých lokalit a konkrétních situací.

Obvodní lékař stojí na hranicích mezi zdravotnickou institucí a ostatní společností, na hranicích mezi zdravotnickou institucí a individuálním pacientem. V důsledku toho (a s tím spojeného většího zapojení do systému společenské kontroly v širokém slova smyslu) se jeho postavení liší od postavení většiny ostatních lékařů v některých důležitých bodech. Také jeho místo na rozhraní různých a neřídká konfliktních profesionálních a laických očekávání ozvláštňuje jeho postavení. Rozpory v postavení obvodního lékaře nespocívají převážně v rovině jednoduše změníteľných, přechodných a jen zevních podmínek, ale v podstatných vnitřních rysech této funkce a role a v její současné odlišnosti od funkce a role většiny ostatních lékařů.

Systém obvodní zdravotnické péče byl zvolen jako vstupní objekt sociologického a sociálně psychologického výzkumu, jehož dlouhodobým cílem je objasnění funkční a strukturní problematiky zdravotnických institucí.

Výzkum předpokládá dvě realizační fáze. Obsahem první (1970—1971) jsou širší výzkumné akce orientační povahy, prováděné jednak formou reprezentativních šetření, jednak formou typologických sond.

Druhá fáze (1972—1975) se bude vázat na studium kauzálních souvislostí s dalšími elementy zdravotnické soustavy a faktory společenské determinace obvodní zdravotnické péče. V tomto období se soustřeďuje práce

výzkumného týmu na analýzu výzkumných problémů:

- a) základní funkce systému obvodní zdravotnické péče.
- b) vztahů nadřízenosti, podřízenosti a kooperace zdravotnických pracovníků obvodu,
- c) sociální pozice a role obvodních lékařů a sester,
- d) hodnotové orientace a autority obvodních lékařů a sester.

Teoretické výsledky první etapy výzkumu mají být předneseny na kongresu o lékaři prvního kontaktu v r. 1971 a ověřovány v dalším období. Suma informací má být poskytnuta řídicím orgánům po zhodnocení výsledků jednotlivých výzkumných akcí.

Polská socioložka H. Csorba hovořila v referátě *Společnost — zdravotnictví — nemocnice* o výsledcích své práce, jejímž cílem je analýza 50letého rozvoje nemocnice ve spojení s podmínkami života v Polsku. Ve svém sdělení uvedla výsledky výzkumu, který navrhuje na její dřívější práci *Szpital — Pacjent* (Ossolineum, Varšava 1968). Období padesátí let rozděluje na tři údobí:

I. dvacetiletí mezi válkami (1919—1939),

II. válka a okupace (1939—1944),

III. čtvrtstoletí lidového Polska (1945—1969) a prognóza do r. 2000 jakožto nadstavba vývoje.

Těžiště jejích výzkumů se týká nemocnice, její struktury a funkce. Soustřeďuje se na analýzu společenské pozice personálu: lékař — ošetrovatelka — sálová sestra atd.

Nemoci jsou podmíněny sociálně. Prevence, léčba a rehabilitace záleží na povaze pacienta, situaci a poměru vůči uzdravení a léčbě. Efektivnost léčby záleží na struktuře instituce, na pokroku vědy a prostředcích realizace pokroku.

Každý z těchto faktorů konfrontovala s teorií nemocniční praxe a doplnila poznámkami z písemnictví. Katedra organizace zdravotnictví ve Varšavě soustřeďuje 600 záznamů personálu a pacientů. Archivářská činnost hromadění materiálu vychází z tradic Znanieckého a Chalasinského.

M. Taufrová (Ústav zdravotní výchovy Praha) uvedla některé konkrétní výsledky výzkumu *vztahu občanů k ochraně zdraví*. Způsob práce a vlivy životního prostředí jsou významné komplexní faktory působící na lidské myšlení a jednání v otázkách ochrany zdraví. Některé části těchto komplexů jsou ovlivnitelné občanem samým, jiné jen společenskými podmínkami. Vzájemný vliv mezi oběma byl sledován ve studii, která vyčerpávajícím šetřením ve dvou obcích, dvou městských čtvrtích a čtyřech pracovištích velkého závodu zjišťovala znalosti, postoje a jednání v oblasti způsobu života a práce, životní správy jednotlivce a rodiny; postoje k jednání, k některým běžným úkonům v ochraně zdraví i zdravotní stav jednotlivých členů souboru. Ukázala se rozdílnost mezi obyvateli obcí a pracovníky v závodě, mezi obyvateli obcí venkovského typu a příměstských obcí,

a to v osobní hygieně, správném režimu dne, trávení volného času a znalostech o ochraně zdraví. I v této sféře se celkem jednoznačně ukazuje větší aktivita u obyvatelstva pracujícího v průmyslové výrobě a bydlícího ve velkých městech. I v problematice ochrany zdraví se projevuje především snaha o ochranu sebe a svého nejbližšího okolí (rodiny), tj. obecně patrný důraz na soukromí. Společenské možnosti jsou daleko méně využívány než možnosti ve vlastním bytě a v rodině, i když jsou k dispozici. Práce ukazuje, že v současné době je vhodné společenskými opatřeními odstraňovat hlavně negativní faktory a u jednotlivých občanů vyžadovat dodržování pozitivních faktorů.

J. Solich (farmaceutická fakulta UK Bratislava) podal úvodem svého vystoupení stručný vývoj studia farmacie v ČSSR a zmínil se o možnostech dřívějšího a současného uplatnění farmaceutů. Poukázal především na zdravotnické poslání farmaceuta. Zhodnocení současného stavu studia provedl na základě průzkumů provedených mezi absolventy farmaceutických fakult v posledních letech. Upozornil na nedostatečnou výuku farmakologie, farmaceutické technologie a farmaceutického provozu, kterou bude možno zlepšit jediné přestavbou učebních plánů, a především některých oborů doškolování. Na základě momentkového pozorování ve vybraných lékárnách dokumentoval využití farmaceutů v lékárnách. Současný a předvídaný nedostatek farmaceutů, který bude vzrůstat se vzrůstem nároků na lékárenskou službu, navrhuje řešit úpravou dělby práce. Předpokládá to zvýšení počtu pomocných pracovníků a dále automatizaci a mechanizaci některých úkonů práce lékáren.

D. Provazník přednesl referát nepřítomného J. Jánošíka (Institut pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů Bratislava) *O problémech společenské prestiže československých lékařů*. Podle autora se prestiž povolání československého lékaře v současné době v porovnání s třicátými lety patrně zvýšila; je však veřejnosti posuzována v závislosti na funkčním zařazení lékaře, a proto diferencovaně. Zatímco povolání lékaře je v jednom čs. výzkumu hodnoceno jako první v prestiži povolání, lékař specialista je na třetím a obvodního lékař až na patnáctém místě v jiném výzkumu prestiže čs. povolání. Tato rozporovitost je pravděpodobně způsobena i některými rysy naší zdravotnické soustavy:

1. Široká dostupnost lékařské péče implikuje návaly v čekárnách ordinací obvodních lékařů, což limituje dobu vyšetření a ošetření pacienta; snižuje se tím kvalita zdravotnických služeb i prestiž lékaře.
2. Povolání lékaře v Československu, zvláště od skončení 2. světové války, se trvale feminizuje (v r. 1967 bylo už 36,9 % žen z celkového počtu lékařů), což patrně rovněž ovlivňuje společenskou prestiž lékaře.
3. Struktura našeho zdravotnictví umožňuje srovnatelnou volbu lékaře pacientem jen v omezeném rozsahu a tato skutečnost je

dalším zdrojem napětí mezi veřejností a zdravotnictvím a negativně ovlivňuje prestiž lékaře.

P. Gavalier hovořil o *etických a axiologických problémech zdravotnické profese*.

Morálka patří mezi konstituující složky lékařství. První historický typ lékařské morálky představuje morálka prvobytných léčitelů. V dalším vývoji úloha morálního faktoru neustále vzrůstá, čehož výsledkem je vznik profesionální lékařské etiky již ve starověku. Stalo se tak hlavně zásluhou Hippokratovy školy. Základní myšlenky hippokratovské etiky lékařského povolání jsou stále aktuální a zařadujeme je mezi nejvyšší kulturní hodnoty lidstva. Ve středověku i v novověku převládají v etických koncepcích morální principy, které nastolují teoretikové náboženské a buržoazní morálky.

Specifickou oblast profesionální lékařské etiky představují lékařsko-etické kodexy a instituce. V současné době patří mezi nejzávažnější teoretické problémy etiky v moderním lékařství, a to v důsledku změn, které přináší sociální a vědeckotechnický pokrok; z hlediska kategorií citu, rozumu, důvěry k lékařské etice, ale i z hlediska normativního systému a hodnot. Zvláště aktuální se dnes jeví axiologická stránka lékařské etiky, zvláště hodnot, kterými se medicína legitimuje, i hodnocení medicíny a práce zdravotnických pracovníků specificky ve vztahu k hodnotícím subjektům. Tato otázka čeká na řešení.

V. Paseka (Ústav pro další vzdělávání středně zdravotnických pracovníků, Brno) zaměřil svůj příspěvek k problematice společenské role zdravotních sester. Úvodem ukázal, že marxistická sociologie se dosud kriticky nevyrovнала se základními teoriemi role. Distancoval se od pokusu buržoazní sociologie charakterizovat pomocí teorie role celý život společnosti a ukázal, že některé tyto teorie v západní sociologii postihují postavení člověka v odcizené třídní společnosti a nelze je proto přenášet do společnosti socialistické. Kategorie role je však užitečná i v marxistické sociologii, ovšem jen při zachování a dodržování všech marxistických přístupů k analýze společnosti.

Při analýze společenské role zdravotní sestry v systému socialistického zdravotnictví v ČSSR vyšel z postavení sestry ve funkčním systému. Toto postavení je komplikováno tím, že spadá do třech funkčních okruhů, které existují ve zdravotnictví: a) pečovatelského, b) diagnosticko-terapeutického, c) provozně správního. Tyto tři funkční okruhy stojí mnohdy ve vzájemném rozporu. Rolí sestry lze charakterizovat všeobecně, stejně jako roli lékaře, těmito znaky: univerzalizmus, funkční specifita, emocionální neutralita a orientace na jiné (kolektivní orientace). Dále podrobně rozebral problematiku kolektivní orientace zdravotních sester a rozpory mezi kolektivní orientací a osobními zájmy sester v konkrétních podmínkách československého socialistického zdravotnictví. Ukázal na nutnost řešení tohoto rozporu a na nutnost vytváření

lepších podmínek pro práci sester i pro realizaci jejich osobních zájmů.

Konference jako celek představovala další krok k propracování některých otázek sociologie v oblasti zdravotnictví. Charakteristickým rysem konference byla snaha o marxistický teoretický přístup k řešení problematice, snaha o mezioborové řešení a snaha o úzké spojení s konkrétními úkoly a problémy našeho zdravotnictví. V průběhu kon-

ference se prolínala teoretická vystoupení o koncepcích další sociologické analýzy československého socialistického zdravotnictví s vystoupeními, která referovala o konkrétních výsledcích sociologických a sociálně medicínských výzkumů.

Referáty z konference budou publikovány ve zvláštním čísle *Supplementum vědeckých prací lékařské fakulty KU v Hradci Králové*.

Josef Patera

Celovek a jeho rabota.

Red. A. G. Zdravomyslov, Mysl, Leningrad 1967

Kniha vznikla na základě čtyřleté práce kolektivu autorů laboratoře sociologických výzkumů při Filosofické fakultě Leningradské university pod vedením A. G. Zdravomyslova a V. A. Jadova. Záměrem autorů bylo jednak shrnout výsledky výzkumu o vztahu lidí k práci, jednak seznámit čtenáře s prací sociologa. Studie je rozdělena do pěti kapitol, kterým předchází úvod s rozбором teoretických otázek sociologie a její funkce v kapitalistickém a socialistickém systému. První kapitola knihy je orientována na metodologické a technické otázky výzkumu, další tři kapitoly rozebírají jednotlivé části výzkumu podle různých kritérií, v kapitole poslední jsou shrnuta hlavní zjištění výzkumu. Příloha obsahuje formuláře použité v terénním sběru a systém použité statistické analýzy.

Cílem výzkumu bylo vyjasnit na empirickém materiálu reálný vztah k práci u mladých lidí v současnosti i tendence změn tohoto vztahu v budoucnu, zjistit nejdůležitější subjektivní i objektivní faktory působící v této sféře a na tomto základě se pokusit vymezit možnosti změn působení těchto faktorů.

Zkoumanou populací byla pracující mládež v Leningradě. Mládeži se autoři zabývali proto, že její orientace je nejlepší psychologickou reflexí současných tendencí vývoje a rovněž proto, že mladí lidé tvoří v Leningradě 30–40 % pracujících. Bylo vybráno 2665 lidí ve věku od 18 do 30 let z 25 podniků různých oborů průmyslu. Ve výběru byla respektována úroveň vzdělání, příjem a obsah práce a výběr byl i v tomto směru reprezentativní. Dále byla z jednoho pracovního oboru (slévači) vybrána kontrolní skupina 358 lidí starších (31–60 let).

Zdrojem informací byly jednak objektivní ukazatele práce (informace o plnění norem, produktivité práce, pracovní disciplíně, iniciativě aj. získané na základě závodní dokumentace a od mistrů v dílnách), jednak dotazník. Dotazníkem byl zkoumán stupeň spokojenosti s prací, motivy práce, hodnotová orientace pracovníka. Bylo použito série kontrolních otázek. U pěti procent výběrového souboru byl proveden kontrolní rozhovor. Práce na výzkumu trvala od roku 1961 do roku 1965.

Klasifikace charakteru a obsahu práce vychází ze Strumilina a Feinburga. Pro výzkum byla stanovena klasifikace na základě tří

kritérií: stupně mechanické práce, úrovně monotónnosti a úrovně nutné kvalifikace. Z negativních a pozitivních polů těchto kritérií bylo vytvořeno šest typů práce.

Vztah k práci byl zkoumán jako výsledek vzájemného působení sociálních faktorů. Ve výzkumu byly odlišovány stimuly, motivy a hodnotové orientace pracovníka. Za stimuly byly považovány faktory vnější, jako je velikost příjmu, obsah práce, vztahy v pracovním kolektivu a ostatní elementy pracovní situace. Motivace byla zjišťována nepřímými otázkami týkajícími se výběru vlastní specializace a přání změnit zaměstnání. Hodnotové orientace byly rozlišovány podle toho, čemu se respondenti věnují převážně ve volném čase. Autoři uvádějí pět typů orientací, orientaci na rodinu, vzdělání, společenskou práci, práci v továrně a na vedlejší příjem.

Uvedme alespoň některá zjištění výzkumu. Základem ovlivňujícím vztah k práci není technika či technologie výroby, ale sociální faktory. Při konstantních sociálních podmínkách se tvůrčí aspekty práce jeví jako hlavní specifické faktory. Pokud se jedná o spokojenost s prací, rozhodují především dva faktory — obsah práce a výdělek. Čím člověk více vydělává, tím více je zainteresován na své práci. Stimulovanost příjmem může být pochopena pouze v souvislosti s obsahem práce. Množství lidí nespokojených s výdělkem je větší než množství lidí nespokojených s obsahem práce. Autoři konstatují, že reálné možnosti uspokojení požadavků vztahujících se k obsahu práce jsou nižší, protože jsou méně často uváděny, jsou obtížně rozpoznatelné a také proto, že reálný rozdíl v obsahu práce je větší než rozdíl v úrovni platů (rozdíl mezi průměrným měsíčním výdělkem dělníka vykonávajícího nekvalifikovanou ruční práci a seřizovačem automatů činí dva ruble!).

Z hodnotových orientací je nejčastější orientace na rodinu, na druhém místě orientace na zvýšení vzdělání. Teprve na čtvrtém místě je zaměření na práci v zaměstnání. Mezi zaměřením na práci a pracovními výsledky se objevil těsný vztah. Autoři tvrdí, že na strukturu hodnotových orientací mají vliv především faktory subjektivního charakteru: úroveň společensko-politického zaměření (členství ve straně) a všeobecné vzdělání. Dále se zabývají jedním z problémů vzdělání — formováním optimální struktury hodnotových orientací.

Průměrné vzdělání zkoumaných osob je 8 tříd (u starších ročníků je nižší). Z těchto lidí 30 % pokračovalo ve studiu na večerních školách. Při zvyšování kvalifikace a vzdělání

prostřednictvím večerního nebo dálkového studia se jako hlavní problém jeví organizace práce, směnnost, která nutí pracovníky odcházet na méně kvalifikovaná a tím i méně placená místa. Autoři předpokládají, že s nástupem mladé generace bude růst úroveň všeobecného vzdělání a v této souvislosti se zabývají problémem „inflace vzdělání“. Soudí, že jestliže bude rozvoj úrovně vzdělání a kulturnosti pracující třídy trvale předstihovat rozvoj obsahových elementů průmyslové práce, pak proces přeměny práce v prvotní životní potřebu bude zpomalen — protože při zmenšení rozdílu mezi úrovní kvalifikace a vzděláním narůstá disproporce mezi tvůrčími možnostmi práce a požadavky na doplňování pracující třídy vysokoškolskými pracovníky.

Pokud jde o motivaci výběru specializace, bylo výzkumem zjištěno, že ženy jsou častěji při výběru práce motivovány výší platu než muži. Jedna třetina respondentů si vybrala svou specializaci ze zájmu, značné procento

však pro výdělek. Polovina dotázaných odpověděla, že je k práci váže družný kolektiv.

Autory rovněž zajímá problém zaměstnaných žen. Empirické materiály dosvědčují, že menší prostor volného času, nízká kvalifikace a podobné okolnosti staví zaměstnanou ženu do méně příznivých podmínek než muže. Vyrovnání sociálních podmínek možností rozvoje osobnosti u jedinců obojího pohlaví je problém zralý k řešení. Ženy mají menší možnost výběru profese, vykazují nižší iniciativnost v práci a tvůrčí zájem je u nich rovněž nižší než u mužů.

V závěru se autoři zabývají perspektivou rozvoje komunistického vztahu k práci, možností změny práce v prvotní životní potřebu. V této otázce je důležitý vliv tří faktorů — funkcionálního obsahu práce, systému materiálních stimulů a potřeb osobnosti pracujícího. Autoři mimo jiné doporučují analyzovat platovou otázku a pro další rozvoj považují za nutné vědecky řídit a organizovat práci.

J. Š.